

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МАХАРИНЕЦЬ МИХАЙЛО ЄВГЕНОВИЧ

УДК 340:349.41:94 (477)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН
НА ВОЛИНІ В 1939 – 1960-Х РОКАХ**

081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **М. Є. Махаринець**

Науковий керівник **Шкуратенко Олена Володимирівна**,
кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Махаринець М.Є. Еволюція правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю (081 – Право). – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2020.

У дисертації здійснено історико-правове узагальнення та нове вирішення наукового завдання, що полягає в дослідженні еволюції правового регулювання земельних відносин на Волині протягом 1939 – 1960-х років. Проаналізовано стан наукової розробки проблематики правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках. Опрацьована джерельна база наукового пошуку, що складається з архівних неопублікованих та опублікованих матеріалів, є достатньою для розв’язання цієї наукової проблеми та представлена всіма різновидами матеріалів і документів. У науковий обіг введено низку архівних документів, що раніше не використовувалися. Методологічна база дослідження забезпечила повноту, достовірність, належну якість і практичну значущість дисертаційного дослідження. Сукупність систематизованих і апробованих принципів наукового пізнання (науковість, плюралізм, об’єктивність, єдність історичного та логічного, комплексність), дослідницьких підходів (системний, діяльнісний) і наукових методів (діалектичний, герменевтичний; історичний, структурний, функціональний; історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-юридичний, статистичний, аналітичного групування) дозволила ґрунтовно пізнати та всебічно розкрити історико-правові аспекти еволюції правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках.

Висвітлено стан земельних правовідносин у Волинському воєводстві Другої Речі Посполитої (1921 – 1939 рр.) напередодні входження Волині до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. У 1920 – 30-ті роки польський уряд проводив аграрну реформу, суть якої на Волині зводилась до

парцеляції, об'єднання розкиданих земель одного власника в одну ділянку, меліорації та ліквідації сервітутів, а також колонізації західноукраїнських земель, і в першу чергу волинських, польськими військовими та цивільними осадниками. Завдання реформи – ліквідувати селянське малоземелля та перетворити фермерське селянське господарство на основу сільськогосподарського сектору польської економіки виконати не вдалося. Зміна власності на землю – від великих до середніх землевласників – не набула масового характеру й серйозного впливу на розвиток економіки та сільського господарства в розглядуваний період не спричинила, селянське малоземелля ліквідувати також не вдалося. Однак реформа закріпила інститут приватної власності на землю у волинському селі та сприяла піднесенню загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва і розвитку товарно-грошових відносин.

Розкрито особливості правового регулювання земельних відносин у період становлення радянської влади на Волині в 1939 – 1941 рр. Із встановленням наприкінці 1939 р. радянської влади на Волині земельні правовідносини кардинально змінюються. Якщо раніше вони будувались на засадах приватної власності та ринкових відносин в економіці, то тепер відбувається ліквідація приватної власності на землю через конфіскацію та її перехід у державну власність. Декларація Народних Зборів Західної України від 27 жовтня 1939 р., що проголосила конфіскацію земель поміщиків, монастирів, великих урядових чиновників, реалізовувалась через принцип націоналізації землі, тобто примусового безоплатного відчуження землі у власність держави, та принцип муніципалізації землі, тобто примусового її вилучення у приватних осіб з подальшим переданням у розпорядження органів місцевої влади без викупу. За своїм характером націоналізація землі була насильницькою та примусовою. З цього часу не лише великі, але й середні та дрібні землевласники позбавлялися права на земельні ділянки та перетворювалися на землекористувачів.

Охарактеризовано сутність і зміст земельної реформи німецької окупаційної влади та особливості її проведення на Волині в 1941 – 1944 рр. У період нацистської окупації на Волині сформувалися певні особливості земельних правовідносин, що не були характерними для інших округів, які входили до складу Райхскомісаріату «Україна». Якщо на території останнього основною формою господарювання на селі в роки німецької окупації залишились радянські колгоспи, перетворені у громадські господарства, а пізніше – в землеробські товариства, то особливістю Волині, де практично не було колгоспів, основною формою господарювання залишалось індивідуальне одноосібне земельне користування.

Розкрито організаційно-правові засади становлення радянської моделі земельного устрою на Волині в умовах збройного протистояння з українськими національно-визвольними силами протягом 1945 – 1947 рр. У післявоєнний період з остаточним встановленням радянської влади на Волині відбулась ліквідація інституту приватноправових відносин і встановлення державної власності на землю через проведення колективізації. Цей процес був розтягнутий у часі у зв'язку з наслідками війни, історичними умовами краю та діяльністю на Волині Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Радянській владі, використовуючи регулярну армію та карально-репресивні органи, вдалося зламати опір українського національного підпілля і лише після цього відбулась остаточна колективізація та встановлення державної монополії на землю.

З'ясовано особливості правового регулювання земельних відносин у Рівненській і Волинській областях Української Радянської Соціалістичної Республіки в післявоєнний період: посилювався економічний тиск на селянина через обмеження землекористування, запровадження непосильних податків, що ускладнювали або робили економічно не вигідним ведення індивідуального селянського господарства, впровадження плану хлібозаготівель, який фактично став інструментом відчуження селян від виробленої ними сільськогосподарської продукції. У цей період перехідним етапом до

колективізації землі стали земельні громади. Підтримувані радянською державою, вони мали стати одним із способів пропаганди переваг колективного господарювання. Другий етап остаточної «радянізації» земельних правовідносин відбувався протягом 1948 – 1953 рр. Правовий режим інституту права власності в зазначений період був спрямований на остаточне встановлення державної форми власності на землю. Відбувається форсований перехід до державної директивної економіки, в основі якої лежало скасування ринкових механізмів у регулюванні земельних відносин, ліквідації права приватної власності та запровадження монопольної державної власності на землю. Колективізація супроводжувалася примусовим обмеженням прав власності громадян на землю через її усупільнення, а також позбавленням права власності на засоби виробництва та експропріацією майна селянських господарств.

Здійснений аналіз історичного досвіду правового регулювання земельних відносин на теренах Волині в 1939 – 1960-х роках виявив безпосередній вплив правових норм, звичаїв і традицій, що регламентували земельні відносини та право власності на землю в житті місцевого населення, на формування його правового менталітету, почуття поваги до права, в першу чергу, такої верстви як селянство. Світогляд вільної людини-землевласника докорінно відрізнявся від ставлення до права, інститутів держави та влади у свідомості селянина-колгоспника, який не є господарем землі. Це призвело до певної деградації правового менталітету українського народу, появи відчуття безперспективності боротьби за свої суб'єктивні права, нерозуміння європейського ставлення щодо вирішення питань у сфері реалізації права власності на землю як одного з основних і системоутворюючих чинників вітчизняного державотворення.

Ключові слова: земельні відносини, правове регулювання, земельні правовідносини, Волинський регіон, радянська влада, нацистський окупаційний режим, радянська модель земельного устрою, колективна форма землеволодіння.

SUMMARY

Makharynets M.E. Evolution of legal regulation of land relations in Volyn in 1939 – 1960-s. – Qualificational scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the Degree of Candidate of Legal Sciences (Philosophy Doctor) on Specialty 081 «Law». – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2020.

In dissertation is conducted historically legal generalization and a new solution of a scientific purpose, which is research of evolution of legal regulation of land relations in Volyn during 1939 – 1960-s. Have been analyzed the state of scientific development of problematic of legal regulation of land relations in Volyn in 1939 – 1960.

The source base has been processed, which consists of archive non-published and published materials and is sufficient for resolution of this scientific problem and is presented by all classifications of materials and documents.

In the scientific circulation has been entered a number of archive documents, that were not use previously.

Methodological base of research ensured a completeness, authenticity, proper quality and practical value of dissertational research. A system of used modern approaches, principles (pluralism, objectivity, complexity, unity of historical and logical) and methods (dialectic, systematic analysis, problematic historic, statistic, comparative, hermeneutic, formally legal) research has allowed to cognize thoroughly and to comprehensively disclose historical and legal aspects of evolution of legal regulation of land relations in Volyn in 1939 – 1960.

Has been enlighten the state of land legal relations in Volyn Voivodship of Second Polish- Lithuanian Commonwealth (1921 – 1939) before entrance of Volyn into the Ukrainian Soviet Social Republic.

In 1920 – 30-s polish government leaded an agrarian reform, essence of which in Volyn was limited to parceling, unification of separated lands of one owner into one plot, melioration and liquidation of servitudes, and also colonization of Western Ukrainian lands, first of all Volyn lands by polish army and civil settlers.

Aim of the reform – to liquidate peasants' scarcity of land and to make of a peasant farm a basis of agricultural sector of Polish economy, which was not performed. Changes of land ownership – from big to middle landowners – had not gained mass character and did not profoundly influence economy and peasants' farming development in the considered period, peasants' scarcity of land had not been liquidated. But the reform ensured the institute of private ownership for land in Volyn' village and promoted exaltation of common productivity of agricultural production and development of commodity-money relations.

There are disclosed peculiarities of legal regulation of land relations in the period of Soviet governance in Volyn in 1939 – 1941. With the establishment of the Soviet governance at the end of 1939, land relations in Volyn had cardinally changed. If previously they were built on the grounds of private ownership and market relations in economy, then in this period were led liquidation of private land ownership through the confiscation and transition to state property. Declaration of People's Assembly of Western Ukraine dated 27 October 1939, which proclaimed confiscation of land from landowners, monasteries, big governmental officials. This was realized through the principle of nationalization of lands, namely coercive, free of charge dispossession of land to state property, also a principle of municipalization of land, which is coercive dispossession of land from private owners with the future transition to bodies of local power discretion without redemption.

In its nature, nationalization of land was coercive and forcible. From this time, not only big, but also small and middle landowners were deprived from the right for land plots and become land users.

It is characterized the meaning and substance of land reform of German occupational government and peculiarities of its leading in Volyn in 1941 – 1944. On the period of Nazis occupation, in Volyn had formed certain specialties on land relations, which were not distinctive for other regions that were part of Reich Commissariat «Ukraine». While in the territory of mentioned Commissariat main form of farming in the countryside during the years of German occupation were left Soviet collective farms, transferred to public farmstead, and later into agricultural

society, then the peculiarity in Volyn, when there were not any collective farms, main form of management were individual sole land use.

There are described organizational and legal grounds of establishment of soviet model of land system in Volyn in the circumstances of military conflict with the Ukrainian national liberation forces during 1945 – 1947. In after war period with the final incipience of soviet government in Volyn was conducted liquidation of private law institutes and established state property on land via collectivization. This process had been terminated in time because of the consequences of war, historical obstacles of region and performance of Organization of Ukrainian nationalists and Ukrainian rebel army in Volyn. Soviet government used regular army, punitive and repressive bodies, succeeded to break the resistance of Ukrainian national underground, after that there had been leaded final collectivization, and established state monopoly on land.

Has been found out specialties of legal regulation of land relations in Rivne and Volyn regions of Ukrainian Soviet Socialistic Republic in after war period: intensified economic pressure on peasant through the limitation of land use, introduction of backbreaking taxes, which complicated or made economically unprofitable conduct of individual peasant farming. Introduction of plan of grain purchases, which namely become an instrument of deprivation of produced agricultural products from peasants. In this period transitional stage to collectivization, become land communities. Supported by Soviet government, they aimed to become one of the tools of propaganda of benefits of collective farming. Second stage of final «ovietization» of land relations was performed in 1948 – 1953. Legal regiment of institute of property rights in the named period was aimed for final establishment of state ownership for land. There has been performed forced transition to State directive economy, based on which was abolition of market mechanisms in regulation of land relations, liquidation of right to private property and introduction of state monopoly for land ownership. Collectivization was supported by coercive limitation of citizens' property right for land through its socialization, and deprivation

of ownership rights for means of production and expropriation of peasants' farmsteads property.

An analysis of historical experience in legal regulation of land relations in Volyn in 1939 – 1960-s. that were performed has revealed a direct influence of legal orders, customs and traditions, that regulated land questions and property rights of local population, on formation of its legal mentality, respect for law, first of all from peasants.

Outlook of free person – landowner had profoundly differentiated from attitude to law, institutes of State and government in the consciousness of peasant-collectivist, who was not landowner. This led to certain degradation of legal mentality of Ukrainian people, arose a feeling of non-prospective fighting for their rights, non-understanding of European approach to solution of the questions in the field of realization of land ownership rights, as to one of the key and system-forming factors of national state formation.

Key words: land relations, legal regulation, land legal relations, земельні, Volyn, soviet government, Nazis' occupational regiment, soviet model of land management, collective form of landownership.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ,

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Махаринець М. Є. Регулювання земельних відносин на Волині періоду німецької окупації. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 3 (112). С. 52–58.

2. Махаринець М. Є. Правове регулювання земельних відносин у програмних засадах ОУН та їх реалізація на Волині в роки радянсько-німецької війни. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2020. Вип. 1. С. 3–5.

3. Махаринець М. Є. Суб'єкти правового регулювання земельних відносин на Волині у 20 – 30-х роках ХХ століття. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 3 (13). С. 163–171.

4. Makharynets M. Legal regulation of land relations in Volhyn in 1939 – 1941 as a means of economic derogation of individual peasants' farmsteads. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management) Nauka. Oswiata. Prawo. Zarzadzanie*. Lublin. 2020. № 3 (31). С. 278–283.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Махаринець М. Є. Партизанська боротьба УПА та ОУН у західних областях УРСР (травень 1945 – 1946 рр.). *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива* : зб. матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 30 лист. 2018 р.). Київ : НУОУ, 2018. С. 169–172.

2. Махаринець М. Є. Земельне питання в політиці ОУН в роки Другої світової війни. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 29 лист. 2019 р.). Київ : НУОУ, 2019. С. 90.

3. Махаринець М. Є. Польське осадництво на Волині (1921 – 1939 рр.). *Україна-Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат* : зб. наук. праць II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 14–15 трав. 2020 р.). Київ : Міленіум, 2020. С. 50–51.

4. Махаринець М. Є. До сучасної історіографії земельних правовідносин на Волині періоду німецько-радянської війни. *Актуальні проблеми юридичної науки та практики в XXI столітті* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 16–17 жовт. 2020 р). Ч. I. Рівне : Гельветика, 2020. С. 46–49.

5. Махаринець М. Є. Правове регулювання земельних відносин в контексті сучасного реформування земельного права. *Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15–16 січ. 2021 р.). Дніпро : Правовий світ, 2021. С. 10–12.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	14
ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	23
1.1. Стан наукової розробки проблематики правового регулювання земельних відносин на Волині.....	23
1.2. Характеристика джерельної бази та методології дослідження.....	50
Висновки до розділу 1	68
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН	
НА ВОЛИНІ В 1921 – 1944-Х РОКАХ.....	72
2.1. Правовий режим земель Волинського воєводства у складі Другої Речі Посполитої (1921 – 1939 рр.).....	72
2.2. Правове регулювання земельних відносин в умовах становлення радянської влади на Волині в 1939 – 1941 рр.....	91
2.3. Стан земельних правовідносин на Волині в період нацистської окупації в 1941 – 1944 рр.	112
Висновки до розділу 2	130
РОЗДІЛ 3. УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ	
ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ	
В РІВНЕНСЬКІЙ І ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ	
У 1945 – 1960-Х РОКАХ	136
3.1. Організаційно-правові засади становлення радянської моделі земельного устрою в умовах збройного протистояння 1945 – 1947 рр.	136
3.2. Законодавче закріплення колективних форм землеволодіння в Рівненській і Волинській областях у 1948 – 1953 рр.....	155
3.3. Наслідки функціонування радянської системи землеволодіння	

в Рівненській і Волинській областях протягом 1953 – 1960-х років	169
Висновки до розділу 3	183
ВИСНОВКИ.....	192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	199
ДОДАТКИ.....	236

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ОУН – Організація українських націоналістів

РКУ – Німецько-окупаційне управління Райхскомісаріату «Україна»

РНК – Рада Народних Комісарів

УПА – Українська повстанська армія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка (1937 – 1991 рр.)

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ЦВК СРСР – Центральний виконавчий комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік

ЦК ВКП(б) – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків), (до XIX з'їзду, 1952 р.)

ЦК КП(б)У – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України (до XIX з'їзду, 1952 р.)

ЦК КПРС – Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу (1952 – 1991 рр.)

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. На теперішній час Україна знаходиться на перехресті шляхів розвитку, обираючи таку модель правовідносин у сфері сільського господарства, яка б надала найбільш сприятливі можливості для розкриття потенціалу нашої держави. Безперечно гострою проблемою є розв'язання цілої низки протиріч у сфері землеволодіння та землекористування. Як фундаментальні питання, вони потребують не лише ситуативного юридичного вирішення, але й розуміння глибинних процесів їхнього формування та еволюції. Разом з тим, юридична практика в цій сфері потребує глибокого розуміння й усебічного врахування регіональних особливостей земельних правовідносин, що сягають своїм корінням попередніх етапів генезису вітчизняної державності та правової системи. Беручи до уваги комплексність проблеми, слід розробити цілісну концепцію підвищення ефективності правового регулювання земельних відносин з урахуванням специфічних ознак, стану та динаміки реалізації правової політики у сфері земельних відносин у різних регіонах України протягом ХХ ст.

Розвиваючи земельне право, суб'єкти правотворчості зобов'язані враховувати не лише радянське законодавство, але й сучасні особливості та характер правосвідомості громадян, що ґрунтуються на попередньому історичному досвіді. Визначення іманентних ознак правового менталітету у сфері земельної власності, що сформувалися протягом 1939 – 1960-х років і є поширеними донині, дозволить запропонувати більш якісні юридичні засоби впорядкування земельних відносин на сучасному етапі.

У вітчизняній юридичній літературі філософські та теоретико-правові засади правового регулювання земельних відносин були закладені у працях О. Данильяна, О. Дзьобаня, П. Кулиничя, В. Лемака, С. Максимова, Л. Наливайко, О. Петришина, В. Рубаника, В. Тація, І. Яковюка та ін. Історичні аспекти нормативного регулювання земельних відносин в Україні знайшли

відображення в наукових роботах Б. Бачура, З. Білошкурської, І. Бойка, М. Бурдіна, О. Головка, В. Гончаренка, В. Єрмолаєва, В. Кириченка, А. Рогожина, В. Румянцева, В. Сидора, М. Страхова та ін. Різноманітні галузеві проблеми правознавства з питань регулювання земельних відносин знайшли відображення в розвідках Ю. Битяка, А. Гетьмана, М. Галянтича, С. Гусарева, С. Гусарова, В. Єрмоленка, Н. Кузнецової, Л. Лейби, А. Мірошниченка, М. Шульги, В. Янчука та ін. Водночас, незважаючи на поступове розширення наукових уявлень стосовно земельної політики та практики її реалізації в окремих регіонах України, низка питань усе ще потребує пошуку максимально повної адекватної відповіді на них, оскільки системні наукові праці монографічного характеру з відповідної проблематики нині відсутні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертацію виконано в межах та відповідно до Комплексної теми науково-дослідних робіт Національної академії внутрішніх справ «Законотворча та законодавча діяльність в Україні», державна реєстрація № 0113008189. Тему дисертації затверджено Рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ (протокол № 5 від 30 жовтня 2016 р.) і включено до переліку тем дисертаційних досліджень Національної академії правових наук України (реєстр. № 99, 2017 р.).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є узагальнення та розвиток історико-правових знань про сутність, зміст та особливості правового регулювання земельних відносин на Волині протягом 1939 – 1960-х років.

Для досягнення зазначеної мети сформульовано такі *завдання*:

- з'ясувати стан наукової розробки проблематики правового регулювання земельних відносин на Волині протягом 1939 – 1960-х років;
- проаналізувати джерельну базу та визначити методологічні засоби дослідження правового регулювання земельних відносин на території Волині в 1939 – 1960-х роках;
- висвітлити стан земельних правовідносин у Волинському воєводстві

Другої Речі Посполитої (1921 – 1939 рр.) напередодні входження Волині до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР);

– розкрити особливості правового регулювання земельних відносин у період утвердження радянської влади на Волині в 1939 – 1941 рр.;

– охарактеризувати сутність і зміст земельної реформи німецької окупаційної влади та особливості її проведення на Волині в 1941 – 1944 рр.;

– розкрити організаційно-правові засади становлення радянської моделі земельного устрою на Волині в умовах збройного протистояння з українськими національно-визвольними силами протягом 1945 – 1947 рр.;

– з'ясувати особливості правового регулювання земельних відносин у Рівненській і Волинській областях УРСР у післявоєнний період;

– розширити межі та систематизувати історико-правові уявлення щодо наслідків функціонування радянської системи землеволодіння в Рівненській і Волинській областях протягом 1953 – 1960-х років.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, пов'язані із землеволодінням і землекористуванням на Волині в середині – другій половині ХХ ст.

Предмет дослідження – еволюція правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 1939 р., коли підрозділами Червоної армії розпочато інкорпорацію Волині до складу УРСР, що супроводжувалося початком кардинальних змін у земельних правовідносинах і до їх остаточного закріплення в таких нормативно-правових актах як «Основи земельного законодавства СРСР і союзних республік» 1968 р. та Земельний кодекс СРСР 1970 р., які стали основними законодавчими актами регулювання земельних відносин до кінця існування Радянського Союзу. З метою світоглядного та історико-правового порівняння автор дещо виходить за окреслений вище період, що надає можливість у всьому спектрі історичних, філософських і юридичних питань висвітлити цілісну картину земельних відносин у встановлених темпоральних межах.

Територіальні межі дослідження окреслені межами Волинського регіону,

що охоплює Волинську та Рівненську області. При цьому автор свідомо не торкався західних районів Житомирської області, що також є частиною історичної Волині, оскільки ця територія знаходилася у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) і там відбувався інший розвиток земельних правовідносин, що повністю збігався зі становленням соціалістичних відносин у сільському господарстві з іншими регіонами України, котрі ввійшли до складу УРСР і є достатньо вивченими.

Методи дослідження. Методологічну основу наукового пошуку становить сукупність принципів наукового пізнання, дослідницьких підходів, філософських, загальнонаукових і конкретнонаукових (неюрідичних та юридичних) методів, застосування яких забезпечило достовірність і обґрунтованість результатів осмислення еволюції правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках. З урахуванням особливостей предмета, мети та завдань дослідження застосовано такі основні дослідницькі підходи: *діяльнісний підхід* – у ході історико-правової характеристики діяльності учасників земельних правовідносин, суб'єктів владних повноважень, що здійснювали правову регламентацію земельних питань (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3); *системний підхід* – під час опису правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках як складного, багатогранного явища, що охоплює низку елементів і стадій, зв'язки між якими утворюють відносно незмінну цілісність (підрозділи 2.1, 2.2, 3.2).

У свою чергу *діалектичний метод* дозволив осмислити еволюцію правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках у динаміці її розвитку та взаємодії з іншими суспільними і державно-правовими явищами (підрозділи 2.1, 2.3, 3.3). Використання *герменевтичного методу* сприяло тлумаченню й інтерпретації нормативно-правових актів, архівних матеріалів, наукових публікацій, монографічних праць та інших джерел із предмета наукового пошуку (підрозділи 1.1, 1.2, 3.3). *Історичний метод* надав можливість відтворити особливості генезису земельних правовідносин на Волині протягом 1939 – 1960-х років (розділи 2, 3). Застосування *структурного*

методу дозволило визначити та проаналізувати елементи складу земельних правовідносин у конкретному соціопросторово-часовому континуумі (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2). *Історико-правовий метод* надав можливість розглянути історичні події та юридичні факти в їх розвитку, а також проаналізувати причини і наслідки та визначити етапи правового регулювання земельних відносин за різних державно-політичних режимів (розділи 2, 3). *Статистичний метод* дозволив визначити стан і наслідки правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках шляхом опрацювання кількісних показників конфіскації, націоналізації та вилучення землі суб'єктами владних повноважень (підрозділи 2.2, 2.3, 3.1, 3.2, 3.3).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є одним з перших у вітчизняному правознавстві комплексним історико-правовим дослідженням особливостей правового регулювання земельних відносин на Волині у 1939 – 1960-х роках. У результаті наукового пошуку сформульовано низку нових наукових положень, зокрема:

уперше:

– комплексно вивчено та проаналізовано стан наукового дослідження правового регулювання земельних відносин на Волині під час перебування під владою різних режимів у період 1921 – 1960-х років;

– сформовано цілісне уявлення про зміни у правовому регулюванні земельних відносин, що відбулись у волинських областях УРСР у період 1939 – 1960-х роках, адже актуалізована проблематика дотеперішнього часу залишалася малодослідженою в історико-правовій науці;

– доведено, що зміни інституту права власності на землю після встановлення радянської влади на Волині, в першу чергу ліквідація права приватної власності на землю, відбулися на фоні системних масових порушень прав і свобод людини, заперечення основ загальноєвропейської правової практики і традиції, що призвели до деформації правової ментальності в суспільстві;

– наголошено, що в результаті аграрних трансформацій у 1939 – 1941 рр.

на Західній Україні, комуністична влада підірвала одну з базових правових підвалин традиційного селянського господарювання та побуту – право приватної власності на землю. Націоналізація та передача землі в державну власність перетворювала всіх селян з власників у користувачів. Селяни, які важкою працею поколіннями заробляли на придбання власної землі, тепер одномоментно її втрачали без будь-якої компенсації;

– запропоновано та обґрунтовано тезу про те, що попри декларації радянської влади малоземельним і безземельним селянам Волині було передано недостатньо конфіскованої у величезних землевласників землі для ведення самоокупного господарства. Середні ж господарства через відчуження землі, що виходила поза встановлені радянською владою граничні норми індивідуального землекористування, перетворено в економічно слабкі;

– встановлено, що заходи радянської влади у сфері правового регулювання земельних відносин у 1939 – 1941 рр. переслідували мету не встановити соціальну справедливість і покращити добробут сільського населення, а за допомогою суворої нормативної регламентації та посилення державного контролю земельних відносин, перетворити більшість індивідуальних селянських господарств в економічно слабкі, що не зможуть вистояти перед зростаючим тягарем державних податків;

– запропоновано та обґрунтовано тезу про те, що правове регулювання земельних відносин на Волині в період німецької окупації мало низку відмінностей порівняно з іншими округами Райхскомісаріату «Україна», які донині не знаходять свого висвітлення в науковій літературі. Якщо на території Райхскомісаріату «Україна» основною формою господарювання на селі в роки німецької окупації стало громадське господарство, яке за структурою мало чим відрізнялося від радянських колгоспів, то особливістю Волині було те, що основною формою господарювання тут залишалось індивідуальне одноосібне земельне користування;

удосконалено:

– наукові уявлення про еволюцію правового регулювання земельних

відносин, форм і методів управління земельною власністю в досліджуваний період;

- джерельну базу дослідження функціонування та еволюції правового регулювання земельних відносин на Волині в період 1939 – 1960-х років;

- історико-правові особливості проведення радянською владою націоналізації землі, що здійснювалась шляхом безоплатного вилучення землі з приватної власності не лише великих землевласників, але й середняків у 1939 – 1941 рр., та насильницької колективізації у 1944 – середині 1950-х років;

- положення про негативний вплив ліквідації земельної приватної власності на розвиток правової культури населення Волині;

дістало подальший розвиток:

- положення про коло суб'єктів, об'єктів, підстави набуття та припинення права власності на землю на теренах Волині в період 1939 – 1960-х років;

- характеристика регіональної специфіки Волині, де переплелися західні та східноєвропейські соціально-економічні та політичні впливи, котрі досить часто не враховуються в контексті опису загального розвитку України;

- історико-правовий аналіз особливостей функціонування інституту права власності на землю в перебігу утвердження та діяльності окупаційних режимів на Волині в період 1939 – 1960-х років.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що в дисертації сформульовано й аргументовано наукові положення, які дозволяють розширити історико-правове уявлення про еволюцію правового регулювання земельних відносин на Волині у 1939 – 1960-х роках, а отже, сприятимуть реформуванню правових засад земельних відносин у сучасній Україні. Основні результати дисертаційного дослідження використовуються в:

діяльності Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру – при забезпеченні формування державної політики у сфері земельних відносин, землеустрою, у сфері Державного земельного кадастру, державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі в частині дотримання земельного законодавства, використання та охорони земель усіх

категорій і форм власності, родючості ґрунтів (акт впровадження Головного управління Держгеокадастру у Рівненській області від 17 березня 2021 р.);

науково-дослідній діяльності – в ході подальших перспективних розробок історико-теоретичних і галузевих питань з удосконалення та підвищення ефективності правового регулювання земельних відносин в Україні (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 20 жовтня 2020 р.);

освітньому процесі – під час забезпечення викладання таких навчальних дисциплін як «Історія держави та права України», «Історія держави та права зарубіжних країн», «Історія держави та права», «Актуальні питання українського права та державотворення» (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 10 листопада 2020 р.).

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення і висновки наукового пошуку обговорено на засіданнях кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ, а також оприлюднено на п'яти науково-практичних конференціях, зокрема: «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива» (м. Київ, 30 листопада 2018 р.); «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива» (м. Київ, 29 листопада 2019 р.); «Україна-Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат» (м. Київ, 14 – 15 травня 2020 р.); «Актуальні проблеми юридичної науки та практики в ХХІ столітті» (м. Рівне, 16 – 17 жовтня 2020 р.); «Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього» (м. Дніпро, 15 – 16 січня 2021 р.).

Структура та обсяг дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається з анотації державною та англійською мовами, списку публікацій здобувача за темою дисертації, вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (385 найменувань на 37 сторінках) і двох додатків (на дев'яти сторінках). Повний обсяг дисертації становить 244 сторінки, з них основного тексту – 198 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблематики правового регулювання земельних відносин на Волині

Одним з найменш розроблених на теперішній час напрямів у сфері історико-правових досліджень регулювання галузі земельних відносин у радянському праві є проблематика правового впорядкування земельних відносин на Волині в 1939 – 1969 рр. Однак разом з цим, варто зазначити й на тому, що в цілій низці наукових праць ця проблема або окремі її аспекти висвітлюються в більшій чи меншій мірі. Вважаємо за доцільне поділити їх на декілька груп. До першої групи належать роботи радянського періоду, до другої групи віднесено дослідження доби незалежної України, а до третьої – праці зарубіжних учених та представників української діаспори.

За умов радянської влади дослідження цієї теми мало обмежені можливості її об'єктивного вивчення через панування соціалістичної ідеології та марксистсько-ленінського підходу, зокрема в земельному питанні, направлено на соціалізацію землі. Політика комуністичної партії СРСР у сфері земельного законодавства ґрунтувалась на положеннях теорії В. Леніна про формування нових аграрних відносин та спрямовувалась на зміцнення союзу робітників і селян, поступове впровадження комуністичних відносин серед селян. Одним з основних напрямів наукового пошуку в радянській історіографії, присвяченій цій проблематиці, було висвітлення процесу приєднання в 1939 р. західноукраїнських територій до Радянської України як здійснення споконвічних прагнень багатьох поколінь українців [9]. Окреме місце тут займало визначення та обґрунтування позитивних наслідків цього

процесу. Представники радянської історико-правової науки обходили увагою те, що факт приєднання став наслідком підписання радянсько-німецьких договорів серпня – вересня 1939 р. З точки зору міжнародного права ці дії мають кваліфікуватися як відкрита агресія проти суверенної держави Польщі. У тому числі ідеологічним штампом став постулат, що оскільки у вересні 1939 р. «буржуазно-поміщицька Польща» зазнала поразки у війни з Німеччиною, то радянський уряд прийшов на допомогу населенню Західної України, якому загрожувало фашистське поневолення. Тому Червона армія змушена була перейти польський кордон і взяти під свій захист життя і майно братів-українців [22]. Намагаючись ідеологічно обґрунтувати грубе порушення Радянським Союзом міжнародного права, радянські дослідники головним своїм завданням ставили показати історичну зумовленість возз'єднання українського народу в єдиній радянській державі [148]. Для радянської історіографії було характерним зображати встановлення радянських органів влади на Волині та й загалом в західноукраїнських областях як швидкий, злагоджений процес, що безперешкодно пройшов за повної підтримки місцевого населення [136]. Насправді ж, радянська політична система була грубо накинута західноукраїнському соціуму, знищуючи при цьому традиційний суспільно-економічний і політичний устрій та споконвічні традиції українського народу.

У цьому ж контексті розглядалася проведена польським урядом на Волині земельна реформа. Вона аналізувалася виключно в негативному світлі, так як її наслідки, на думку радянських вчених, не принесли позитивних змін для селян [26]. Ця реформа класифікувалася як «польська сільськогосподарська колонізація», яка проводилася виключно в інтересах експлуататорського класу і призвела до розшарування і ще більшого збідніння селян. При цьому польське аграрне законодавство традиційно кваліфікували як «буржуазно-поміщицьке», що не відповідало інтересам селянства [285, с. 165]. Теми, що піднімалися для дослідження характеризувались однотипністю та відносно вузьким баченням історичного та суспільно-економічного процесу, обмежувалось показом лише певних аспектів правового регулювання

земельних відносин на Волині в розглядуваний хронологічний період.

Окремі аспекти етносоціальних структур на Волині в тісному взаємозв'язку з особливостями землеволодіння висвітлено в монографії С. Макарчука «Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма». Поруч із цінним фактичним та статистичним матеріалом про національну та соціальну структуру населення, соціально-економічну ситуацію в Західній Україні робота обтяжена ідеологічними штампами. Це стосується і перетворень в аграрному секторі, які автор оцінює через призму польської колонізаційної політики на західноукраїнських землях. Польська земельна реформа класифікується як «польська землевласницька колонізація», значна увага приділена критиці процесу розгортання цивільного та військового осадництва [198, с. 134–137]. Оцінюючи дії польського уряду в регулюванні земельних відносин через призму класової боротьби, навіть така ініціатива польського уряду в рамках земельної реформи як «зцілення» (об'єднання земельних ділянок селян), що дозволяло ефективніше з економічної точки зору вести сільське господарство оцінювалася негативно як «міроприємство, що сприяло зміцненню позицій кулацтва на селі» [198, с. 138]. Автор дійшов висновку, що напередодні 1939 р., в Польщі розвиток аграрних відносин йшов в напрямку подальшого загострення класових протиріч.

Класовий підхід до суспільно-економічних та політичних явищ панував у всіх без винятку працях радянського часу. Також перебільшувалось значення боротьби трудящих мас за возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР [11, с. 44–54]. До позитивних моментів слід віднести те, що автори цих праць залучили до наукового обігу чимало документів і матеріалів, в першу чергу з архівів, а також великий фактичний матеріал, на основі якого висвітлюється соціально-економічна ситуація на Волині дорадянського періоду. У цьому контексті вигідно вирізняється монографія І. Васюти «Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918 – 1939)» [27].

Домінуючим сюжетом у вивітленні позитивних перетворень у суспільно-

економічного життя, здійснених радянською владою після входження Волині до складу УРСР у суспільно-економічного життя була тема націоналізації землі: «вся земля Західної України з її надрами, лісами й річками стали всенародним добром». При цьому замовчувалися неправові форми проведення націоналізації, справжні масштаби репресивних та позаправових заходів.

В епіцентрі дослідницької уваги опинилися питання націоналізації землі, організація та діяльність селянських комітетів щодо передачі конфіскованої землі в користування бідноті, правові засади проведення націоналізації та встановлення інституту державної соціалістичної власності. Разом з введенням нових правових засад земельних відносин, що конституційно закріпили ліквідацію приватної власності на землю, до юридичної площини впроваджується нова термінологія, зокрема – «загальнонародна власність», «колгоспний двір», «підсобне господарство». Ці та інші важливі питання висвітлювалися у низці колективних праць представників радянської історичної [36] та історико-правової науки [138, 309].

Головна увага радянської юридичної науки, зокрема в галузі цивільного права була зосереджена на ідеологічному штампі про «священність і недоторканість соціалістичної власності», забезпеченні її порядку та охорони. Сутність загальнотеоретичних правових положень радянської юриспруденції про право власності на землю полягав у розкритті таких проблем як зміст поняття форми власності [114, 155], право землекористування [3], право державної соціалістичної власності [171], право колгоспної власності [143, 230], охорони колгоспної власності [107, 277]. Всі дослідження у даній галузі здійснювалися на засадах марксистсько-ленінської методології яка передбачала виключну суб'єктність держави у праві власності на землю, що полягало у праві володіння, користування і розпорядження нею.

Через пануючу в СРСР комуністичну ідеологію, в основі якої лежала класова боротьба, питання інституту права власності на землю в радянській історіографії займало визначне місце. Це позначилось передусім у висвітленні питань щодо природи і характеру приватної власності на землю, що подавалась

негативно. Натомість ліквідація приватної власності на землю всебічно облагороджувалася, а конкретні дії радянського уряду щодо націоналізації та колективізації землі трактувалися як єдино правильна, прогресивна політика, обходячи такі негативні наслідки як розпалювання соціальної ненависті та формування руйнівних інстинктів серед найбільш бідної частини селянства, що вела в кінцевому рахунку до негативного впливу на формування правового менталітету селянства та втрати почуття поваги до права. Водночас замовчувалась справжня суть і мета колективізації – руйнування традиційних форм приватновласницьких земельних відносин та ліквідації селянина-власника як верстви і перетворення його у повністю підвладного державі найманого, обмеженого в правах робітника і як наслідок – відсторонення селян від земельної власності. Все це не дозволяло представникам радянської історико-правової науки глибоко й об'єктивно досліджувати дану проблематику.

Водночас слід відзначити, що чимало аспектів цієї проблеми були досліджені досить ґрунтовно і переконливо. Це стосується, головним чином, характеристики механізму передачі землі у користування селян через націоналізацію та конфіскацію великого землеволодіння, створення перших колгоспів [149]. Так, М. Івасюта [134] та В. Варецький [24] у своїх монографіях висвітлили під ідеологічно правильним кутом зору зміни в соціально-економічному житті західноукраїнського села і Волині зокрема та процес націоналізації землі. Цінність досліджень полягає у наведенні багатого фактологічного матеріалу, статистичних даних, нормативно-правових актів, що регулювали даний процес. Звичайно, не обійшлося без ідеологічно витриманих постулатів про прогресивність ліквідації приватної власності на землю та перехід до колективного методу господарювання на землі, замовчувалась несприйняття цього процесу місцевим населенням, подавалася інформація про створення перших колгоспів, але замовчувалося, що це були поодинокі випадки і малу кількість членів колгоспу, та й то переважно формувалося з бідноти, глухому опору селянства до колективізації. У всіх, без винятку працях

радянського періоду націоналізація землі оцінювалася позитивно, як інструмент створення державної соціалістичної власності – єдино вірної прогресивної моделі господарювання, підкреслювалася роль у цьому комуністичної партії – скеровуючої сили суспільства [161, 199, 330, 331].

У такому ж дусі були витримані і колективні праці. Зокрема, у багатотомному виданні «Історія Української РСР» у шостому томі якого «Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941)» висвітлено механізм конфіскації та передачі землі поміщиків та церковно-монастирських установ через селянські комітети та тимчасових управлінь у користування селян [141, с. 501]. Простежено введення радянського законодавства з інститутом єдиного державного земельного фонду.

Дослідженням правового регулювання земельного питання в добу німецько-радянської війни радянська наука не приділяла особливої уваги. Акцент робився на плани Райху щодо колонізації та максимального використання українських земель, на визиск селян, знищення майна, економічних та людських втратах. Структура німецької окупаційної адміністрації та її діяльність в тому числі у сільському господарстві розглядаються у 8-му томі десяти томної «Історії Української РСР» під назвою «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» [131]. Вигідно виділяється наукова розвідка М. Івасюти, у якій зроблена спроба порівняти економічні заходи німецької окупаційної влади у різних областях західної України [135, с. 168–186]. В основному акцент в дослідженнях радянської доби робився на партизанській боротьбі та опір селян німецькій окупаційній політиці. Аналіз основних заходів окупаційної влади в соціальній та економічній сфері політики проводиться в монографії М. Загорулька та А. Юденкова. Спроби німецьких перетворень в аграрному секторі, дослідники чітко пов'язують із військовими поразками та бажанням здобути прихильність селянства [119]. Загалом, питання проведення німцями аграрних перетворень в Україні і зокрема на Волині замовчувалися, або висвітлювалися побіжно.

Розвиток правового регулювання і перехід до масової колективізації в

післявоєнний період також був об'єктом дослідження колективних праць радянських науковців таких як: «Історія народного господарства Української РСР», «Історія Української РСР», «Розвиток народного господарства Української РСР» та «Історія селянства Української РСР», а також «Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР» та «За щастя оновленої землі: Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979», які відтворюють загальну картину розвитку аграрних відносин досліджуваного періоду та мають широку джерельну базу. При підготовці даного дисертаційного дослідження цінною виявилася інформація з енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР» про проведення колективізації на Волині, що подається в томах, присвячених історії Волинської та Рівненської області.

Багато монографій було присвячено успіхові післявоєнної колективізації та ролі комуністичної партії та радянського уряду в колгоспному будівництві післявоєнної доби. Варто звернути увагу на дисертаційні дослідження, зосереджені на історико-правовому аналізі функціонування інституту права власності на землю [38; 113].

Радянська ідеологія, що подавала колективізацію як «закономірний хід побудови основ соціалізму» в західноукраїнському селі не дозволила дослідникам створити цілісної об'єктивної картини проведення масової колективізації та еволюції інституту права власності на землю в досліджуваний період. Цей процес висвітлювався фрагментарно, наголошуючи на тому, що перехід від приватної власності на землю до державної та колективної із піднесенням «прогресивної» радянсько-колгоспної моделі управління був єдино вірним. Практично нічого не говорилося про труднощі і проблемні питання, що виникали в ході цього процесу. Показуючи нові правовідносини лише з позитивного боку, дослідники радянської доби замовчуючи негативні наслідки діяльності радянського тоталітарного режиму щодо перетворень у сфері земельно-правових відносин, що призвели до неоднозначних економічних наслідків. Нехтувались проблемні питання, що виникали в ході

реалізації суцільної колективізації, зокрема збройний опір цьому процесові з боку ОУН та УПА, конфіскація майна, що часто відбувалася поза межами правового поля, а репресії та насильницькі депортації селян, які відмовлялися вступати до колгоспів, подавалася радянською історіографією як класова боротьба. 60-ті роки у радянській історико-правовій науці подавалися як період ефективного розвитку сільського господарства, нормативно-правові акти радянського законодавства визнавали лише колгоспи та радгоспи юридичними суб'єктами господарювання в СРСР. Тож у радянській історіографії автору не вдалося віднайти історико-правових досліджень, де б був проведений глибокий, об'єктивний, науковий аналіз еволюції правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1970 рр.

Об'єктивне осмислення земельних правовідносин в історичній ретроспективі стало можливим після проголошення незалежності України та руйнації ідейно методологічних принципів марксизму-ленінізму, а також вільному доступу вчених до архівних документів і матеріалів та зарубіжних публікацій. Критичне вивчення нових джерел та зарубіжної історіографії допомогло вітчизняним ученим поступово переосмислити свої попередні погляди, відходячи від постулатів радянської доби та дозволило свіжим поглядом оцінити події минулого та масштабніше, з нових позицій осмислити еволюцію правового регулювання земельних відносин у зазначений період.

Історію селянства подано у спеціальних та енциклопедичних виданнях що вийшли після проголошення незалежності України. Становить інтерес багатопланове монографічне дослідження великого колективу авторів на чолі з академіком УААН М. Зубцем «Сільське господарство України – від минулого до сьогодення». У третьому томі йдеться про аграрні політику та реформи в історії вітчизняного сільського господарства [283]. У четвертому томі п'ятитомного видання «Правова доктрина України» аналізується генеза науки про земельне право [50, с. 25–48]. Однак, не всі аспекти розкриваються повно і складають цілісну картину. Так, наприклад, у двотомній «Історії українського селянства» взагалі обійдено увагою західноукраїнське село на початковому

етапі Другої світової війни, входження до складу СРСР. Не знайшли свого відображення і перетворення в аграрній сфері.

Вітчизняні історики права підготували цілу низку підручників та навчальних посібників, у яких в контексті загальних положень про право власності розглядаються певні особливості правового регулювання земельних відносин в період діяльності радянського та німецького режимів на українських землях. Серед них вирізняються роботи І. Бойка [13], В. Кульчицького [172], І. Терлюка [302, 303], Б. Тищика [173], А. Шеремета [337] та інших відомих науковців.

Базовий рівень пізнання проблем земельного права забезпечили праці О. Дзери, О. Копиленка, О. Мироненка, В. Носіка, В. Луця, О. Погрібного, І. Сафронова, В. Семчика, М. Страхова, І. Усенка, С. Фукса, В. Чеховича, Ю. Шемчушенка, О. Ярмиша та ін. Теоретичні проблеми правового регулювання земельних відносин в Україні розробляються доволі ґрунтовно. Так, різні аспекти правового регулювання земельних відносин розглядають Т. Коваленко, А. Мірошніченко, А. Третяк, М. Шульга.

Розробкою питань, пов'язаних з осмисленням поняття земельних відносин займається В. Сидор. Приділено достатньо уваги вивченню взаємозв'язку правового регулювання з основоположними принципами права [226, 244, 273, 162]. Розробкою різних аспектів методів правового регулювання відносин власності займається І. Сальман та С. Лисенков [268, 191]. Теоретичні аспекти розуміння механізму правового регулювання розкривають у своїх дослідженнях Ю. Кривицький [168, 169], Т. Тарахонич [301] та ін.

Монографії П. Коріненка [158] та П. Саблука [266] присвячені еволюції земельних відносин. М. Бурдін досліджує регулювання земельних відносин в Україні на різних історичних етапах її розвитку [19, 21] У своїй монографії «Земельні відносини в Україні: історико-правовий дискурс» він розглядає еволюцію земельних відносин від Козацької держави і до радянської доби включно [18]. У монографії А. Мартина та Т. Прядки «Історичні аспекти формування земельних відносин і землеустрою в Україні» зроблена спроба

проаналізувати розвиток земельних відносин від східних слов'ян і до нашого часу [207]. Однак, специфіка Західної України і зокрема, Волині у вказаних монографіях не відображена. В. Рубаник досліджує правову регламентацію земельних відносин в контексті аналізу еволюції права власності на українських землях від X ст. до початку XX ст. [265]. Однак специфіка правового регулювання земельних відносин на Волині у вказаних монографіях відображена фрагментарно й побіжно.

Спираючись на багату історичну та правову джерельну базу, генеза інституту права власності на землю на теренах України впродовж середини XIX – першої чверті XX ст. досліджується у монографіях П. Захарченка [120,121]. Значне місце у працях приділяється особливостям правового забезпечення та реалізації права власності на землю в українських губерніях Російської губернії, зокрема Волинській в результаті селянської 1861 р. та Столипінської реформ.

В сучасній українській історіографії досліджується земельна реформа, що була проведена в міжвоєнний період в Польщі. З акцентом на її проведення в Галичині займаються галицькі дослідники, а центром дослідження аграрних перетворень на Волині став Волинський державний університет імені Лесі Українки, науковці якого підготували ряд монографій наукових статей та дисертаційних робіт, що присвячені окремим аспектам реформи: еволюції поміщицької великої земельної власності [231, 271], законодавчому регулюванню та етапам проведення пацеляції [232], комасації [48], державного фінансування реформи [219], змінам в структурі селянських господарств [192]. Історик Я. Шабала у низці публікацій [333–335] та монографії «Аграрні реформи на Волині у XX – на початку XXI ст.: передумови, перебіг та наслідки» на широкій джерельній та архівній базі прослідкував основні напрямки аграрних перетворень на Волині у 20-30 рр. XX ст. та проаналізував реорганізацію землеустрою, зміни у структурі селянських господарств та цілу низку інших питань [332]. В. Боєчко порівнюючи комплекс норм польського земельного права з іншими країнами Центрально-Східної Європи приходять до

висновку, що «тогочасне аграрне законодавство Польщі відповідало європейській практиці» [12].

Слід відзначити, що не зважаючи на широку історіографічну базу, деякі аспекти залишилися поза межами уваги дослідників. Так, автору не вдалось віднайти публікацій, де б хід аграрної реформи на Волині був проаналізований через призму загальнодержавних, польських перетворень. Було б цікаво на основі статистичних даних прослідкувати та порівняти ефективність реформи у порівнянні з західними, центральними польськими та навіть східними (львівським, станіславівським та тарнопільським) воєводствами. Без такого загальнопольського тла дуже важко робити об'єктивні висновки про ефективність наслідки реформи загалом.

Тому не дивно, що спектр оцінок наслідків аграрної реформи дуже широкий – від однозначно позитивних до різко негативних. Позитивно оцінюють реформу дослідники у галузі економіки Т. Никитюк та О. Баула, котрі вважають, що внаслідок аграрної реформи «поступово західноукраїнські землі в цілому та волинські зокрема, стали набувати нового господарського вигляду, формуючи різні типи аграрних господарств, домінуючу роль у яких стали відігравати середняцькі селянські господарства» [220, с. 131]. Хоча статистичні дані говорять протилежне – велика частка селянських господарств залишились малоземельними до 5 га, що не дозволяло вести не тільки прибуткове господарство, а навіть таке, яке б забезпечувало харчами самих власників. Більш зважено оцінює наслідки Я. Шабала, який попри такі недоліки як: довгостроковість, недостатня фінансова та матеріальна забезпеченість вважає, що реформа «все-таки спричинила ряд позитивних зрушень в аграрному секторі Волині. Головними з них були підвищення культури господарювання, піднесення загальної продуктивності та ефективності сільськогосподарського виробництва, що у свою чергу позитивно вплинуло на розвиток господарсько-економічної та соціальної інфраструктури краю» [333, с. 169].

Більш об'єктивною видається оцінка тих сучасних українських

дослідників, які оцінюють наслідки аграрної реформи на західноукраїнських землях в контексті загальнодержавної реформи. В. Виздрік на основі методу статистичного аналізу даних, проаналізувавши реалізацію основних напрямів реформи в Галичині та їх ефективність [31], вказуючи на певні позитивні наслідки узагальнює, що «реформа не розв'язала головної проблеми українського селянства – земельного дефіциту» [30, с. 427]. З'ясувавши таку тенденцію, як розшарування селянських господарств за розмірами землеволодіння – поява концентрації землі у руках заможних господарств і занепад та обезземелення господарств незаможних селян, – автор схильний пояснювати це не стільки польською державною аграрною політикою міжвоєнного періоду, як місцевими природно-географічними, демографічними й агрокультурними умовами, а також світовою економічною кризою. Це була «загальнодержавна реформа в інтересах польської держави і в межах ресурсів, якими вона володіла» [30, с. 430].

У сучасній вітчизняній історіографії переважає думка, що польська аграрна реформа була невдалою та не принесла вагомих позитивних зрушень [204, 164], а в площині національного питання призвела через осадництво до збільшення кількості польського населення на Волині та загострення польсько-українських відносин. Окрім змін у системі землеволодіння історик Б. Гудь звертає увагу на політичний аспект колонізаційного процесу. Процеси оселення колоністів, через впровадження комплексу нормативно-правових актів, спрямованих на надання значних пільг і широких можливостей для придбання волинської землі польським ветеранам, розглядалися політичною елітою у Варшаві не стільки з точки зору еволюції земельної власності, як національно-політичний чинник на Волині. Проаналізувавши впровадження комплексу норм земельного права, спрямованого на пільговий правовий режим щодо польських колоністів та осадників вчений дійшов висновку, що польська аграрна реформа стала однією з основних причин «Волинської трагедії», що розгорілася під час Другої світової війни. Саме земельне питання, вважає історик, було її основною причиною, а не політичне і навіть національне – український селянин вбивав

поляків, які приїхали здалеку і зайняли його землі [58, 59].

Дослідники-аграрники у своїх працях часто вживають термін Західна Україна. Соціально-економічне та політичне становище на Волині, яка до 1917 р. була у складі Російської імперії та в Галичині, що до 1918 р. входила до Австро-Угорщини суттєво відрізнялася. Тому і в земельних питаннях ситуація в цих двох українських регіонах була не тотожною, зі своєю специфікою та особливостями, які дослідники практично не беруть до уваги. У історичних та економічних дослідженнях, характеризуючи нормативно-правові акти, що стосуються земельного права Другої Речі Посполитої, автори часто не вказують їх назв, дати ухвалення та чіткий зміст. Нерідко аналіз юридичного документу, що розкриває зміст правового регулювання земельних відносин обмежується одним реченням. Все це потребує уточнень та глибокого аналізу, адже без детального розгляду еволюції права власності на землю неможливо ефективно врахувати історичний досвід при вирішенні сучасних проблем сільського господарства.

Увага вітчизняних істориків була зосереджена і на правових аспектах входження західноукраїнських земель до складу СРСР та об'єктивному дослідженні процесу формування радянської державно-політичної системи в Західній Україні впродовж 1939 – 1941 рр. [196]. У перші роки незалежності було дано абсолютно нову оцінку Пакту Молотова-Ріббенстропа та таємному протоколу, як попирання правових та морально-етичних норм і грубе порушення міжнародного права. Дії СРСР та Німеччини щодо країн та народів Центрально-Східної Європи, класифіковано як вияв імперської загарбницької політики. Були визначені та проаналізовані як негативні наслідки: людські втрати, радянські репресії, накидання тоталітарної системи, так і позитивні: об'єднання українців в одній державі.

І в міжвоєнний період західні країни залишались байдужими до національних домагань українства, а СРСР і Німеччина вбачали в Україні лише стратегічний плацдарм і джерело багатих природних ресурсів. За таких умов Україна становила радше об'єкт, ніж суб'єкт тогочасної міжнародної політики,

була своєрідним заручником інтересів інших держав, проте ніколи не відмовлялась від ідеї незалежності [339, с. 65].

Проїшла еволюцію оцінка об'єднання Західної України з Радянською Україною від «визволення», «возз'єднання» до «приєднання», «поневолення», «окупації». Зважено розглянувши всі аспекти цієї непростой проблеми, історики та правники прийшли до висновку, що не маючи власної держави, українці та Україна на тому історичному відтинку виступала об'єктом міжнародного права і не несе прямої правової та міжнародної відповідальності за юридичні та воєнні дії урядів СРСР та Німеччини, які можна кваліфікувати, як «анексію» [287, с. 17]. Не зважаючи на те, що передумовою об'єднання слугувала змова двох тоталітарних режимів, сам його факт оцінюється як закономірний наслідок багатовікової національно-визвольної боротьби українського народу та фактично реалізацією Акту злуки України від 22 січня 1919 р. [272, с. 16]. А його наслідки мали суперечливий характер: з одного боку, було зроблено вирішальний крок до єдності всіх українських земель, а з іншого – Західна Україна потрапила під владу жорстокого тоталітарного режиму, що панувала тоді в СРСР [151, с. 3].

З'явилися нові факти та оцінки скликанню, діяльності та ухвал Народних зборів Західної України, як представницького органу, які мали далекосяжні наслідки. Якщо раніше радянська історіографія стояла на позиції, що вибори до Народних зборів проводились вільно, шляхом загальних, рівних і прямих виборів, то були встановлені факти, які свідчили про контроль та грубий тиск з боку радянської влади – був проведений ретельний відбір кандидатів у депутати [108, с. 81], до того ж вибори проходили на безальтернативній основі, в час, коли вже була заборонена діяльність усіх політичних партій, громадських організацій та культурно-освітніх закладів [282]. Сучасні дослідники наголошують, що вибори, які проводились до різних органів влади у 1939–1940 р. не мали нічого спільного з вільним волевиявленням народу, служили поширенню і зміцненню тотального контролю держави над усіма громадянами [197].

Увага дослідників була спрямована на процес становлення та функціонування радянської державно-політичної системи та переосмисленню її діяльності. Більшість авторів сходяться в думці, що Декларації Народних зборів Західної України заклали легітимну основу запровадженню радянського режиму в соціально-політичному житті – розпочалося насадження державно-політичної системи тоталітарного взірця, так і в економічному – ліквідація приватної власності та встановлення державної власності на землю, підприємства та засоби виробництва [109, 152].

Зміна державної приналежності Волині восени 1939 р. означала включення економіки краю до господарського комплексу Радянського Союзу. Радянізації Західної України присвячена ціла низка дисертаційних досліджень [60, 61], де розглядаються процеси трансформації різних галузей політичного та суспільно-економічного життя за рецептами адміністративно-командного соціалізму. Найбільш складним було завдання перебудови аграрного сектора – домінуючого на Волині. Європейські традиції приватного землеволодіння становили велику перешкоду для переходу до колективних форм господарств радянського типу. Зазвичай, дослідники виділяють два етапи радянських перетворень, що відбулися до початку німецько-радянської війни: перший – конфіскація великого землеволодіння (вересень 1939 р. – початок 1940 р.) та перерозподіл націоналізованої землі, а другий – початок колективізації (січень 1940 р. – червень 1941 р.). Незавершеність цього процесу зазвичай пояснюється в науковій літературі браком часу, а Л. Кравчук звертає увагу на зовнішній аспект – він вважає, що радянський уряд не форсував колективізацію, враховуючи тогочасну складу міжнародну ситуацію [164, с. 29].

Якщо радянська історіографія змальовувала цей процес колективізації як добровільне волевиявлення селян об'єднуватися в колективні господарства, то сучасні українські науковці доводять, що головною причиною було те, що держава почала проводити політику шантажу, політичного та економічного тиску на одноосібні господарства та констатують факт знищення традиційного інституту права власності, порушення всіх майнових, соціальних, економічних

та цивільно-політичних прав [186, с. 294].

У цьому контексті досліджується встановлення та діяльність репресивно-каральних органів. Механізм функціонування репресивно-каральної системи розкриває І. Білас у парці «Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953» [10]. Спираючись на архівні матеріали органів НКВС та КДБ, а також документи архівів не тільки України, але й Росії було зроблено об'єктивний історико-правовий аналіз функціонування репресивно-каральних органів на Західній Україні у досліджуваний період. Оскільки у монографії головний акцент зроблений на відображення механізму створення та діяльності тоталітарного політичного режиму, то проблему правового регулювання земельної власності автор заторкнув лише побіжно та фрагментарно. Значну увагу І. Білас приділив масовим депортаціям населення. Згодом цю тематику поглибили та розширили інші історики [7, 216, 289]. Механізм «сімейного заручництва» як дієвий елемент в політиці державного терору проти родин учасників національно-визвольного руху ґрунтовно дослідила Т. Вронська [44].

Ще одним новим об'єктом для дослідження вітчизняних науковців стало неупереджене, об'єктивне вивчення боротьби ОУН та УПА з радянським режимом. Якщо збройну боротьбу на сьогоднішній момент доволі добре вивчено, проаналізовано та узагальнено [146, 227, 235], то засади ОУН та УПА в земельному питанні ще потребують уточнення. Окремі аспекти позиції ОУН у сфері земельних правовідносин виділив П. Гай-Нижник [46, 47]. Зацікавлення дослідників викликає оунівська концепція земельних відносин у майбутній українській державі та її еволюція протягом досліджуваного періоду [157, 233, 292]. Якщо теоретичні аспекти позиції ОУН щодо земельних правовідносин загалом досліджені, то нерозробленим залишається розкриття практичної реалізації власної аграрної концепції у 1930-1940-х років.

Викликом для сучасної української історіографії стало переосмислення оцінок подій доби радянсько-німецької війни та окупації українських земель. За влучною оцінкою О. Лисенка, воно відбувається в полі протиставлення імперської та постімперської або постколоніальної концепцій [190, с. 141].

Враховуючи брак теоретико-методологічного забезпечення досліджень багатомірної теми «Війна та Україна» та недовершеність сучасних концепцій вітчизняних науковців, все ж таки можна стверджувати, що основна їх маса відійшла від традиційних постколоніальних схем та успішно інтегрувалась в науковий світовий простір на всіх векторах фундаментальних досліджень [189, с. 6]. Ґрунтовні праці останніх років чітко засвідчили позицію українських науковців звільнитись від усталених схем трактування війни та вписати не досліджені, табуйовані аспекти, давши їм юридичну оцінку через призму чинних норм вітчизняного та міжнародного права в загальну картину війни [256, 237, 305]. Це стосується історико-правових аспектів боротьби українських самостійницьких сил, де було констатовано, що «український націоналістичний рух у протистоянні антидемократичним режимам у 1920-х – 1950-х роках намагався реалізувати право народів на самовизначення, апелюючи до національного законодавств країн, у складі яких перебували українські землі та до норм міжнародного права та в цілому носив правомірний характер» [206, с. 14]. Проте висновки авторитетних вчених та ключових академічних установ не завершили полеміку навколо суб'єктів українського національно-визвольного руху до цього часу.

Німецька аграрна політика аналізується в монографіях О. Перехреста [240, 241]. Розглянувши особливості соціально-економічна становища сільського господарства у різних адміністративно-територіальних одиницях, дослідник відзначає, що вони були зумовлені «суспільними та економічними відносинами, притаманними їхнім територіям у міжвоєнний період».

Діяльність міністерства окупованих східних територій з реформування аграрного сектору в Райхскомісаріаті «Україна» на різних етапах окупації – від тимчасового збереження колгоспно-радгоспного ладу, терміну дії «Закону про новий земельний лад» до «Декларації про власність» проаналізована у дисертації Н. Глушенок «Аграрна політика Німеччини в Райхскомісаріаті «Україна» 1941 – 1944 рр.» [52].

Об'єктом вивчення сучасних вчених стала система органів місцевого

управління [54], провівши юридично-правовий аналіз статусу місцевих органів влади цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» та визначивши їх внутрішню правову природу О. Гончаренко запропонував відмовитися від дефініції «органи місцевого самоврядування», замінивши на «органи місцевого управління німецької окупаційної адміністрації», оскільки «повноваження сільських, міських та районних управ не мали ні власних, притаманних органам місцевого самоврядування, ні делегованих повноважень в усіх сферах суспільного життя» [53, с. 159]. Організаційну структуру німецьких органів цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» О. Гончаренко продовжив досліджувати у праці «Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: Управлінсько-розпорядчі та організаційно правові аспекти (1941 – 1944 рр.)». Проаналізувавши нормативно-правову базу, на основі якої велося регулювання земельних відносин та виділивши етапи проведення німецької земельної реформи – створення громадських господарств та хліборобських спілок, – О. Гончаренко доходить висновку про їх малу ефективність. Українські селяни не підтримали її, оскільки це не вирішувало їхнього головного бажання – отримати землю в одноосібне користування [55]. Тільки на третьому етапі реформи це було запропоновано селянам, однак в умовах німецького відступу не було реалізовано. Однак, третій етап реформи у монографії не розглядається. Земельна реформа розглядається поверхово, висвітлені лише окремі аспекти механізму її впровадження, не зазначені регіональні особливості. Також науковець зосередив свою увагу на вивченні статусу місцевого населення в адміністративному, кримінальному, цивільному та соціальному законодавстві [54].

Незважаючи на те, що вітчизняні дослідники виправили велику кількість неточностей та помилок в історико-правовій літературі щодо окремих аспектів аграрної політики Третього райху та дали їм нову оцінку, слід зазначити, що досі ще не подолані всі ідеологічні стереотипи і нашарування радянської історіографії. Так, наприклад, нам не вдалось знайти жодного дослідження, присвяченого аграрній політиці Німеччини на українських землях, де б було

чітко зазначено, що ситуація на Волині чітко відрізнялася від інших регіонів, що були включені до складу Райхскомісаріату «Україна».

Навіть у рецензіях на комплексні праці, що стосуються німецьких аграрних перетворень звертається увага на те, що «дещо фрагментарно висвітлено специфіку реалізації аграрної і соціальної політики окупантів щодо селянства на західноукраїнських землях» [158]. Це стосується як загальних праць з історії селянства так і монографій, присвячених окупаційній політиці в Райхскомісаріаті «Україна». Більшість дослідників, розглядаючи аграрну сферу, звертають увагу виключно про перетворення колгоспів. При цьому ігнорується той факт, що колгоспів на Волині була незначна кількість. У праці Ю. Левченка «Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941 – 1944 рр.» зазначено, що на території РКУ «домінуючим залишилося колективне господарювання» [183, с. 167]. Але на початок 1941 р. у Волинській області було колективізовано лише 21,5% господарств, а у Рівненській – 13,4% [24, с. 261], що свідчить про те, що тут колгоспи не були домінуючими.

Тільки інерцією радянського способу мислення можна пояснити позицію деяких дослідників, які досі оцінюють політику нацистських окупаційних властей в економічній сфері через призму «розграбування сільського господарства» [183, с. 154–155], що «носила відверто експлуататорський характер» [2, с. 57], де «селяни зазнавали визиску» [225, с. 92–93]. Хоча новітні дослідження свідчать про те, що у багатьох регіонах розміри німецьких податків були навіть меншими у порівнянні з радянськими часами [241, с. 218]. А дослідник С. Іванов, який вивчав становище населення Волині в період німецької окупації стверджує, що «рівень життя волинських селян був вищим, ніж у інших регіонах України» [133, с. 163]. Порівняно кращий стан з продовольчим забезпеченням в початковий період окупації, він пов'язує виключно «з багатим урожаєм у 1941 р. та ще не дуже обтяжливою податковою та заготівельною політикою окупантів» [132, с. 82], випускаючи з уваги той важливий факт, що на Волині, на відміну від інших регіонів України, що

ввійшли до складу Райїскомісаріату «Україна» практично не було колгоспів.

Завдання проаналізувати процес встановлення радянської та нацистської тоталітарних моделей управління в Західній Україні та охарактеризувати політику окупаційних властей у політичній, соціально-економічній та духовній сферах через призму їх сприйняття місцевим населенням ставить дослідник В. Старка у монографії «Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах суспільних трансформацій 1939–1953 рр». У праці проаналізовано форми та методи адаптації, визначені стратегії виживання та форми спротиву селян діям тоталітарних систем [294]. І. Брийовська, яка провела порівняльний аналіз радянського та нацистського окупаційних режимів щодо права власності у своїй дисертації [16] та низці статей [185, 187], узагальнює: «можемо із упевненістю констатувати факт знищення традиційного інституту права власності, порушення всіх майнових, соціальних, економічних та цивільно-політичних прав населення західноукраїнських земель як за радянського, так і за гітлерівського окупаційних режимів» [187, с. 202]. Однак, такий погляд щодо тотожності радянського та нацистського режимів ще не став домінуючим в сучасній історичній та історико-правовій думці. Тому, мусимо констатувати, що незважаючи на широкий інтерес наукового загалу до даної тематики, досліджень регіональних особливостей правового регулювання земельних відносин у галузі аграрної політики німецьких окупаційних властей на Волині немає. Аналіз сучасних досліджень засвідчує що цей аспект досі залишається поза увагою дослідників. А без нього неможливе комплексне наукове дослідження німецької окупаційної політики не тільки в соціально-економічній, але й в політичній сфері.

Післявоєнний період радянзації з остаточним встановленням державної власності на землю на відміну від радянської історіографії, що подавала це як благо для населення, сучасні вітчизняні дослідники крім того, що змушені були по-новому переглянути причини, суть і наслідки суцільної колективізації, що призвели до кардинальних змін у земельно-правових відносинах на західноукраїнських землях і Волині зокрема та вписати нові аспекти, які раніше

не досліджувалися – опір місцевого населення колективізації, репресії та масові депортації, діяльність ОУН та УПА, наслідки для менталітету та правової культури населення ліквідації права приватної власності на землю.

Ці аспекти почали досліджуватися зразу після проголошення незалежності. Так, характер та наслідки процесу радянзації західноукраїнського села аналізує О. Гаврилюк [45] та О. Малярчук [201–204]. Проведення насильницької колективізації в західних областях та протистояння радянської влади та селянства досліджував М. Сеньків [278–281]. Подальший розвиток колгоспного села розглядав у своєму дисертаційному дослідженні Д. Гусак [62]. Слід зазначити, що до цього часу не встановлено в українській історичній та історико-правовій науці єдиної думки щодо етапів проведення колективізації на західноукраїнських землях. Так, О. Малярчук виокремлює п'ять етапів радянзації аграрного сектору: перший – 1944–1947 рр. – підготовка передумов насадження соціалістичного способу виробництва на селі; другий – 1948–1950 рр. – проведення суцільної колективізації; третій – 1951–1953 рр. – зміцнення основ командно-адміністративної системи у сільському господарстві; четвертий – 1954–1956 рр. – економічні реформування; п'ятий – 1957–1964 рр. – структурна перебудова: пошуки нових механізмів господарювання [201, с. 4]. Інший дослідник – М. Сеньків колективізацію західноукраїнського села ділить на три етапи. Перший – припадає на роки початкового становлення радянської влади (1940 – перша половина 1941 рр.) та її відновлення (1944–1946 рр.), коли виникали окремі колгоспи. На другому етапі (1947–1948 рр.) почалася суцільна колективізація та масове відчуження селянина від власності, розгортання жорстокого терору проти ОУН та УПА і депортаційно-пересельницькі акції. На третьому етапі (1949–1952 рр.) завершено суцільну колективізацію та утверджено колгоспний лад [278, с. 13].

Правовий зміст колективізації та особливості правового режиму землі як об'єкту публічно-правових та приватноправових, майнових відносин розглядає у своєму дисертаційному дослідженні М. Бурдін [20, с. 42]. Питання впливу

процесів колективізації на зміни у законодавстві, яке регулювало відповідальність за порушення права власності на землю стали об'єктом дослідження у дисертації К. Гуші [64].

Великий інтерес до досліджуваної проблеми виявив В. Баран, котрий у своїх монографіях на значному фактичному матеріалі проаналізував перебіг політичних, правових та соціально-економічних процесів, що проходили у післявоєнні роки на Волині [6]. Автор значну увагу приділив генезі та суті радянського тоталітарного режиму [5]. Вагомою складовою даної тематики стало вивчення та аналіз збройного протистояння підпілля ОУН, УПА й органів партійно-радянської влади та його вплив на реалізацію державної аграрної політики [144–145, 202].

Сучасні дослідники сходяться на думці, що післявоєнна колективізація західноукраїнських земель стала основою радянської та виступала засобом, з допомогою якого радянський тоталітаризм прагнув провести глибинні перетворення у суспільно-політичному та економічному житті суспільства [300]. За допомогою таких інструментів як посилення податкового тиску, лімітації землі, обмеження політичних прав, масові репресії та примусові депортації були докорінно змінені не тільки попередні правові інститути, але й соціальна структура села [343].

Вагомим внеском у сучасні дослідження стало вивчення правосвідомості в її історичній ретроспективі. Відповідно, наслідком радянських перетворень у сфері земельних правовідносин вчені вважають негативні зміни у правовій свідомості українського селянина – втрата почуття поваги до права і приватної власності та відсторонення його від земельної власності [267]. На нагальності вивчення етнонаціональних особливостей правосвідомості звертає увагу О. Ярмиш [342, с. 7], що дозволить глибше зрозуміти особливості процесу правотворення і правореалізації в Україні на сучасному етапі та ефективніше вдосконалювати її законодавство.

Незважаючи на те, що встановлення тоталітарного режиму та прискорена радянська з суцільною колективізацією Волині вивчається доволі давно, часто

увага дослідників прикута до вже відомих аспектів соціально-економічних та політичних перетворень. Розглянувши положення й висновки праць вітчизняних науковців, де йдеться про проблеми утвердження й функціонування сталінської тоталітарної системи у західноукраїнському регіоні післявоєнної доби, впадає у вічі, що, як правило, вони базуються на документах і матеріалах, що стосуються областей Галичини, а події на Волині відображені фрагментарно або нерідко відсутні зовсім. При цьому, відсутні спеціальні роботи, у яких би комплексно, поетапно та детально розглядалися б зміни у правовому регулюванні земельних відносин, їх зміст і наслідки в усіх сферах життя. Отже, існує необхідність ґрунтовної та об'єктивної розробки вищезгаданої проблеми в загальному контексті переосмислення правової спадщини нашого минулого та його вплив на правову культуру сьогодення.

Окремі епізоди перетворень в земельних правовідносинах відображено у працях вчених української діаспори. Сюди можемо віднести статті в «Енциклопедії Українознавства» В. Голубничого «Колгосп» та «Колективізація сільського господарства».

Певні історико-правові оцінки щодо перших кроків радянської влади у правовому регулюванні земельних відносин на західноукраїнських землях у період 1939–1941 рр. відображені у збірнику матеріалів і спогадів про радянізацію Західної України під редакцією М. Рудницької [122], а також у праці «Західноукраїнська трагедія. 1941», у яких вміщені статті щодо радянських перетворень у сфері земельноправових відносин [264].

М. Величківський розглядає правовий статус присадибних ділянок в контексті соціалістичної системи на селі. Він наголошує, що через механізм оподаткування радянська держава прагнула поставити під контроль навіть цю ділянку господарського життя колгоспника, зобов'язуючи селянина здавати державі сільськогосподарську продукцію, вирощену на своїй ділянці. Адже маючи присадибне господарство селянин-колгоспник залишався до певної міри незалежним від оплати праці в колгоспі. Саме тому, на думку М. Величківського, радянська влада через низку нормативних та

адміністративних заходів, що лімітували розміри ділянок та встановлювали високі натуральні та грошові податки, намагалася мінімізувати ступінь цієї незалежності [29, с. 725].

На основі німецьких архівних матеріалів В. Косик детально охарактеризував діяльність ОУН, її співробітництво з німецькими спецслужбами, а також проаналізував життя українського населення у Другій світовій війні та розкрив суть нацистської окупаційної політики щодо українських земель [160]. Однак, автор не здійснив дослідження правового регулювання земельних відносин у галузі аграрної політики німецькою окупаційною владою.

Найбільшу увагу історики діаспори приділяли вивченню протистояння українських національно-визвольних сил радянській та німецькій окупації. В цьому контексті відтворені окремі епізоди історії селянства Західної України. Так, П. Мірчук створив власну концепцію історії ОУН та УПА, де основна увага була зосереджена на військовому протистоянні і менше концептуальним засадам ОУН в побудові незалежної української держави [212]. Правовим проблемам земельних правовідносин дослідники діаспори уваги не приділяли.

Цінний матеріал для досліджуваної теми дають англomовні монографії таких авторів як Дж. Амстрон, написану на ґрунтовній джерельній базі [345] та А. Далліна, де висвітлена полеміка серед нацистської верхівки щодо методів управління Україною [352]. Дослідженню встановлення та зміцнення радянського тоталітарного режиму та його наслідки у соціально-економічній сфері у Західній Україні присвятили свої розвідки П. Кемпбел та Д. Мішліч [349, 372]. Соціально-психологічні наслідки встановлення радянського ладу в Західній Україні проаналізовані у праці американського вченого Я. Гроса [356].

Масовому знищенню населення в Україні, Польщі, Білорусі та єврейського народу з 1933 по 1945 роки та з'ясування його причин, присвячена праця американського дослідника Т. Снайдера «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним». Автор зосередив увагу на різноманітних аспектах німецької репресивної політики. Він відмічає багато спільних рис в політиці

двох режимів в аграрній політиці, але СРСР краще організувала голод щодо власного населення. Вермахт не мав таких ресурсів та за ефективністю контролю не міг зрівнятися з радянською владою [288, с. 166–167]. Ще один аспект, на який звертає увагу дослідник – це «подвійна окупація» земель, що до 1939 р. були в складі одних держав, а потім потрапили до СРСР. Сюди належить і Волинь, правда автор ніде не вказує назви українських регіонів, трактуючи їх як східну Польщу. Він звертає увагу на психологічні моменти – «Коли відступали чужі війська, людям доводилося звикати не до миру, а до політики наступного окупанта. З приходом нового загарбника їм треба було давати собі раду з наслідками власних попередніх зобов'язань» [288, с. 188]. На думку Т. Снайдера через очевидні свідчення радянського насильства німецькі сили порядку, навіть скоюючи власні злочини, могли вдавати з себе викривачів злочинів радянських [288, с. 194].

Певний внесок у з'ясування правового становища українського населення та стосунків з нацистською владою зробив нідерландський історик К. Беркгоф у своїй праці «Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою». Автор вивчає різні аспекти існування тогочасного українського суспільства. Важливо, що дослідник звернув увагу та вирізняв у структурі місцевого суспільства різні етнічні, національні й соціальні категорії – українців, росіян, євреїв, селян, колишніх розкуркулених, працівників органів місцевого управління та господарських установ. Особливістю дослідження став так званий антропологічний підхід, коли події минувшини розглядаються через долю окремо взятих людей [8].

У німецькій історіографії питання різних аспектів діяльності окупаційної нацистської влади стали предметом дослідження сучасних науковців [351]. Використання Німеччиною економічного, і в першу чергу сільськогосподарського потенціалу СРСР, аналізується в монографії Н. Мюллера [214]. Німецький історик С. Тімм у своєму дослідженні розкриває боротьбу Вермахту з Рухом Опору [379] та К. Арнольд участь Вермахту в реалізації окупаційної політики, що проводилась на сході [346].

Окремі аспекти діяльності цивільної та військової адміністрації на території Райхскомісаріату «Україна» розглядає в своїх працях польський дослідник Ч. Мадайчик [366–367]. У багатьох працях польських авторів розглядаються різні аспекти земельної реформи у міжвоєнний період Другої Речі Посполитої [373]. Загальні тенденції та закономірності економічного розвитку сільського господарства в міжвоєнній Польщі висвітлюються в монографіях багатьох польських дослідників [363]. Так, зокрема А. Єзерський та Ц. Лещинська розкривають зміст правового регулювання земельних відносин, де основна увага була звернена на реалізацію парцеляції та грошової компенсації. Автори дійшли висновку про недосконалість аграрних перетворень, що не принесли значних змін у структуру земельної власності та не привели до розквіту сільського господарства в міжвоєнній Польщі. Ключовими причинами такої ситуації автори вказують недостатність земельних наділів для парцеляції та брак державного фінансування [361].

Чимало праць присвячені вивченню витоків та аналізу еволюції основних аграрних правових інститутів, пов'язаних із сільськогосподарськими реформами в міжвоєнний період [358, 362] та окремим аспектам формування законодавчих принципів землеволодіння [354]. А. Айненкель суттєво уточнив й доповнив ряд положень щодо проведення реформи, визначив різні категорії селянства та їх правове становище [344]. М. Лапа досліджує заходи нормативного, адміністративного та практичного характеру, ефективність впровадження комплексу норм земельного права, спрямованого на створення дрібних та середніх господарств фермерського типу [364]. Особлива увага приділена ліквідації інституту сервітутних відносин та їх наслідків для розвитку сільського господарства [365].

Розгляду джерел права, що стосувалися регулювання земельних відносин міжвоєнного періоду присвячена розвідка М. Цепіль і Т. Фігуша, де аналізуються правові аспекти парцеляції, пов'язані з імплементацією земельної реформи [350]. З'ясуванням витоків та мети земельних реформ, що проводились у першій половині ХХ ст. в Польщі займається Р. Ястрембський

[359–360]. У його працях визначені основні етапи реформи, проаналізовані ключові нормативно-правові акти, що стосувалися аграрних перетворень. Пов'язав сучасну польську системи земельного права з аграрними реформами ХХ ст. В. Мушял [374]. Радянським суспільно-політичним і соціально-економічним перетворенням у Західній Україні та Західній Білорусії в 1939–1941 роках, присвячені дослідження В. Бонусяка [347–348].

Однак правове регулювання земельних відносин розглядається в цілому, без вивчення їх регіональних особливостей у східних воєводствах, або лише побіжно їх згадуючи. Виняток становить монографія В. Менджецького «Волинське воєводство 1921–1939. Зміни цивілізаційні, суспільні і політичні» [371]. Польська історіографія здебільшого сфокусована на проблемах, більш чутливих для поляків – україно-польські етносоціальний і збройний конфлікти в добу Другої світової війни та в перші післявоєнні роки [213].

Отже, проаналізувавши історіографію цієї тематики можна зробити висновок, що у працях радянських, іноземних і сучасних українських істориків права проблематика еволюції правового регулювання земельних відносин у ХХ ст. вивчена доволі повно. Однак опрацювання його регіональних особливостей у період найбільшої трансформації лише розпочинається. Це стосується й Волині. У науковій літературі тільки частково висвітлюються окремі аспекти цієї проблеми. Відсутність у радянській і пострадянській історіографії комплексного наукового вивчення еволюції правового регулювання земельних відносин обумовила нагальну потребу неупередженого аналізу та оцінки наслідків цього процесу. Обрана тема розширює спектр дотеперішніх знань стосовно характеру та змісту особливостей економічного та соціально-політичного розвитку регіону і дозволяє визначити місце Волині в загальноукраїнських процесах, що мали місце в середині ХХ ст. Об'єктивний аналіз окремих питань реалізації та наслідків правового впорядкування земельних відносин сприятиме кращому розумінню сучасної правосвідомості та дасть можливість позитивно вплинути на формування нових світоглядно-правових орієнтирів новітнього українського суспільства.

1.2. Характеристика джерельної бази та методології дослідження

Предмет дисертаційного дослідження може бути об'єктивно та всебічно вивченим тільки за умови, що його основу складатиме фактичний матеріал, у першу чергу архівний, який вводиться в науковий обіг уперше, або мало досліджений, а також документи та матеріали нормативно-правового та інформаційного характеру, котрі раніше не були опубліковані, або були доступні не в повному обсязі. Представлена наукова праця підготовлена на основі сукупності різноманітних джерел, котрі можна об'єднати в такі групи:

- 1) архівні документи та матеріали;
- 2) офіційні видання нормативно-правових актів;
- 3) опубліковані збірники документів і матеріалів та відомості статистичних видань;
- 4) інформаційні повідомлення та матеріали тогочасної преси;
- 5) спогади учасників подій.

Опрацьовані матеріали та документи архівних установ можна об'єднати в такі групи: нормативно-правові акти вищих органів державної влади (законодавчих і виконавчих); нормативно-правові акти місцевих органів влади; звіти, доповідні записки, вказівки, інвентаризаційні описи, відомості органів державної влади, протоколи та постанови сілрад; документи ОУН та УПА.

Підґрунтям для вивчення цієї проблематики стали фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву Рівненської області (Держархів Рівненської області), Державного архіву Волинської області (Держархів Волинської області).

Із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України дисертантом використано фонд 3206 «Райхскомісаріат «Україна» [316–318], де опрацьовані акти вищих органів РКУ та фонд 2077

«Генеральний комісар Волині і Поділля» [315], де містяться постанови і розпорядження генерал-комісара Волині та Поділля. Ознайомлення з матеріалами цих фондів дозволило проаналізувати нормативно-правову базу, на основі якої німецька влада здійснювала управління окупованою територією. Усе це дало змогу відтворити в історико-правовому аспекті реальну і більш-менш повну картину стану та особливостей відносин у сфері власності під час різних окупацій.

У фонді 3833 «Краєвий провід ОУН на західноукраїнських землях» зберігаються матеріали, що відображають державотворчу діяльність ОУН, зокрема Акт про відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. [319]. У матеріалах цього фонду знаходимо характеристику суспільно-політичної ситуації на Волині у 1941–1944 рр. [320–321].

У фонді 3838 «З'єднання північних груп Української повстанської армії «УПА-Північ» знаходимо документи, що стосуються діяльності похідних груп «Турів», «Заграва», «Західна» та загонів: ім. Богуна, «Січ», «Полтавський», «Фастівський», ім. Остапа, ім. Б. Хмельницького та військової округи «Заграва», де віднаходимо списки та анкети кандидатів для наділу землі в с. Бережках Сарненської округи згідно з наказом головного командира УПА [322].

У фонді 5 Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ) серед іншого містяться директиви, плани, доповідні записки, довідки та постанови ЦК КП(б)У. У фонді 1 міститься інформація про економічне становище на окупованій території; про діяльність німецького окупаційного режиму в західноукраїнському регіоні, а також матеріали про знищення населених пунктів, відомості по областях про збитки, що понесли громадяни, колгоспи, сільське господарство в цілому від діяльності німецьких окупантів, а також доповідні записки обласних, міських, районних комітетів КП(б)У про стан визволених районів, політичні настрої та реагування населення західних областей на звернення ЦК КП(б)У.

Дисертантом також використано фонди Державного архіву Волинської

області, у якому були опрацьовані документи і матеріали до 1939 р. так і після встановлення радянської влади. У фонді 277 містяться матеріали, що розкривають суть та проведення земельної реформи у міжвоєнний період в Польщі, а саме: циркуляри, розпорядження, інструкції центральних та місцевих органів влади про проведення парцеляції, комасації, меліорації, оцінювання землі, ліквідацію сервітутів, прийняття землі в держфонд, виділення земельних ділянок, передачу права власності на землю та встановлення цін на земельні ділянки, видачу позик та продаж землі військовим осадникам, про стягнення податків, гербових зборів, видачу кредитів на будівництво та меліорацію, видачу селянам документів на землю. У фонді 46, де зберігаються щорічні звіти воєводи, знаходимо інформацію щодо соціально-економічного стану Волинського воєводства.

Серед документів радянського періоду дослідницьку цінність мають постанови виконавчого комітету Волинської обласної Ради депутатів трудящих (Ф. Р-6), протоколи засідань виконкомів районних рад Волинської області, списки селян з інформацією про розміри земельних ділянок (Ф. Р-68), списки та характеристики господарств, що підлягали розкуркуленню, постанови та акти опису майна господарств, власники яких були примусово депортовані або вивезені у східні області (Ф. Р-318, Р-339, Р-353, Р-435, Р-618, Р-761, Р-977, Р-1179, Р-1199, Р-1203, Р-1209).

Документи, що висвітлюють колективізацію знаходимо у фондах земельних відділах райвиконкомів, що були утворені в 1939 р. (Р-786, Р-962, Р-1639, Р-2406). Тут зберігаються матеріали про закріплення земель за колгоспами та внутрішньогосподарське землекористування колгоспів. Документи про додержання статутів сільськогосподарських артілей та укрупнення колгоспів у 1950-1953 рр. містяться у фонді Р-1222 дозволяють документи, що зберігаються в фонді Р-32.

Вагомий науковий інтерес становлять матеріали фонду 635 Державного архіву Рівненської області. Тут зберігаються документи, що стосуються характеристики землекористування та землеволодіння на території області,

опис селянських господарств за розміром землі та видами сільськогосподарських угідь до 1939 р., інформація про церковні та монастирські землі, зміни у структурі господарств за розмірами під час війни; накази, директиви та інструкції Наркомату земельних справ УРСР, інформація про передачу позанормованої відрізаної землі; інформація про господарське влаштування українців-переселенців з Польщі, створення колгоспів та наявність у них землі; хід зселення в колгоспні села хуторських господарств, опис майна та землі.

Ґрунтовно проаналізувати хід проведення польської аграрної реформи на Волині дозволяють фонди окружного та повітових земельних управлінь (Ф. 633, 653, 242, 243, 241, 101). Крім реалізації земельної реформи через оформлення актів купівлі-продажу земельних ділянок, роздроблення (парцеляцію) землі, проведення меліоративних робіт, ліквідацію сервітутів та обмін земельних ділянок, тут зберігаються постанови окружної земельної комісії, протоколи засідання рад, інструкції з проведення земельної реформи.

Циркуляри і розпорядження Міністерства землеробства та аграрних реформ та Головного земельного управління Другої Речі Посполитої, а також Волинського земельного управління з питань парцеляції, знаходимо у фондах 213 та 229. Також тут зберігаються матеріали, що стосуються порядку примусового викупу земельних ділянок та реорганізації системи управління державними маєтками в повітах, фінансового забезпечення реформи – інструкції Державного земельного банку Польщі та вказівки Луцького окружного земельного управління про порядок надання довготермінових позик на проведення меліорації та особам, землі яких об'єднуються.

У фондах 211, 627, 631 містяться постанови, протоколи засідань Комісії з проведення викупу земельних ділянок. Архівні фонди 620, 621, 622, 626 зберігають плани класифікації земель сіл, що знаходились у повітах Волинського воєводства з метою встановлення державного податку.

Серед документів фондів повітових комітетів з наділення землею солдатів польського війська (Ф. 79, 190, 227, 233) знаходимо протоколи засідань

комітету про передачу у власність польської держави безгосподарних земельних ділянок та наділення землею солдатів польського війська.

Задокументовані факти про заподіяння збитків німецьких окупантів на Рівненщині у роки війни містяться у фондах 317–320, а також 543. У фонді Р-22 («Гебітскомісаріат в м. Рівне») знаходяться розпорядження щодо організації управління сільським господарством та податкової системи [78–79, 82], звернення та оголошення до населення [81]. Серед документів фонду Р-254 «Золотіївська сільська управа, с. Золотіїв Рівненської області» зберігаються директиви, розпорядження Рівненської районної управи з питань постачання зерна та іншої сільськогосподарської продукції.

До джерельної бази дисертації ввійшли публікації нормативно-правових актів, документів і матеріалів, які можна поділити на чотири групи: іноземні видання, публікації, видані за роки радянської влади та видання періоду незалежності України.

Наявна джерельна база дозволяє досить повно проаналізувати особливості процесу еволюції правового регулювання земельних правовідносин на Волині в період 1939 – 1960-х років. Оскільки у досліджуваній нами період державна приналежність Волині змінилася декілька разів для здійснення порівняльного аналізу змін у правовому регулюванні земельних відносин великий інтерес становлять джерела юридичного характеру Польської держави міжвоєнного періоду, німецької окупаційної влади на території України та нормативно-правові акти СРСР й УРСР.

Іноземні видання, які використані в дисертації в основному стосуються періоду проведення польських аграрних перетворень на Волині у міжвоєнний період. Численні законодавчі акти, директиви, циркуляри, розпорядження та інструкції, видані урядом Другої Речі Посполитої дозволяють прослідкувати суть та хід реалізації аграрної реформи, проаналізувати правову базу та зробити висновки щодо її наслідків. З ними можна ознайомитися у збірниках польських законів та розпоряджень центральної та місцевої державної адміністрації, таких як: «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej», «Dziennik Urzędowy Zarządu

Сувільного Зіем Вшходних», «Dziennik urzędowy Województwa Wołyńskiego», що знаходяться у відкритому доступі на інтернет-ресурсах.

Важливе значення для написання дисертаційної роботи мали радянські нормативно-правові акти – закони та укази Президії Верховної Ради СРСР [23, 125–128, 130, 270] та УРСР [238], а також Земельний кодекс 1922 та 1970 років, Цивільний кодекс 1922 року та ін.

Особливістю державного устрою СРСР було те, що вищі органи комуністичної партії зосереджували у своїх руках усю повноту владних повноважень, нерідко підміняючи діяльність органів державної влади та управління. Часто постановами, резолюціями і рішеннями пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б). У вирішувались найважливіші питання суспільно-політичного та економічного життя країни. Верховна Рада УРСР та місцеві органи влади виступали лише ретрансляторами їхніх розпоряджень. Так, наприклад, на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 1 жовтня 1939 р. було прийнято рішення про проведення Народних Зборів Західної України та її входження до складу УРСР. Тоді ж ухвалили постанови про поширення радянської влади на всю територію західноукраїнських земель і створення тимчасових органів влади, націоналізацію банків та великої промисловості, передачу поміщицьких земель селянським комітетам тощо. Народні Збори Західної України, які відбулися у Львові лише оприлюднили ці рішення 26–28 жовтня 1939 р., легітимізувавши волю центрального керівництва у Москві [297, с. 27].

Законодавче становлення колективізації на Волині в період 1939–1941 та 1944–1950-х років було досить складним та проходило паралельно з процесом радянізації регіону в цілому. Воно відбувалося під наглядом партійних та державних органів влади. Оскільки для СРСР було характерне зрощування державно-партійного апарату, то постанови ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У та Рад Народних Комісарів СРСР та УРСР, постанови Верховних Рад СРСР та УРСР, укази Президій Верховних Рад СРСР та УРСР носили фактично характер правових актів через які вводились законодавчі новели. У першу чергу це помітно при вивченні колективізації землі та майна селянських (трудових)

господарств, визначення їх особливостей застосування на Волині у досліджуваний період.

Окрему групу джерел складають опубліковані збірники документів, довідкові та статистичні видання, що торкаються правових аспектів земельних правовідносин у радянський період саме на Волині. Серед них для написання дисертації у нагоді стали: «Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР 1917–1939 рр.», «Радянська Ровенщина 1939–1959», «Волинь радянська (1939–1965 рр.)». Не зважаючи на багатий фактологічний матеріал, у збірниках практично відсутні документи актового характеру, через які можна було б проаналізувати правове регулювання у сфері земельних відносин. Привертають увагу збірники документів про стан розвитку сільського господарства «З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР» [115] та «Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979» [290].

Інформація про загальні засади німецької окупаційної політики на всій території СРСР подаються у збірниках, що були опубліковані в радянські часи. Документи, які дозволяють проаналізувати різні аспекти окупаційного режиму в Україні в 1941–1944 рр., об'єднані в збірниках «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів та матеріалів» [221] та «Історія застерігає: Трофейні документи про злочин німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни» [140], що включає значну кількість німецьких документів.

Заслуговує на увагу діаспорний збірник документів та матеріалів з історії боротьби українського національного руху «ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби (1929–1955 рр.)» [229], що був виданий у 1955 році. Вміщені в ньому документи висвітлюють спроби державотворчої діяльності в роки війни, а також історико-правові особливості боротьби ОУН і УПА з німецьким та радянським окупаційними режимами. Декларації ОУН, матеріали конференцій, комунікати Проводу ОУН, що тут

містяться, дозволяють детально вивчити та проаналізувати еволюцію поглядів щодо засад аграрної політики українського національно-визвольного руху.

Характерною тенденцією збірників документів та матеріалів, що побачили світ після проголошення незалежності України була публікація раніше засекречених документів, що стосувались репресивно-каральних акцій радянської влади, насильницьких депортацій та переселень, незаконних методів проведення колективізації, організації системи економічної, позаекономічних методів та засобів експлуатації праці людей. Ці документи дозволяють дослідникам по-новому розкрити суть, методи та наслідки змін, що відбулися у земельних правовідносинах в західних областях УРСР протягом 1939–1960-х років. Серед даних публікацій, виділяються збірники, укладені українським діаспорним дослідником В. Косиком «Україна у Другій світовій війні в документах: збірник німецьких архівних матеріалів (1939–1945)» та В. Сергійчуком «Десять буремних літ: західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.» та «ОУН-УПА в роки війни». В останній подаються німецькі документи, які доводять, що вступ до УПА в роки війни набув масового характеру, і в першу чергу вступали селяни, адже в програмних документах цієї організації чільне місце належало вирішенню земельного питання.

Матеріали, що відображають зміни у політичній програмі зокрема в галузі земельних відносин та спроби їх реалізації на підконтрольній ОУН і УПА території знаходимо у «Літописі УПА: нова серія». У збірці розміщено велику кількість невідомих документів повстанських відділів та структур українського національно-визвольного табору та документи з німецьких державних архівів, що висвітлюють історико-правові аспекти боротьби українського національно-визвольного руху з нацистським режимом.

Заслуговує на особливу увагу багатотомне наукове видання «Реабілітовані історією», де публікуються засекречені в радянську добу архівні фонди, що розкривають діяльність вищого партійно-державного керівництва УРСР та СРСР та радянських репресивно-каральних органів. Використання аналітичних, фактологічних та інформаційних матеріалів, поданих у збірниках,

дає можливість провести ґрунтовний аналіз особливостей правового регулювання земельних правовідносин, а також прослідкувати еволюцію інституту права власності на землю у Волинській [256] та Рівненській областях [255].

У збірнику документів «Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади» в хронологічному порядку висвітлюються незаконні методи радянської влади у проведенні насильницької депортації українців, поляків та представників інших народів зокрема і на Волині [106].

З іноземних видань, цінність для нас становить збірник документів та матеріалів «Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг.», що було підготовлене у 2001 році Міністерством внутрішніх справ та адміністрації Республіки Польщі та Федеральною службою безпеки Російської Федерації [247]. Тут містяться документи, які висвітлюють механізм та методи проведення примусової колективізації, націоналізації, вилучення та конфіскації майна у польського населення.

Ще один двотомник, де зібрані раніше невідомі широкому науковому загалу матеріали польських, німецьких і радянських спецслужб про діяльність ОУН та УПА в роки війни був опублікований у Російській Федерації в 2012 р. [304]. Сюди входять матеріали про діяльність українських організацій, які зберігаються у Російському державному військовому архіві. Незважаючи на певну тенденційність поданого у збірнику матеріалу, документи з федеральних архівів Росії, частина яких тільки недавно потрапила у науковий обіг, а також з архівів Белорусії, Польщі та Німеччини мають свою наукову цінність.

Серед останніх видань заслуговує на увагу науково-практичний посібник для суддів та кандидатів на посаду суддів «Становлення і розвиток земельного законодавства України у ХХ – на початку ХХІ століття», де в хронологічному порядку викладені основні акти земельного законодавства України за останніх сто років – з 20-х років ХХ ст. і до 2002 р. [291].

Важливим джерелом для вивчення змін у земельних правовідносинах

досліджуваного періоду на Волині залишаються статистичні видання. Аналіз польських [369–370, 376, 383, 384] та радянських статистичних збірників дають можливість опрацювати, систематизувати та відобразити цілісну картину еволюції земельних правовідносин на Волині досліджуваного періоду. Серед польських видань слід відзначити щорічне видання «Mały rocznik statystyczny Polski», у якому міститься обширна статистична інформація про рівень життя населення, економічне становище країни у всіх галузях економіки в тому числі і сільському господарстві. Так, наприклад, у «Mały rocznik statystyczny Polski. Wrzesień 1939 – czerwiec 1941» у розділі, що стосується сільського господарства подається інформація про земельну реформу за 1919 – 1938 рр. у масштабах всієї Польщі. Дані стосуються кількості парцельованої та об'єднаної землі, зміни у кількості селянських господарств, наслідки меліоративних робіт [370]. Ця інформація дає можливість проаналізувати хід і наслідки земельної реформи на Волині та виявити їх особливості в контексті загальнодержавної реформи.

Щодо статистичних видань, опублікованих в роки радянської влади, то дослідникам слід критично підходити до даних, оскільки вони не відзначаються науковою точністю та об'єктивністю та доволі заідеологізовані, проте містять чималий фактичний матеріал. Серед них слід виділити такі: «Основні показники виконання народного господарського плану УРСР за 1940 р.», «Народне господарство Української РСР: статистичний збірник» [218], «Радянська Україна в цифрах : статистичний збірник», «Сільське господарство УРСР: статистичний збірник».

Матеріали преси стали особливо важливими джерелами для вивчення специфіки парвового регулювання земельних відносин досліджуваного періоду. У дисертації в основному використані матеріали газетних публікацій з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. З-поміж радянських центральних видань ми опрацювали матеріали газет «Правда» та «Известия», а серед республіканських – «Більшовик України», «Вільна Україна», «Вільне життя», «Комуніст», «Радянська Волинь», «Радянська Україна», тощо.

Радянська періодика вкрай тенденційно висвітлювала події початку Другої світової війни та перетворення, які зразу ж розпочались після переходу Західної України до складу СРСР. Тому до інформації щодо позитивних наслідків аграрних перетворень на Волині у досліджуваний період треба відноситись досить критично. Нацистський окупаційний режим також розумів важливе значення преси як інструменту ідеології через який можна змінювати настрої та симпатії населення, особливо на початковому етапі. Через окупаційну пресу відбувалося ознайомлення населення з законодавчими та нормативними актами німецької влади, офіційними оголошеннями, розпорядження та постанови окупаційної влади. Офіційну інформацію роз'яснювали в періодичних україномовних виданнях, що видавалися органами райсхкомісаріату Україна, як, наприклад, «Інформаційна служба краю правління в Генеральній окрузі Волині та Поділля», «Вісник української інформаційної служби», «Вісті для українських селян» [40], «Костопільські вісті» [224], «Голос Сарненщини», «Самостійність» та «Український голос».

Основним періодичним джерелом при написанні дисертації стала газета «Волинь» як офіційне видання Райхскомісаріату «Україна». Регулюванню правовідносин у земельному питанні відводилось важливе місце. Окупаційна влада обіцяла «новий земельний лад», де обіцялось «кожному роботящому селянинові – своя земля!» [153]. Першочергову увагу нацистська влада приділяла дотриманню законодавчих норм у сфері виконання сільськогосподарських поставок та посівній кампанії [32], а також збереженню врожаю [124]. Німецькі окупаційні газети здійснювали пропагандистську функцію шляхом друкування на своїх шпальтах гасел та закликів до селян щодо підготовки до весняного посіву, ефективного ведення господарювання, нагадування заздалегідь приготувати знаряддя праці до весняного посіву і т. п. [276]. Загалом, при умові критичного аналізу вміщеної інформації, україномовна окупаційна преса допомагає відобразити хід перетворень у сільському господарстві та дозволяє відстежити певні зміни в законодавчо-нормативних актах та їх наслідки у земельних правовідносинах на Волині.

У роботі також використано численні мемуарні видання та спогади очевидців й учасників воєнних дій на Волині. Серед них можна виокремити декілька груп – це спогади очевидців про злочини радянської репресивно-каральної системи [137], а також очевидців німецької окупації [167, 228, 245]. Окрім того, спогади учасників військового протистояння на Волині у воєнний та повоєнний періоди дозволяють більш повно проаналізувати засоби і методи боротьби радянської влади [311] проти українського національно-визвольного руху [17]. При цьому для мемуарної літератури характерний суб'єктивізм і до її використання потрібно підходити критично.

Правове регулювання земельних відносин належить до складних об'єктів наукового пошуку. Його багатоаспектність і соціальний характер зумовлюють необхідність застосування комплексного та всебічного підходу для розкриття особливостей розвитку в досліджуваній період. Комплексне наукове опрацювання природи інституту права власності на території західних областей УРСР у 1939 – 1960-х роках має ґрунтується на методології сучасної історико-правової науки. Адже успішне вирішення будь-якої проблеми залежить від наявності й ступеня розробленості методологічних засад. За їх відсутності практичні дії виявляються або даремними, або небезпечними, породжуючи несподівані результати, або ж узагалі – протилежні поставленим цілям.

Комплексність наукового опрацювання еволюції правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках залежить від багатьох факторів, серед яких визначальним є з'ясування істинних шляхів дослідження: принципів наукового пізнання, дослідницьких підходів і методів. Мета представленого дисертаційного дослідження – отримання об'єктивних знань та оволодіння новою інформацією про трансформацію правового опосередкування земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках – зумовлює необхідність згрупування та аналізу зібраного матеріалу. Відправним пунктом дослідження є судження, що наукові знання набуваються лише за умови, якщо вивчення об'єкта (в нашому випадку – еволюції правового регулювання земельних відносин на Волині протягом 1939 – 1960-х років) здійснюється відповідно до

вимог теорії пізнання. Ключовим елементом цієї теорії є методологія, що визначає змістовність та істинність одержаних результатів.

Для критичного і всебічного аналізу окреслених вище джерел і літератури використано арсенал гносеологічних засобів, що властиві історико-правовій науці. Сюди входить сукупність принципів наукового пізнання (науковість, плюралізм, об'єктивність, єдність історичного та логічного, комплексність), дослідницьких підходів (системний, діяльнісний) і методів (діалектичний, герменевтичний; історичний, структурний, функціональний; історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-юридичний, статистичний, аналітичного групування), що й склали методологічну основу наукової праці.

Важливою складовою гносеологічного інструментарію дослідження еволюції правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках є принципи наукового пізнання. Своєю незаперечністю ці принципи покликані забезпечити концептуальність цієї наукової розвідки. Так, використовуючи принцип науковості, вдалося уникнути описовості, фактологічності та кон'юктурності, оскільки він передбачає необхідність доведення положень і висновків, виходячи з об'єктивних наукових матеріалів. Принцип методологічного плюралізму дозволив, вивчаючи особливості правового регулювання земельних відносин у досліджуваній період за допомогою різних методів і теоретичних концептуальних підходів, виявити внутрішні закономірності та розкрити досліджуваний об'єкт з багатьох сторін, спираючись при цьому на різні точки зору фахівців у цій сфері. Принцип об'єктивності допоміг виокремити достовірну, істинну інформацію про трансформацію правового опосередкування земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках. Принцип єдності історичного та логічного дозволив розглянути всі історичні факти, явища та події відповідно до конкретно-історичного етапу, в їх тісному взаємозв'язку та взаємозумовленості. Принцип комплексності сприяв аналізу всіх аспектів об'єкта та предмета дослідження не лише з правового, але й з філософського, соціального, політологічного та економічного погляду. Його використання дало змогу проаналізувати правове

регулювання земельних відносин на Волині в динаміці їх змін і розвитку протягом досліджуваного хронологічного періоду.

Другою складовою, визначальною за своїм евристичним потенціалом для цієї наукової праці, є дослідницькі підходи. Останні безпосередньо залежать від наукових парадигм і здебільшого є результатом їх використання, до того ж цей вплив здійснюється не лише за рахунок ідеалів, норм, правил досліджень, що містяться в парадигмі, а й їх предметних положень. Дослідницький підхід є одним з головних елементів парадигми та розглядається як своєрідний «ансамбль» взаємозалежних наукових методів. Він містить у собі різноманітні взаємозалежні методи, певним чином пов'язані між собою, серед яких один або декілька є ключовими, а всі інші підпорядковані їм, залежні від них, мають субсидіарний характер. Зокрема, використовуючи системний підхід, вдалось розглянути суспільні явища та процеси як сукупність взаємопов'язаних об'єктів, що створюють системне утворення. Цей дослідницький підхід надав можливість простежити правове регулювання земельних відносин досліджуваного періоду в контексті цілої системи регламентації суспільних відносин засобами норм права, правових відносин, встановлення правоздатності громадян, визначення компетенції органів державної влади. Системний підхід дозволив проаналізувати особливості процесу правового регулювання земельних відносин, спрямованих на коло суб'єктів суспільних відносин (держава, органи державної влади та громадяни) в межах єдиної системи з усіма чинниками, що впливають на його функціонування.

У зв'язку з тим, що реалізація норм права досліджується в тому числі й через призму людської діяльності, то в дисертації був використаний діяльнісний підхід. Він дозволив не лише висвітлити динамізм явищ правової дійсності, але й роль людського фактору, пов'язати абстрактні правові конструкції з конкретною поведінкою суб'єктів права в досліджуваній період [63, с. 101]. Основним прийомом у діяльнісному підході необхідно вважати методологічний принцип, суть якого полягає в зумовленості соціальних явищ фактом існування людської діяльності. Принцип діяльності передбачає

пояснення юридичних явищ і процесів у нерозривній єдності з діяльністю людини. При цьому юридичні явища і процеси можуть бути об'єктом впливу, засобом діяльності, метою або результатом, фактором зовнішньої дії тощо, але в усіх випадках виявляється певне співвідношення людини та явища, зумовлене включенням людини у складну систему соціальних взаємодій, побудованих на правових стандартах поведінки. Діяльнісний підхід сприяв вивченню природи земельних правовідносин через призму юридично значимої поведінки учасників цих відносин у конкретних територіально-хронологічних рамках.

Важливе місце в методології цього дослідження посідає такий філософський метод як діалектичний, що надав змогу прослідкувати та осмислити розвиток земельних відносин за різних державно-політичних режимів і простежити в динаміці зв'язок інституту права власності на землю з іншими цивільно-правовими інститутами. Завдяки діалектичному методу вдалось осмислити правове регулювання земельних відносин у динаміці та нерозривній взаємодії з суспільно-політичними та соціально-економічними процесами, характерними для Волині досліджуваного періоду.

Герменевтичний метод забезпечив здійснення тлумачення й інтерпретації нормативно-правових актів, архівних матеріалів, наукових публікацій, монографічних праць, досліджень та інших джерел. Використання герменевтичного методу дало змогу глибше зрозуміти різні політико-правові явища та властивості предмета дослідження, а також дозволило більш чіткіше з'ясувати співвідношення між текстом, підтекстом і контекстом, визначити суб'єктивний чинник в історико-правових документах та на основі первинного аналізу змісту документа запропонувати власні тлумачення автора.

Одне з чільних місць серед загальнонаукових методів займає історичний метод, що надав можливість пізнати правові явища, факти та події в певній послідовності їх виникнення, формування та розвитку, виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, закономірностей і суперечностей, єдності суб'єктивних й об'єктивних чинників. Історичний метод використано, щоб розглянути стадії правового регулювання, історичні умови функціонування та осмислення

еволюції регулювання земельних відносин досліджуваного періоду на Волині у хронологічній послідовності. Особливість історичного методу полягає в тому, що на основі масиву емпіричних даних з'являється можливість реконструювати історичний процес як єдине ціле. Це надає змогу пізнати сутність об'єктивного права на основі аналізу його попередніх етапів генезису та дозволяє досягнути поступ права як логічний і закономірний процес.

У свою чергу структурний метод дозволив визначити основні складові правового регулювання земельних відносин, що були характерні для Волині в 1939 – 1960-х роках, через процес використання різноманітних юридичних засобів і вивчення цього правового інституту крізь призму проблемно-хронологічного бачення. Застосування методів класифікації та типологізації дозволило виокремити не лише класи та групи подібних об'єктів правового регулювання земельних відносин, але й їх суттєві відмінності. Розкриття змісту і форм дослідницьких завдань були реалізовані за допомогою логічного та функціонального методу, а також індукції та дедукції, методу узагальнення.

До методологічної основи дослідження входять і конкретнонаукові (приватнонаукові) методи, за допомогою яких вдалось реалізувати наукове осмислення особливостей поставлених завдань. Так, історико-правовий метод дав змогу на основі всебічного об'єктивного аналізу джерел і літератури здійснити історичну реконструкцію і правову інтерпретацію форм і методів правового впливу на земельні відносини. Причому аналіз робився з критичного погляду, зважаючи на політико-ідеологічну заангажованість і суб'єктивізм дослідників радянської доби, специфіку тогочасних нормативно-правових актів, рішень органів влади різних державно-політичних режимів, що функціонували на Волині впродовж 1939 – 1960-х років. Це надало можливість ґрунтовно дослідити інститут правового регулювання земельних відносин, його вплив на поведінку та діяльність суб'єктів права, що здійснювалися як у процесі дії права на учасників суспільних відносин, так і безпосередньо в ході правового регулювання. Історико-правовий метод надав можливість розглянути історичні події та юридичні факти в їх розвитку, а також проаналізувати причини і

наслідки та визначити етапи правового регулювання земельних відносин за різних державно-політичних режимів. У той же час, якщо історико-правовий метод дозволив розглянути державно-правові явища в ретроспективному аспекті, то застосування логічного методу дало змогу відмовитися від усього неістотного з метою чіткого формулювання саме історико-правового судження та прослідкувати зв'язок між різними елементами права [284, с. 19–20].

Порівняльно-правовий метод використано для дослідження еволюції правового регулювання досліджуваного періоду, а також розкриття загального і особливого в суспільно-політичних явищах через їх зіставлення. Цей метод вжито для виявлення та розгляду окремих закономірностей у функціонуванні інституту правового регулювання земельних відносин, аналізу форм і методів діяльності двох тоталітарних режимів у сфері земельного права. Порівняльно-правовий метод застосовано для проведення порівняльного аналізу джерел права часів польського, радянського та німецького режимів, що використовувалися на Волині в 1930 – 1960-х роках. Це дало можливість розкрити певні закономірності досліджуваної проблеми в загальному контексті еволюції державно-правових інститутів на Волині в різні історичні епохи. Порівняльно-правовий метод застосовувався для порівняння програм ОУН у земельній сфері – вдалося виокремити етапи не лише теоретичної, але й практичної реалізації земельного питання, причинно-наслідкові зв'язки його форм і методів діяльності щодо реалізації земельної програми на Волині.

За допомогою формально-юридичного методу вдалося проаналізувати специфічні риси правотворчої та правозастосовної діяльності СРСР та Третього Райху у процесі реалізації їх соціально-економічної політики на Волині, а також провести аналіз механізмів реалізації норм права українським національно-визвольним рухом на Волині в ході здійснення власної аграрної політики.

У свою чергу статистичний метод використано для аналізу кількісних показників кампаній конфіскації та націоналізації землі на Волині після ухвалення Декларації Народних Зборів Західної України від 28 жовтня 1939 р. про конфіскацію земель поміщицьких, монастирських і великих державних

урядовців. Аналіз статистичних матеріалів за допомогою кількісних методів дозволили висвітлити такі процеси як конфіскація, націоналізація та часткове вилучення землі в селянських господарствах, що перевищували введену радянською владою норму в різних соціальних групах на Волині впродовж у 1939 – 1941 рр., а також виявити характерні закономірності в діяльності радянської влади стосовно розподілу конфіскованих земель.

Метод аналітичних групувань, що використовується для розкриття наявності зв'язку між двома ознаками та дозволяє виявити напрям, характер і щільність зв'язку між ним [253, с. 19] та дав змогу, зіставляючи дані між кількістю конфіскованої землі та розданої безземельним та малоземельним селянам, спростувати пануючу в науковій літературі тезу про передачу переважної більшості конфіскованої в 1939 – 1941 рр. землі малоземельним і безземельним селянам і вдалося встановити, що більшість землі перейшла не до селян, а до радянської держави через її суб'єктів господарювання – новостворені колгоспи і радгоспи, а також у державний земельний фонд. Аналіз статистичних даних – кількості орної, присадибної, сіножатної землі та лісів, кількості членів у родині, що був здійснений на основі статистичних методів зіставлення паралельних даних і кореляційних таблиць дав змогу дійти висновку, що в «надлишки» потрапляла в основному найцінніша земля – орна, та сіножаті, ліси (в північних районах Волині) й конфісковували саме її.

Отже, запропонована й апробована методологічна основа наукового пошуку забезпечила неупереджений критичний аналіз як документальної бази, так і наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених. Це дозволило на основі сукупності принципів наукового пізнання, дослідницьких підходів і наукових методів різного гносеологічного потенціалу ґрунтовно й повно охарактеризувати еволюцію правового регулювання земельних відносин на Волині у 1939 – 1960-х роках і дати їй об'єктивну оцінку. Адже лише плюралізм методологічного інструментарію дає можливість здійснити всебічне осмислення трансформації правового регулювання земельних відносин у конкретному соціопросторово-часовому континуумі.

Висновки до розділу 1

1. Вивчення й аналіз історіографії теми дослідження дають підстави диференціювати її на три групи: вітчизняну, радянську та зарубіжну. До вітчизняної зараховуємо науковий доробок українських істориків та істориків права, дослідження яких побачили світ після проголошення незалежності в 1991 р., а також праці української діаспори. Для праць радянського періоду характерні ідеологічні напруги, що проявляються в негативній оцінці правового регулювання земельних відносин польським урядом і німецьким окупаційним режимом та абсолютно позитивному сприйнятті радянських перетворень у земельному праві. Радянська історико-правова наука подавала природу та характер приватної власності на землю виключно з негативної точки зору, вважаючи її ліквідацію через націоналізацію та колективізацію єдино правильним шляхом і трактувала як «закономірний хід побудови основ соціалізму» в західноукраїнському селі. Такий підхід не дозволив радянським науковцям створити цілісної об'єктивної картини еволюції інституту права власності на землю в досліджуваній період через механізм правового регулювання. Аналізуючи нові земельні правовідносини лише з позитивного боку, дослідники замовчували негативні наслідки діяльності радянського тоталітарного режиму щодо перетворень у сфері земельно-правових відносин, що призвели до неоднозначних наслідків у суспільних відносинах. Нехтувались проблемні питання, що виникали в ході реалізації суцільної колективізації, зокрема збройний опір цьому процесові з боку ОУН та УПА, неправові форми проведення націоналізації, справжні масштаби репресивних і позаправових заходів. Водночас замовчувалась справжня суть і мета колективізації – руйнування традиційних форм приватновласницьких земельних відносин та ліквідації селянина-власника як верстви і перетворення його в повністю підвладного державі найманого, обмеженого в правах робітника і як наслідок –

відсторонення селян від земельної власності. Усе це не дозволяло представникам радянської історико-правової науки глибоко й об'єктивно досліджувати цю проблематику. Хоча, слід відмітити, що чимало аспектів соціально-економічного становища Волині були досліджені досить ґрунтовно й переконливо. Радянські вчені залучили до наукового обігу багато архівних документів і матеріалів, а також значний фактичний і статистичний матеріал про національну структуру та соціально-економічне становище на Волині.

У свою чергу представники української діаспори збагатили історіографію опублікованими мемуарами очевидців тогочасних подій і невеликою кількістю наукових розвідок з досліджуваної проблематики. Їх характерними рисами є обмежена джерельна база та некритичне висвітлення та ідеалізація діяльності українського націоналістично-визвольного руху зазначеного періоду на Волині. Зарубіжна англomовна історіографія основний акцент робить на дослідженні виникнення, розвитку та функціонування радянської тоталітарної системи загалом та її впливу на громадян. Польські дослідники основну увагу зосереджують на україно-польському збройному протистоянні в досліджуваній період, абсолютно нехтуючи той факт, що витoki цього конфлікту полягають чи не в першу чергу в регулюванні польським урядом земельного питання у східних воєводствах попереднього періоду. Незважаючи на велику кількість монографій загального характеру й окремих історико-правових досліджень, є всі підстави стверджувати, що ґрунтовних праць, які давали б цілісне та комплексне уявлення про еволюцію правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960 років дотепер не було. Це зумовлює актуальність і наукову новизну дисертаційного дослідження.

2. Опрацьована джерельна база дисертаційної роботи, що складається передусім з архівних документів та інших матеріалів, є достатньо репрезентативною щодо вивчення сформульованої актуальної та важливої наукової проблеми. Підґрунтя наукової праці становлять систематизовані багатоманітні джерела, представлені в достатньому обсязі, оптимальному для отримання необхідної, якісно нової інформації, досягнення поставленої мети

дослідження та вирішення конкретних наукових завдань і цілей дисертації. Джерельна база дослідження об'єднує: архівні матеріали; матеріали збірників документів радянського, польського, німецького та українського походження; мемуарну літературу; періодичні видання міжвоєнного, воєнного й післявоєнного періодів. Джерела права з правового опосередкування земельних відносин досліджувалися переважно з перших двох груп джерельної бази. Це дозволило виокремити етапи правового регулювання, розкрити, проаналізувати та порівняти використання державно-політичними режимами сукупності юридичних способів і засобів правового регулювання земельних відносин у досліджуваній період. Проаналізовані архівні документи та матеріали надали можливість виявити методи правового регулювання, що були домінуючими та більш вагомо вплинули на суспільні відносини та правову поведінку громадян. Використані в дослідженні нормативно-правові акти дозволили прослідкувати встановлення, введення в дію та зміну чи скасування правил поведінки суб'єктів земельних правовідносин на Волині в досліджуваній період. Незважаючи на заідеологізованість статистичних даних радянського періоду, дисертанту, використовуючи критичний аналіз та опрацювавши значний архівний матеріал, вдалось виявити нові зв'язки між методами та засобами правового регулювання земельних відносин органами влади державно-політичних режимів, що панували на Волині в 1939 – 1960-ті роки, та їх цілями.

Важливим інформативним джерелом для розуміння специфіки правового регулювання земельних відносин є матеріали періодичної преси досліджуваного хронологічного періоду. У них оприлюднювали закони і підзаконні акти з метою доведення їх змісту до місцевого населення. Через їх інтерпретацію офіційною пресою можна визначити, яку мету переслідувала та на яку реакцію місцевого населення розраховувала влада, вводячи їх у дію. Наслідки правового регулювання земельних відносин усіма досліджуваними суб'єктами подавалися некритично, акцентуючи на позитивних, часто надуманих, характеристиках та ігноруючи недосконалість методів.

Методологічна основа праці забезпечує достовірність, повноту і

практичну значущість дослідження та можливість вирішення поставлених завдань і досягнення сформульованої мети. Застосування сукупності принципів наукового пізнання, дослідницьких підходів і філософських, загальнонаукових, спеціальнонаукових (юридичних і неюридичних) методів дозволило неупереджено здійснити оцінку джерельної бази й літературного масиву та глибоко пізнати, всебічно й повно розкрити історико-правові аспекти еволюції правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках.

РОЗДІЛ 2

РОЗВИТОК ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН НА ВОЛИНІ В 1921 – 1944-Х РОКАХ

2.1. Правовий режим земель Волинського воєводства у складі Другої Речі Посполитої (1921 – 1939 рр.)

Друга Річ Посполита, що постала після закінчення Першої світової війни й куди увійшли землі, котрі до того знаходилися у Пруссії, Австро-Угорщині та Росії мала величезні відмінності в рівні економічного розвитку окремих районів. Найбільш розвинутими були західні землі, де знаходились найгустіша мережа шосейних доріг і залізниці, високорозвинута промисловість, торгівля та сільське господарство, що було орієнтоване на західні ринки. Завдяки західним воєводствам Польща була одним з провідних експортерів зерна в Європі та займала друге місце після Німеччини за вирощуванням і продажем жита. Центральні райони Польщі відзначалися великою диференціацією, де, поруч з такими сучасними містами, як Варшава чи Краків, у яких були зосереджені текстильні та машинобудівні підприємства, що раніше працювали на російський ринок, знаходились значні території бідності та відсталості. У найгіршому становищі знаходились східні території Польщі – тут практично не було промисловості, а сільське господарство навіть у великих поміщицьких маєтках було малоефективним.

Незважаючи на те, що Польща вважалася країною з середньорозвинутою економікою, за структурою населення вона значно поступалася країнам Західної Європи. За даними 1921 р. 74 % населення проживало в селі і 26 % у містах (у східному регіоні 13 %). У промисловості було зайнято всього лише 17,2 % населення, а в сільському господарстві – 64 %, з яких тільки 6,6 % були

заможні селяни, 20,2 % – середняки, 26,4 % – малоземельні [373, s. 244–245].

Заможні господарства переважали в західній частині Польщі. Великі земельні маєтки понад 100 га (0,6 %) об'єднували 44,8 % земель. Великі селянські господарства понад 20 га становили 2,7 % всіх господарств і займали 9,6 % земельних угідь. У східній частині країни спостерігалася найбільша диспропорція в структурі земельної власності – поряд з великими поміщицькими маєтками, які не були такими ефективними, як у західній частині Польщі, співіснували малоземельні селянські господарства. В аграрному секторі домінували дрібні господарства (до 5 га), які становили майже 2/3 усіх селянських господарств і займали 15 % всіх земель [123, с. 459]. З них 1 млн. господарств мали лише 2 га і не могли прогодувати навіть власників та їхні родини і вони становили 29 % загальної кількості господарств, що тримали 2,8 % всієї землі [373, s. 224].

Польща належала до найбільш аграрно перенаселених країн у Європі, що ускладнювалось низькою інтенсивністю та дохідністю сільського господарства – з одного боку і слаборозвинутістю інших галузей економіки, в першу чергу промисловості, де б можна було знайти роботу – з іншого. Великою проблемою було те, що малі господарства були ще й часто роздроблені. Перешкодою для ведення інтенсивного і якісного господарства було роздроблення дрібних господарств, т.зв. «шахівниця» – коли один власник мав декілька земельних наділів у різних місцях, а також невизначені відносини власності на спільних землях і сервітутах. Таку застарілу структуру (величезна кількість селянських малоземельних господарств, що не могли прогодувати навіть себе, поруч з розпорошенням наділів, невизначений статус сервітутів) земельної власності сучасники вважали головною причиною відсталості польського сільського господарства і вважали, що її перебудова дасть шанс на розвиток цієї галузі господарства [365, s. 119–120].

Соціально-економічні контрасти доповнювалися національними. За переписом 1921 р. у Польщі проживало 65 % поляків, 5 % білорусів, 4 % німців, 1 % росіян, чехів, литовців та інших, разом узятих, а також 16 % українців, які

проживали у східних воєводствах [198, с. 146–147].

Волинь увійшла до складу Другої Речі Посполитої в результаті підписання Ризького договору 1921 року між РРФСР, УСРР та Польщею, хоча де-факто знаходилась під польською окупацією ще з 1919 року Волинське воєводство з центром у Луцьку було створене 1 березня 1921 року. На час входження воєводства до складу Другої Речі Посполитої на території дев'яти його повітів проживало 1 437 907 осіб [71, арк. 5]. Внаслідок адміністративних змін у кінці 30-х рр. повітів збільшилось до 11, а загальна кількість населення становила 2 млн. 85 тис. осіб [166, с. 256]. За даними перепису 1921 р. більшість населення Волинського воєводства становили українці -- 68 %, на другому місці були поляки – 16,7 % від загалу [376, с. 62]. Волинь, яка знаходилась на сході держави, була відсталим аграрним краєм, де 88 % населення проживали в селі. У східних воєводствах аграрне питання стояло гостріше, ніж загально в Польщі, оскільки сільське господарство було тут базовою галуззю економіки та чи не єдиним засобом виживання при відсутності промисловості та інших галузей економіки. Тому однією з найактуальніших проблем Польщі загально та Волині зокрема стало після Першої світової війни реформування аграрного сектору.

10 липня 1919 р. Законодавчий Сейм визначив правової засади майбутньої реформи, затвердивши проект «Основи земельної реформи», ініціаторами якого були ліві сили. Згідно з «Основами» планувалось, що держава щорічно буде примусово викупляти частину ґрунтів в господарствах, які перевищували норму. Норма кількості землі залежала від характеру маєтку: 60га у промислових та приміських районах, 180 га у сільськогосподарських. Окремі норми були встановлені для східних (з переважною кількістю відповідно українського, білоруського чи литовського населення) і західних (з переважною кількістю німецького населення) воєводств – 400 га [232, с. 92]. Із цих земель створювався державний земельний фонд, метою якого було розподіл на окремі земельні ділянки і їх продаж відповідним категоріям набувачів. Ліси мали перейти у власність держави.

Щорічно передбачалось також парцелювати 200 тис. га землі державних, занедбаних маєтків і поміщицьких господарств, власність членів династії Романових чи їх родичів, землі, що були власністю Російського землеробського банку і Пруської колонізаційної комісії, володіння так званої мертвої руки (духовні, єпископські, капітульні, монастирські, приходські) заузгодженням із Апостольською столицею та інших громадських організацій, землі, отримані під час війни шляхом лихварства, і що стали власністю осіб, які спекулювали землею [12, с. 7].

15 липня 1920 р. під час більшовицької інтервенції, польський Сейм затвердив Закон про виконання земельної реформи. Ухвалюючи цей нормативно-правовий акти, уряд та Сейм прагнули підняти патріотичний дух польського селянства та нейтралізувати аграрні соціалістичні гасла більшовиків. У вступі вказувалося, що земельний устрій Польщі передусім повинен опиратися на сильних, здорових і здатних до ефективного виробництва селянських господарствах, що ґрунтуються на основі приватної власності різного типу і розміру [211, с. 165]. Цей правовий акт передбачав парцеляцію поміщицької та церковної землі більшої за встановлений максимум з відшкодування власникам половинисередньоринкової вартості землі, їх рухомий і нерухомий інвентар примусово викуплявся. Парцеляція мала бути проведена винятково державними органами влади. Щодо лісів, то вони повинні були залишитись приватною власністю [359, с. 115].

Одночасно створено підстави наділення землею польських ветеранів війни, наслідком якого стало військово осадництво, в основному у східних воєводствах. Відповідно до Закону від 17 грудня 1920 р. «Про наділення землею солдатів польського війська» передбачалось формування державного запасу земель у східних районах Польщі, у тому числі і Волині із колишніх державних земель Росії, царської династії і Селянського банку, а також з маєтків біженців, які до квітня 1921 р. не повернулися на свої землі [381].

Встановлювалася ціна, порядок наділення та оплата за землю, а також максимальний розмір наділу, що становив не більше 45 га. На Волині у

власність держави перейшло 111 тис. га земель, на яких розмістилися господарства польських військових осадників і цивільних колоністів [27, с. 27]. В умовах нестачі землі для місцевих селян поява польських колоністів на Волині, які отримали землю, не тільки не послабила складну економічну ситуацію, а навпаки стала причиною загострення соціально-економічних проблем у краю. Але це була свідома політика польських урядових кіл, які вважали польське осадництво на західноукраїнських землях однією з головних опор польського управління східними територіями [260, с. 93].

Керівництво та нагляд за належним виконанням аграрної реформи належали до завдань Головного земельного управління. У питаннях, пов'язаних з сільськогосподарським виробництвом, Головне земельне управління діяло у співпраці з Міністерством сільського господарства та державного майна. Також було створена Головна Земельна комісія. Виконавчі функції у справах земельної реформи, яка була безпосередньо підпорядкована Головній земельній конторі, виконувало Окружне земельне управління. Також повинні були бути створені Повітові земельні управління та Гмінні земельні комісії, які б відповідали за проведення реформи на своїх територіях [382]. Викупом земельних ділянок у власників займалися повітові і окружні адміністративні установи. Власники мали право вибирати, які землі вони хочуть залишити в межах свого ліміту [350, s. 32].

Після прийняття Конституції 1921 р., земельні закони 1919 та 1920 рр., що передбачали примусову парцеляцію та викуп землі за половину її ринкової вартості, суперечили суті конституційно гарантованому праву приватної власності, що призвело фактично до призупиненню реформ у аграрному секторі. 28 грудня 1925 р. уряд В. Грабського домігся схвалення Сеймом нового земельного Закону «Про виконання земельної реформи», за яким викуп землі мав відбуватися по ринковій ціні в даному регіоні, але при цьому передбачалося державна допомога для покупців землі. Парцеляції підлягали державні та приватновласницькі землі, розмір яких становив більше 180 га. Передбачалося, що сам власник визначав, яка частина його землі має бути

парцельована [260, с. 93]. Для заохочення розвитку ринкового сільськогосподарського виробництва великі поміщицькі господарства, що займались вирощуванням цукрових буряків та картоплі отримали можливість зберегти свої маєтки в межах 700 га та 350 га. Таким чином законодавці прагнули створити економічні умови для перетворення поміщицьких маєтків у високорентабельні фермерські господарства [12, с. 6].

Крім парцеляції, яка проводилась державними органами впроваджувалась і приватна парцеляція, що міг проводити як сам власник землі так і приватні заклади [359, с. 117]. Встановлювалася річна норма парцеляції – 200 тис. га. При недостатній кількості добровільно парцельованих земель передбачався механізм примусової парцеляції.

На території Волинського воєводства верхня межа земельних маєтків, що підпадала під добровільне відчуження і парцеляцію становила 300 га. Відповідно до Закону вся територія країни була поділена на п'ять економічних округів залежно від якості землі. Землі Волинського воєводства підпали до 3–5 округів (ст. 27 закону). До третього округу входило 5 повітів – Дубнівський, Горохівський, Кременецький, Луцький і Острозький, до четвертого – Рівненський і Володимирський, до п'ятого – Ковельський і Любомльський. Пізніше приєднаний до Волинського воєводства Сарненський повіт входив до п'ятого округу. У кожному із округів землі відповідно поділялися на класи залежно від родючості: рілля – на 7 класів, болота – на 5 класів, пасовища – на 4 класи [232, с. 93]. Підтримуючи модернізацію сільського господарства, польський уряд звільнив від парцеляції власників високопродуктивних господарств, що мали певну спеціалізацію (насінництво, тваринництво, кормовиробництво), лісових масивів, де велося промислове господарство.

Реалізацією земельної реформи займалися в основному два міністерства – земельної реформи і сільського господарства. Перед міністерством земельних реформ стояло завдання здійснити структурну перебудову галузі, яка передбачала трансформацію нерентабельних селянських господарств, що мали

в основному натуральний характер на господарства, орієнтовані на ринок. До завдань міністерств і підлеглих їм інституцій належали: парцеляція і комасація земель, врегулювання сервітутів і фінансування реформи [365, s. 120].

Головним наслідком парцеляції мала бути ліквідація малоземелля і клаптикових господарств. Для досягнення цієї мети передбачалися парцеляція теренів, які називалися «запасом землі» і складалася з державних земель, маєтків «мертвої руки», церковної власності (згідно з постановою Конкорду від 10 лютого 1925 р.) і земель державних установ. Законодавці застерігали, що у випадку невиконання плану його належить скоригувати в наступному році. Парцеляційний план, який визначав площу землі, призначеної до розпарцелювання, в окремих повітах встановлювала Рада Міністрів на запит міністра сільського господарства та аграрних реформ [365, s. 122].

Центральною проблемою, на думку міністра земельної реформи В. Станевича (1926 – 1930 рр.), була не стільки парцеляція, що мала призвести до заспокоєння «земельного голоду» (яка в умовах великого приросту населення на селі була неможлива), а передусім оздоровлення ситуації у сільськогосподарському секторі, скільки величезна кількість карликових господарств, що становили менше 10 га часто складалась з декількох частин (так звана «шахівниця ґрунтів») і не надавались ні до утримання родини власника, ні до інвестицій і розвитку. На перший план висувалась концепція використання окресленого законом про земельну реформу запасу землі для збільшення карликових господарств. Наступним пунктом майбутньої діяльності Міністерства реформи мала бути комасація – ліквідація «шахівниці», яка становила одну з головних перешкод інтенсифікації земельного виробництва [365, s. 125].

Загалом, міністр реформ В. Станевич пропонував реалізацію наступних завдань: 1) комасацію; 2) ліквідацію дрібних господарств; 3) державне кредитування; 4) створення нових господарств з парцельованих маєтків; 5) осадництво на східних кресах; 6) впровадження меліорації; 7) врегулювання сервітутів; 8) еміграція [365, s. 125]. Тези, сформульовані В. Станевичем, стали

програмою перебудови у галузі сільського господарства, але цей план потребував доопрацювання аграрного законодавства. Грудневий акт 1925 р. мав загальний характер, а належало розв'язати низку правових питань, які стосувались комасації, врегулювання сервітутів та осадництва.

Правовою основою для здійснення земельної реформи було розпорядження про реалізацію Земельного закону, підписане міністрами земельних реформ, сільського господарства, фінансів та юстиції 7 грудня 1926 р., а також інструкція парцеляційна. Крім того, ці питання регулювалися низкою деталізованих положень. Загалом в 1926–1930 рр. були розподілені на парцеляцію 970,8 га землі, на яких утворено 298,6 колоній. Пік парцеляційного руху, припадає на 1926–1928 роки. Це відповідало загальній концепції реформи, відповідно до якої основою засадою земельної реформи мала бути добровільність. Згідно з цією політикою найважливішим регулятором змін були явища, що відбувалися на ринку. Найінтенсивніший парцеляційний рух розвинувся в східних воєводствах, менше в центральних і найважче з огляду на велику кількість фермерських господарств, було проведення цієї акції в західних воєводствах [365, s. 128]. У 1926 – 1930 рр. парцеляційні плани були виконані. У наступних роках, з огляду на кризу і обмежені фінансові можливості держави парцеляція зменшилася.

Парцеляцію проводили земські управи. У східних воєводствах, зокрема і Волинському воєводстві право власності були передані через адміністративні рішення. Виникли певні труднощі з урегулюванням іпотеки на парцельованій землі. Розпорядженням Президента з 1927 р. була встановлена процедура звільнення від іпотечних зобов'язань земель, що перейшли до держави. Це звільнення були завершені після виплати винагороди за прийняту землю.

Державний парцеляційний фонд переходив у розпорядження Головного земельного управління. На місцях керівництво і контроль за виконанням реформи були передані окружним і повітовим земельним управлінням і комісіям. Через ці державні органи селяни могли скуповувати землю під час парцеляції. У Волинському воєводстві координуючим органом у проведенні

аграрної реформи стала, створена у 1934 р. Волинська сільськогосподарська палата [165, с. 254].

Проведення приватної парцеляції було пов'язано з багатьма проблемами, які виникали з браку врегулювання права власності ділянок, що були набуті. Це ускладнювало діяльність новоутворених господарств, зокрема вони не могли претендувати на взяття кредитів. Виникали суперечки (спори) між сторонами, що укладали договір, які стосувались передусім ціни на землю або браку зацікавленості зі сторони власників в завершенні процесу парцеляції. Причиною цього був факт, що взята за землю оплата тільки частково покривала борги парцельованого господарства, які мав власник. Тому набагато вигідніше було купувати ділянки землі з державного фонду, але таких було мало.

Право на проведення парцеляції мав і Державний земельний банк, який розпочав парцеляції в 1924 р. Його діяльність полягала в накопиченні землі, створеної шляхом придбання земельних маєтків [338, с. 74–75]. До 1926 р. парцеляція, яку проводив банк полягала в основному в продажу запасів землі з попередніх років. У наступний період, в результаті вживання державою певних заходів, аграрна діяльність банку почала розвиватися. Було встановлено процедуру опрацювання парцеляції, окреслено засади державної кредитної допомоги для нових власників ділянок, засновано фонд оплати та кредиту. Незважаючи на це, частка банку в загальному парцеляційному процесі була пропорційно мала. В 1926-1930 рр. це близько 39,3 тис. га, що в порівнянні з іншими типами парцеляції становило 4 %. Так, розміри приватної парцеляції, що проводилась в ці роки становили приблизно 675,3 тис. га, що являло 69,6 % загалом розпарцельованої землі [375, s. 132].

Розглядаючи проблеми, пов'язані з парцеляцією, варто пам'ятати про таку проблему як формування цін на землю. На ринкову вартість землі впливало багато чинників: якість землі, з якою метою використовувалася, доступ до доріг і комунікацій та ринкова кон'юнктура. В 1926 р. середня ціна в Польщі на фермерську землю разом з інвентарем і будівлями сягала 980 злотих за 1 гектар, а у 1927 р. – 1 560 злотих. В піковий період земельної кон'юнктури,

в 1928 р. ціна сягала 2 570 злотих, а в наступних три роки впала до 950 злотих. Ціни на селянські землі були завжди вищі через наявність будівель, а також пропорційно більшим попитом на землі, що пропонувалися частинами. Ціни на землю почали знижуватися внаслідок погіршення економічної ситуації, а також як результат обмеження кредитування Державного банку, який звужив кредитування на придбання землі тільки до операцій, спрямованих на доповнення карликових господарств шляхом об'єднання землі. Варто звернути увагу, що польська держава мала можливість впливу на формування цін на землю шляхом регулювання продажу і попиту. Оголошений щорічний парцеляційний план йшов в напрямку збільшення продажу, натомість кредитні кошти призвели до збільшення попиту на землі, що в свою чергу підвищувало її ціну. Упродовж 1921 – 1938 рр. на Волині було розпарцельовано 335 889 га землі. Цей процес дослідники поділяють на чотири етапи. На першому етапі (1921–1925 рр.) було розпарцельовано 150 тис. га землі (44 %). Такі великі обсяги парцеляції пояснюються в першу чергу потребами землевласників у коштах для відбудови господарств після Першої світової. Для центральних районів Польщі високі темпи парцеляції на початку 20-х років ХХ ст. не були характерними.

Другий етап обіймав період з 1926 по 1929 рр., коли було розпарцельовано 98,037 га (29 %). Для цього періоду характерна активізація державної парцеляції шляхом вилучення землі за іменними списками. Третій етап, що припав на світову економічну кризу (1930–1932 рр.) характеризується скороченням парцеляційних процесів на Волині і становив 37,856 га (11 %). Четвертий етап тривав з 1933 по 1939 рр. Всього за цей час у воєводстві було розпарцельовано 51,890 га (16 %). Зменшення темпів пояснюється вичерпанням запасів землі для державної парцеляції. У ході парцеляції основна площа землі була вилучена з маєтків родючої лісостепової зони Волині. Найбільше землі було розпарцельовано у Луцькому повіті – понад 50 тис.га, а найменше – у Любомльському – близько 8 тис. га [231, с. 13].

Істотною проблемою сільського господарства Другої Речі Посполитої

було те, що земельна власність одного господаря була часто поділена на окремі ділянки. Згідно зі статистичними даними, на Волині 40 % селянських господарств мали земельні наділи завдовжки понад один кілометр та завширшки до двох мерів, хоча траплялися і такі, довжина яких складала два кілометри, а ширина – до одного метра [27, с. 36]. З метою виправлення цієї ситуації було розпочато політику об'єднання парцел в єдине ціле – комасацією (зцілення ґрунтів). Початок цій справі поклала урядова постанова від 31.07.1923 р. «Про комасацію (зцілення) земель» [72, арк. 14]. Згідно з урядовими постановами комасація могла бути проведена у випадках, коли земельна власність була роздроблена, або довжина ділянки перевищувала ширину більш як у 15 разів [156, с. 2]. Після зцілення кожен селянин одержував взамін за належні йому парцели скомасовану (об'єднану) частину ґрунту тієї самої вартості. Якщо вартість ґрунтів перед і після перетворень була різна, уряд компенсував різницю власнику. Зцілення ґрунтів проводилося на добровільній основі, для чого бажаючі мали подати відповідне прохання до повітового земельного уряду. Такі подання вносили селяни, котрі володіли наділами не меншими ніж 50 моргів (28 га) у роздрібних парцелах та знаходилися в одній громаді. Повітові земельні уряди виготовляли планів зцілення і формували списки учасників, які затверджувалися Окружною земельною комісією, а у разі відхилення слід було звертатися до Головної земельної комісії у Варшаві. План зцілення включав карту ґрунтів, планування шляхів сполучення і під'їздів, відведення місць під громадські споруди, об'єкти господарського призначення (кар'єри, копальні) тощо, що мало сприяти загальному благоустрою сіл. Учасники зцілення на загальних зборах вибирали раду, до якої входило від 3 до 7 повноважених і стільки ж заступників. У компетенції цієї ради був нагляд над комасаційними роботами. Справа зцілення була платною. Платили землеміру, якого винаймали місцеві земельні уряди. Фінансування комасації здійснювалося як збоку селянина, так і влади. Селяни здійснювали оплату землемірних робіт залежно від площі зцілення, причому середня ціна складала біля 6 злотих за гектар. Якщо селянин не мав коштів на проведення комасації,

влада через Державний сільськогосподарський банк могла цю справу кредитувати. Із Оборотною фонду аграрної реформи виділялися кошти на оплату персоналу вимірювального та контролюючого [220, с. 128].

Акція ліквідації «шахівниці» не відбувалася однаково по всій країні. На півночі і сході кількість об'єктів, які погодилися на перебудову перекиривала технічні і фінансові можливості. Так, в 1926–1930 рр. в центральних воєводствах комасації підпали 873,1 тис. га, в східних – 792,1 тис. га, в західних – 1,4 тис. га, а в південних – 9,5 тис. га [365, с. 134]. Комасація дала позитивні результати – об'єднання земель дозволило інтенсифікувати господарства, але з іншого боку спричинило зростання цін на землю. Зведення всіх ділянок в єдину робило господарство незалежним від громади, давало можливість раціонально організувати господарство. Господар отримував можливість спеціалізувати виробництво (закладати овочеві ділянки, хмелярні тощо). Виникало більше зручностей в обробітку землі (можливість поперечної оранки), наближувала поле до житла, що давало змогу заощаджувати час і фізичну працю у господарстві. Формувалися умови для запровадження нових методів господарювання (нової сільськогосподарської техніки і новітніх агротехнічних заходів тощо). Передбачалось зростання культурного рівня громади через усвідомлення себе як повноправного власника землі → усувалися сварки та суперечки за межі [220, с. 128].

За період 1924-30 рр. щорічне зцілення ґрунтів на Волині зросло майже у 40 разів. Повне зцілення земель відбулося у 443 селах, площею 460 783 га або 70 729 господарствах, часткове зцілення – у 165 селах, площею 150 839 га або 24 552 господарствах [220, с. 129]. У 1930-х роках комасація на Волині прискорила тільки коли паралельно з комасацією почали проводити і меліорацію. Якщо у Сарненському повіті впродовж 1924–37 рр. зцілення відбулося у 26 селах, то протягом трьох років з 1935–37 рр. – у 21 селі, а у 1938 р. – ще 21 село. На початок 1939 р. у поліських повітах Волинського воєводства необхідно було здійснити комасаційні роботи ще у 46,5 % населених пунктів (306 сіл і поселень), які включали 36,69 % селянських

господарств і охоплювали земельну площу, яка складала 39,76 % від загальної кількості земель повітів, що потребували зцілення [220, с. 128]. У 1928 - 37 рр. зцілення на Волині охопило біля 750 000 га в 690 селах, а в 1938 р. комасаційні роботи тривали іще в 230 селах. Все ж зцілення вимагало ще 900 сіл і 740 000 га. [371, с. 53].

До основних перешкод, що заважали проведенню швидкої комасації слід віднести наявність не лише черезсмужжя, а й анклавів державних земель, які врізались у селянські землі. На повільність цього процесу впливали також нечіткість меж між окремими наділами, відсутність документів на земельні ділянки, недостатня кількість та низький кваліфікаційний рівень технічного персоналу. В цілому у Волинському воєводстві аграрними перетвореннями займались 199 посадовців, з них із відповідною кваліфікацією – 63, практикантів – 35, землевпорядників без фахової підготовки – 96 [73, арк. 8]. Відсутність кваліфікованих фахівців пояснювалось низькою оплатою праці персоналу та складністю виробничих та побутових умов на Волині [220, с. 130].

Ще одним напрямком реформи була ліквідація сервітутів. Її правовою основою стало розпорядження президента від лютого 1927 р. [378]. Ліквідація сервітутів передбачалася як у формі приватної домовленості селян з власником землі так і примусово. В 1926–1930 рр. сервітутів ліквідовано в 153,5 тис. господарств, які отримали за це еквівалент землі 426,6 тис. га. Всього за період 1921–1939 рр. сервітути у Волинському воєводстві були ліквідовані на площі 77,992 га. Основна форма сервітутів становили пасовища у поліській зоні. У середньому по воєводству із цієї площі великі власники втратили 1/4 частину землі (близько 20 тис. га). На думку дослідників, розпорядження президента, що санкціонувало примусову ліквідацію сервітутів, завдало шкоди інтересам малоземельних селян, для яких сервітути становили часто отримання хмизу для палива. Селяни противилася ліквідації сервітутів, оскільки часто взамін вони отримували невеликі і малоцінні наділи землі [365, с. 136]. З іншого боку, ліквідації сервітутів дала можливість великим господарствам інтенсифікувати своє виробництво. В ході ліквідації сервітутів зменшувались не тільки приватні

земельні володіння, а й державні, зокрема державні ліси.

Регулювання правовідносин у сільському господарстві потребувало значних коштів. Законодавство передбачало фінансову допомогу для малозабезпечених господарств у різних формах. Джерелом фінансування реформи був державний бюджет, фонд аграрної реформи, надходження від рент, а також погашення кредитів з фондів допомог. Одним з елементів фінансування було кредитування частини ціни державної землі а також емісія державних облігацій. Державний земельний банк виділяв довготривалі кредити на викуп землі. Джерела фінансування реформи, яку розуміли як перебудову аграрної структури в державі, не була ні однорідною, ні прозорою. Як стверджують польські фахівці, фрагментарність даних не дозволяє до цього часу повно прослідкувати хід реформи і вимагає подальших досліджень.

Польська держава передбачила надання довготермінових кредитів на купівлю землі, а саме: для безземельних та малоземельних селян сума, що залишалася до оплати, могла бути прокредитована терміном до 41 року [271, с. 104]. Такі кредити виділялися Державним земельним банком окремим господарствам на час за вибором позичальника. Оплачувалися борги піврічними частинами кожного квітня і жовтня. Відсотки за користування кредитом становили 16% для позички на 10 років, 11,6 % – для 20-річної, 10,36 % – для 30-річної позички [219, с. 86]. Також був передбачений кредит на 20 років. Фінансово слабким господарствам та пільговим категоріям покупців передбачалися пільгові кредити зі спеціального фонду, які надавалися готівкою на 15 років [271, с. 104].

Основним джерелом фінансування земельної реформи був бюджет міністерства реформи. В роках 1926/1927–1930/1931 для цієї мети було виділено з державного фонду 351 705 млн. злотих. Крім державного бюджету, важливим джерелом фінансування був фонд аграрної реформи. До 1926 р. він регулював всі видатки, які були безпосередньо пов'язані з осадництвом і парцеляцією (частина з них передано до призначеного в статті 75 закону від 28 грудня 1925 р. – фонд допомоги і пільгових кредитів). Фактично діяльність

фондів розпочалася тільки з 1928 р. Його надходження, сформовані з виплат покупців і землевласників розпарцельованої землі, були призначені для створення земельного фонду, проведення примусового викупу та виплата винагороди за землю, придбану в східних воєводствах, виплати компенсацій орендарям при достроковому розірванню договору, а також на виплату вихідної допомоги працівникам ферм, що втрачали роботу внаслідок парцеляції державних ділянок. З оборотного фонду земельної реформи селянам було надано допомогу в формі кредитів. Зокрема у 1926–1931 рр. видано 138 763 тис. злотих. Кредити Державного земельного банку поширювалися на великі і середні господарства та робітників, які працювали в сільському господарстві. Їм надавалися кредити на закупку землі з парцеляції та на комасацію земельних ділянок і меліорацію. В 1928 р. банк розпочав виділення кредитів в 7 % в меліораційних облігаціях [365, s. 137–138].

Упродовж 1920-30-х рр. на території воєводства проводилася активна осадницька колонізація. В цей час осадникам було передано 56 822 га землі. Сама ідея поселення осадників компактними групами передбачала поділ великих земельних масивів. Найбільша інтенсивність осадницької колонізації припадає на початок двадцятих років, коли їм передавалися землі, що до 1917 року належали царській родині, Селянському Банку та власникам маєтків, які не повернулися у свої маєтки до 1921 року. Переважна більшість осадницької землі у подальшому перейшла в руки заможних українських господарів. До помітного зменшення великої земельної власності привела передача землі колишнім чиновникам, так званим вільним людям та довготерміновим орендарям. Внаслідок цього велика земельна власність зменшилась на 25 733 га [232, с. 93].

На підставі закону від 17 грудня 1920 р. у власність держави переходили усі колишні державні землі Російської імперії, землі царської династії і Селянського банку, а також господарства, власники яких під час Першої світової війни емігрували і не повернулися до своїх маєтків. Ця земля, за винятком лісових масивів і угідь, призначалася для військових осадників і

цивільних колоністів. На Волині вже до січня 1923 року їм було виділено 111,7 тис. га земель, на яких розмістилося 3 541 осадницьке господарство. Однак ці заходи не зменшили гостроти аграрної проблеми, а навпаки загострили її [166, с. 117].

Правовою основою військового осадництва стали вказані вище два закони від 17 грудня 1920 р., які передбачали заселення військовими колоністами земель Волинського воєводства і передачу в безоплатне користування до 45 га землі колишнім воїнам, котрі відзначилися у польсько-українській та польсько-радянській війнах. Ці новостворені господарства не можна було ні продавати, ні передавати іншим особам без дозволу уряду протягом 25 років. Згідно з рішеннями Ради Міністрів від 23 березня 1921 р. і 26 квітня 1922 р., був створений фонд допомоги військовим осадникам [16, с. 111]. Щоправда, інфляція знецінила його. Щорічно виділялися різні суми для допомоги осадникам, однак вони були недостатніми для забезпечення умов нормальної праці на землі. Мета, яку переслідувала польська влада, створюючи господарства військових колоністів лежала не стільки в сфері економічній, скільки національній – полонізація краю через збільшення польського населення.

Польська влада виділяла для осадників і колоністів найкращі землі із державного земельного фонду. До кінця 1922 р. на запровадження програми польської колонізації на Волині і Поліссі було виділено 245 тис. га сільськогосподарських угідь. Разом із ґрунтами осадники отримували кредити для облаштування господарства. Найактивніший період колонізації припав на першу половину 1920-х рр., коли ринкова ціна на землю була значно нижчою, ніж у наступні роки. Питома вага поляків серед покупців земельних ділянок сягала 75–80 %. У другій половині 1920-х рр. наплив польських осадників і колоністів до східних воєводств зменшився, а в 1930-х майже зовсім припинився. Головною причиною гальмування урядової програми колонізації було зростання цін на землю та загальна криза аграрного сектору в країні й пов'язана з нею заборгованість селянських господарств. Іншою причиною став

зростаючий партизансько-повстанський рух місцевого населення, організаційно і матеріально підтримуваний СРСР, направлений в тому числі і проти польських колоністів – розбійні напади, підпали, крадіжка врожаю та інвентарю, знаряддя праці [58, с. 324–325].

Осадники діставали кращі землі на теренах, де проблеми, пов'язані з перенаселенням села були особливо болісними, зокрема, на півдні Волині. Так, на 1939 р. у Здолбунівському повіті нараховувалось 270 військових осадників, їх 15 господарств володіли 2 722,5 га землі [103, арк. 1]. У Костопільському повіті нараховувалось 128 господарств військових осадників, що володіли 2 265 га землі, у Дубенському – 479 господарства володіли 7 543 га землі. Але найбільше військових осад розташовувалось у Рівненському повіті – 613 і вони володіли 7 545 га землі [210, С. 51]. Слід підкреслити, що середній розмір садиби військового осадника 16,6 га, що в кілька разів перевищував середній розмір господарства місцевого селянина [60, с. 331]. Однією з причин невдалої колонізації дослідники називають власне колишніх військовиків, які не мали досвіду працювати на землі, так структура військового осадництва була така: 41 % рядові, 42 % підстаршини, 12 % молодших старшин, 4 % штабних старшин, 1 % генералів [58, с. 363].

У період воєводи Г. Юзефського (1928–1929, 1930–1938 рр.) взаємини військових осадників і місцевих селян покращилися. Метою діяльності воєводи Г. Юзефського було формування місцевого патріотизму та лояльності до польської держави. Щоб не допустити зростання почуття «українськості» в масах волинського селянства, був створений «сокальський кордон», який обмежував вплив націоналістичної діяльності ОУН так і галицького середовища. В умовах перенаселення і гострої нестачі землі працеляція місцевих земель на користь приїжджого польського населення, поєднана з осадництвом і колонізацією вела до поглиблення протиріч у польсько-українських відносинах. Загалом, політика польського уряду була прикладом поєднання непокєднуваного: посилення національного гніту у стосунку до українців на тлі щирого бажання перетворити їх на найвірніших підданих

польської держави [261, с. 228].

Польська аграрна колонізація не дала позитивних економічних наслідків, натомість ще більше призвела до загострення українсько-польські напруженості в краї [262, с. 57]. Через відсутність належної фінансової урядової допомоги новоствореним господарствам з 1924 р. загальмувалася військова колонізація. Польські економісти швидко переконалися, що військове осадництво не дає бажаних економічних і політичних результатів. Давалися взнаки нефаховість колишніх військових, відсутність або недостатність інвентаря, технічних засобів [209, с. 51]. У Волинському воєводстві станом на 1934 р. військових осад нараховували близько 3,5 тис., що разом із 3 259 господарствами цивільних колоністів вони займали площу 183 055 га [59, с. 474].

У 1938 р. у Волинському воєводстві налічувалося 173 600 малоземельних (до 5 га) селянських господарств, що становило 60 % загальної їх кількості [380, с. 91]. Попри те, що загальна площа земель, отриманих українцями внаслідок процесу парцеляції великої власності була більшою, ніж отримана поляками, розмір середнього наділу польського селянина становив 5,71 га, а українського – 2,35 га [154, с. 61]. На Волині кількість мешканців польської національності зросла майже вдвічі з 191 тис. до 360 тис у 1921 – 1939 рр. [58, с. 330].

Отже, в 1920–30-ті роки польський уряд розробив цілісну концепцію аграрної реформи, що носила паралельно-послідовний характер і була розрахована на тривалу перспективу. У рамках аграрної реформи реалізовувались такі основні напрями: парцеляція, комасація, меліорація, ліквідація сервітутів, а також колонізація Волині польськими військовими та цивільними осадниками. Ключову роль у реалізації земельної реформи відігравали два суб'єкти правового регулювання земельних відносин – міністерства земельної реформи та сільського господарства. До завдань міністерств і підпорядкованих їм інституцій належали: парцеляція, комасація, меліорація, ліквідація сервітутів і фінансування реформи. У кожному з цих

напрямів була проведена певна робота, але вона не призвела до успішного досягнення мети реформи. Доводиться констатувати, що мету, котру ставив перед собою польський уряд – створення на основі приватної власності різного типу і розміру селянських господарств, які б були економічно рентабельні та розвивалися на засадах ринкової економіки – виконати не вдалось. Прихильники великої земельної власності доводили, що парцелювання загальмувало технічний прогрес і збільшення врожаю. Помірний перерозподіл землі в межах реформи принципово не зменшив аграрне перенаселення і не призвів до економічного росту дрібних селянських господарств.

У результаті проведеної земельної реформи у Другій Речі Посполитій селянська власність збільшилася на 13 %, а площа великих земельних маєтків зменшилася на 16 %. На Волині 60 % селянських господарств володіли менше 5 га землі, тобто залишилися малоземельними та економічно нерентабельними. Реформа принципово не змінила структуру селянських господарств у Польщі загалом і Волині зокрема. До негативних результатів реформи варто додати соціальну, національну й політичну напругу на Волині, що посилилась унаслідок польського військового та цивільного осадництва.

До позитивних наслідків реформи слід віднести сприяння ліквідації таких архаїчних форм землекористування як черезсмужжя, вузькосмужжя, сервітутів і покращення землеустрою, прискорився процес проникнення капіталістичних відносин в економіку волинського села. В еволюції селянського землеволодіння виокремлюються дві тенденції: з одного боку – відбувалася концентрація землі в заможних господарствах, що орієнтувалися на спеціалізацію виробництва та ринок, а з іншого – занепад та обезземелення незаможних селян. Серед причин, що не дозволили провести успішну аграрну реформу польському урядові, дослідники називають у першу чергу економічні, насамперед, недостатнє державне фінансування та брак доступних кредитів. Соціально-економічні проблеми села необхідно було вирішувати в контексті зміни економічної структури країни з наголосом на розбудову промисловості та перетворення її з сільськогосподарської країни на індустріальну.

2.2. Правове регулювання земельних відносин в умовах становлення радянської влади на Волині в 1939 – 1941 рр.

У 1939 р. після приєднання до СРСР західноукраїнських земель – Галичини та Волині на зміну польському земельному устрою з основоположним принципом приватної власності на землю, інститутами надільного землеволодіння, довгострокового та безстрокового користування землею прийшов новий, так званий радянський соціалістичний земельний устрій, суттю якого було скасування приватної власності на землю. Соціалістичний земельний устрій, що був характерний для СРСР і тепер був накинтий на новоприєднані західноукраїнські землі базувався на введених раніше в Радянському Союзі й апробованих у 20–30-х роках принципі примусового відчуження землі у власність держави – націоналізації землі та принципі примусового її вилучення у приватних осіб з подальшим переданням у розпорядження органів місцевої влади – муніципалізації землі.

Зміна державної приналежності регіону означала підпорядкування всіх складових його життя засадам соціально-економічного і суспільно-політичного ладу СРСР. Цей інтеграційний процес здійснювався за сценарієм сталінської тоталітарної системи. У господарському житті впродовж короткого проміжку часу радянський режим доклав великих зусиль насамперед для зміни відносин власності з метою зробити її державно-кооперативною, підпорядкованою цілковитому контролю з боку тоталітарної системи [175, с. 300].

Особливістю правового регулювання інституту права власності було те, що радянська держава виступала як монопольний суб'єкт права власності на землю, володіючи нею й усуваючи всіх інших осіб від фактичного привласнення. Фізичні особи мали право володіння на майно, яке перебувало в їх особистій власності, та могли виконували комплекс дій, пов'язаних із вчиненням правочинів. Так, ст. 21 ЦК УСРР 1922 р. передбачала, що володіння

землею для фізичних осіб допускається лише на правах користування [15, с. 18].

Особливість права власності на землю у Радянському Союзі полягала в тому, що тільки державі, її органам, підприємствам та установам належали всі три правомочності власника – володіння, користування, та розпорядження. Фізичні особи користувалися обмеженим правом володіння, користування і розпорядження лише в тих межах, що були окреслені радянськими законами та іншими нормативно-правовими актами.

Згідно більшовицької теорії та радянської практики аграрної реформи, до колективізації можна було приступати лише після ліквідації поміщицького землеволодіння. Тому при вступі радянських військ у Західну Україну націоналізація поміщицьких, церковних та інших великих землеволодінь були поставлені в ряд першочергових завдань. Це завдання мали виконати селянські комітети. Спираючись на озброєні дружини, селянські комітети спочатку охороняли та брали на облік маєтки поміщиків, монастирські землі, великих державних службовців, а згодом, починаючи з кінця вересня 1939 р. починали розподіляти землю між безземельними та малоземельними селянами [24, с. 114–115].

Але тимчасові органи влади не могли від свого імені вирішувати питання державної влади і суспільного ладу. Тому необхідно було сформувати представницький орган, який би бодай формально міг вважатися виразником волі населення Західної України. 17 вересня 1939 р. командування Українського фронту одержало підготовлену в Кремлі пам'ятку, в якій зазначалося: «Для вирішення питання про характер влади і способи утворення цієї влади повинні бути скликані троє народних зборів на основі загальних виборів: Українські Народні Збори з виборних по областях Західної України, Білоруські Народні Збори і Польські Народні Збори... Народні Збори повинні: 1) затвердити захоплення поміщицьких земель селянськими комітетами; 2) вирішити питання про характер створюваної влади; 3) вирішити питання про вхідження українських областей до складу УРСР [150, с. 76].

На передвиборних селянських зборах до Народних Зборів Західної України конфіскація землі висувалася як одна з найважливіших вимог. Право голосу отримали всі мешканці ново приєднаних територій, котрі досягли 18-річного віку, незалежно від національності, віросповідання, освіти, соціального та майнового стану. На процес висунення й реєстрації кандидатів відводилося чотири дні – з 14 по 17 жовтня [306, с. 681]. Сформовані у цивілізованій, європейській виборчій системі, західноукраїнські селяни, традиційно розпочали висувати делегатами, кращих господарів, сільську інтелігенцію, активних священиків. Радянська влада провела ретельний відбір кандидатів у депутати [108, с. 81], після якого замість авторитетних у селі осіб, були запропоновані кандидатури місцевих бідняків та представників соціально неблагонадійного елементу – колишніх злодіїв та пияків [293, с. 118]. Вибори проходили на безальтернативній основі – вже була заборонена діяльність усіх політичних партій, громадських організацій та культурно-освітніх закладів [282, с. 184]. На виборах до Народних Зборів більшість виборців проголосували за запропонованих кандидатів у депутати, але сталося це в умовах відвертого тиску та непоодиноких випадків терору з боку організаторів виборів. Серед 1484 обраних депутатів до Народних Зборів більшість склали представники селянства і робітництва та 270 інтелігентів [77, арк. 209].

28 жовтня 1939 р. Народні Збори Західної України ухвалили Декларації про націоналізацію банків та великої промисловості та про конфіскацію земель поміщицьких, монастирських та великих державних урядовців. «Вся земля Західної України з її надрами, всі ліси та ріки оголошуються всенародним добром, тобто державною власністю». Народні Збори затверджували відібрання поміщицьких земель без викупу, через селянські комітети, під керівництвом тимчасових управлінь, і передачу їх у користування трудовому селянству. Питання про землі осадників вирішуватимуть селянські комітети. Тільки селянські комітети мають право розподіляти поміщицькі землі та порядкувати майном, яке належало поміщикам» [36, с. 49–50].

Прийняття та набуття чинності Декларації Народних Зборів Західної

України про націоналізацію землі стало підставою для зміни суб'єктного складу земельних правовідносин. Таким чином, націоналізація виступала основним способом позбавлення права власності населення у зв'язку із встановленням та поширенням радянського режиму. Відбувся примусовий перехід майна із приватної власності поміщиків, великих та дрібних власників майна у власність радянської держави на підставі Декларацій, прийнятих 27–28 жовтня 1939 р. Слід зазначити, що радянська націоналізація була безоплатною – колишнім власникам не компенсувалася вартість втраченого майна.

Отже, рішеннями Народних Зборів Західної України 27–28 жовтня 1939 р. запроваджувалося примусове обмеження та позбавлення майнових прав певних категорій населення та вилучення їхнього майна на користь держави, а також припинення права приватної власності в процесі націоналізації. По суті, відбулося примусове вилучення майна, яке перебувало переважно у приватній власності населення західноукраїнських областей, з подальшим переданням його до державної власності. Правовідносини у сфері права власності надалі регулювали норми соціалістичного права, зокрема: Конституція УРСР 1937 р., Цивільний кодекс УРСР 1922 р., нормативно-правові акти Верховної Ради СРСР та УРСР, рішення Центральних комітетів ВКП(б) і Комуністичної партії (більшовиків) України та постанови Ради Міністрів УРСР тощо. Отже, право приватної власності припинялося, а запроваджувалося принципово нове для краю і Волині зокрема право державної соціалістичної власності. З ідеологічних причин вважалося, що перемога соціалізму означала встановлення соціалістичного ладу як монополю панівного в економічних відносинах, у якому немає місця приватній власності, а остання характерна лише для капіталістичного світу й має суто експлуататорський характер. Тому такий вид власності в соціалістичному суспільстві був неможливий та заборонений [16, с. 88–89].

27 жовтня 1939 р. учасники Народних Зборів прийняли Декларацію про прийняття Західної України до складу СРСР і включення її до складу УРСР, яку

спочатку завізувала Верховна Рада СРСР, а потім – УРСР. Ці постанови створили легітимну основу запровадження радянської системи управління в західному регіоні та відкрили шлях для встановлення тоталітарного режиму [109, с. 37–41]. Радянська політична модель імплантувалась у тіло західноукраїнського соціуму, знищуючи попередній суспільно-політичний та економічний уклад та ламаючи віковічні традиції і долі людей [255, с. 8].

На територію новоприєднаних земель було поширено дію радянських нормативних документів, які регламентували соціально-економічне життя краю. Зокрема, впроваджено в дію Закон від 21 серпня 1938 р. «Про державний податок на коней одноосібних господарств», який для території УРСР становив 400 карбованців (далі – крб.) за одного коня, за кожного наступного 700 крб., постанови ЦВК і Раднаркому СРСР від 23 січня 1934 р. «Про збір на потреби житлового і культурно-побутового будівництва в містах і сільських місцевостях», постанови РНК СРСР від 11 вересня 1937 р. «Про самооподаткування сільського населення», Закон «Про сільськогосподарський податок» від 1 вересня 1939 р., спільну постанову ЦВК і РНК СРСР від 4 червня 1937 р. «Про заборону здачі в оренду земель сільськогосподарського призначення».

Серцевиною радянської системи була жорстка централізована система управління. Запроваджувався новий адміністративно-територіальний поділ на області та райони. Відповідно до нового адміністративно-територіального поділу формувалися (але не обиралися) радянські державні органи. Президія Верховної Ради УРСР затвердила обласні виконавчі комітети західних областей [250, с. 1]. Обласні виконавчі комітети затверджувалися в складі голови, заступника голови, секретаря і 7–8 членів.

Обласні управління утворили міські й повітові тимчасові управління, а також селянські комітети. До їх складу входили члени командування Робітничо-селянської Червоної армії та партійні працівники, що приїхали зі сходу України, спеціально відряджені ЦК КП(б)У для впровадження політики режиму. Загалом рішеннями ЦК КП(б)У на керівні посади у партійні,

комсомольські, профспілкові та державні органи було відряджено у 1939 р. – 3 074, а у 1940 р. – 3 845 осіб [61, с. 12]. Тим часом обласне тимчасове управління у Луцьку очолив В. Бегма – колишній секретар Київського обкому КП(б)У із кадрів. Надісланим партфункціонерам належала вся повнота влади в регіоні, а вихідцям із місцевого населення довіряли керівництво лише на рівні села, у вищих структурах могли розраховувати хіба на посади заступників чи секретарів, а також дрібних управлінців. Така політика радянської влади підтверджує висновок про імпортованість радянської влади в регіоні [61, с. 8]. У січні 1940 р., відповідно до нового адміністративно-територіального поділу, обласні й повітові тимчасові управління, а також волосні й сільські комітети Указом Президії Верховної Ради УРСР були реорганізовані в обласні, міські, районні, сільські та селищні виконавчі комітети Рад, хоча останні, які вони мали обслуговувати, обрані не були [297, с. 28].

Частка місцевих у керівних партійних і державних органах залишалася вкрай низькою. У Рівненській області вихідцям із місцевого населення відведено лише 22 посади заступників голів райвиконкомів і 93 завідувачів відділів, а серед членів облвиконкому не було жодного місцевого. У Волинській області на квітень 1940 р. заступниками голів райвиконкомів стали троє місцевих мешканців. Кількість таких переважала в сільрадах, однак повноваження голів сільрад були настільки обмежені, що їх лише номінально можна вважати представниками органів державної влади [297, с. 29]. Усі питання, пов'язані з життєдіяльністю регіону, спочатку розглядали на бюро обкомів КП(б)У і лише після цього із відповідними резолюціями виносили на розгляд Рад. Голів та секретарів сільрад, а також їхніх виконавчих комітетів призначали райкоми. У результаті виконкоми Рад діяли в симбіозі з партійними і вищими управлінськими структурами влади й становили єдину управлінську гілку.

З місцевого населення співпрацювати з новою владою погоджувалася в основному сільська біднота. У результаті, в райрадах, сільрадах та їх виконкомах опинилися люди без освіти, які не мали навичок адміністрування та

не користувалися авторитетом серед населення. Зокрема, на Рівненщині заступником голови Дубнівського райвиконкому став селянин-бідняк М. Козійчук, а колишній батрак І. Ткачук був призначений заступником голови Володимирецького райвиконкому. Не маючи освіти, ці люди часто приймали абсурдні рішення або такі, що не відповідали законодавчим нормам, дискредитуючи таким чином нову владу [297, с. 29–31].

Радянська влада на Волині негайно почала перетворення, спрямовані на ліквідацію будь-який відмінностей соціально-економічного ладу, на території Волині від ладу, що утвердився в СРСР. В економіці процес перетворення, насамперед, торкався відносин власності. Найбільш складним було завдання перебудови аграрного сектора – домінуючого в місцевій економіці. На першому етапі були націоналізовані поміщицькі, церковні, осадницькі та інші землеволодіння.

Після прийняття закону про конфіскацію поміщицьких і монастирських земель селянські комітети приступили до конфіскації всіх земель, лісів, луків, випасів та ставків, а також майна поміщиків та великих польських чиновників. Центральний Комітет КП(б)У і Раднарком УРСР для проведення цієї роботи на місцях направляли відповідних працівників. При селянських комітетах, а згодом при сільських Радах, були створені земельні комісії. Під керівництвом райвиконкомів і районних партійних організацій вони проводили разом з бідняцьким активом цю роботу.

Селянські комітети, спираючись на озброєні дружини, спочатку займалися охороною та обліком, а згодом, починаючи з кінця вересня 1939 р. і розподілом поміщицьких, державних, осадницьких та монастирських земель і реманенту [24, с.114-115]. Так, наприклад, постановою засідання селянських комітетів села Квасилова Рівненської області від 17 жовтня 1939, на якому розглядалися питання розподілу землі поміщицького маєтку. Конфісковані землі були тільки частково роздані селянам [368, р. 16]. Однак, це було зроблено таким чином, що не знімало в селі «земельного голоду». Безземельні селяни отримали ділянки, але їх розмір був незначний і не перевершував

розміри землі, яка була у користуванні малоземельних селян [92, арк. 50]. У такого роду протоколах внизу завжди зазначалось, що документ запропонований на затвердження районному комітету КП(б)У, або виконкому районної ради депутатів [92, арк. 51, 78], що свідчило про несаможостійність місцевих органів влади у вирішенні цих питань. Розподілені між малозабезпеченими селянами націоналізовані землі і майно бралось на облік і передавалось під охорону селянських комітетів. Селян попереджали, що винні у розбазарюванні відібраного й облікованого майна притягатимуться до суворой відповідальності.

Радянська історіографія завжди наголошувала на тому, що конфіскована земля передавалась здебільшого селянам. Так, у колективному виданні «Історія Української РСР», підготовленого науковцями Інституту історії АН УРСР у 1970-х роках, в шостому томі «Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941)» розкриваючи діяльність селянських комітетів і тимчасових управлінь щодо розпорядження землею поміщиків та церковно-монастирських установ, вказується, що селянські комітети «брали на облік і безкоштовно розподіляли між безземельними та малоземельними селянами десятки тисяч гектарів сільськогосподарських угідь, поміщицьке майно...» [141, с. 501]. На жаль цей ідеологічний штамп можна зустріти і в сучасних українських дослідженнях 1990-х [34, с. 19] так і найновіших [207, с. 135; 296, с. 108]. Однак архівні джерела свідчать про протилежне – тільки незначна частка конфіскованих поміщицьких і церковних земель переходила у користування селян. Зрештою, радянська влада не ліквідувала навіть таке явище, як безземелля [368, р. 15]. Так, у документах відділу землеустрою Рівненського обласного управління сільським господарством складена порівняльна таблиця структури господарств за розмірами земельних ділянок землекористувачів, яка показує, що якщо в 1939 році всього нараховувалось 209 245 господарств, і з них було 12417 господарства безземельних селян, що становили 5,93 %, то в 1941 році при наявності 205 043 всіх господарств безземельними залишилися 5 041, що становило 2,5 % від усіх господарств, а

малоземельних господарств, що мали від 0 до 2 га зменшилось з 52 016 до 46 135 господарств, тобто на 2,36 % (з 24,86 % до 22,5 %), малоземельних господарств від 2 до 5 га – зменшилось з 88 841 у 1939 р. до 87 227, тобто на 1,47 % (з 41,03 % до 42,5 %), середняцьких збільшилося з 54 260 до 62 462 господарств, тобто на 4,57 % (з 25,93 % до 30,5 %) [93, арк. 1]. Причому, більш як половина всіх селянських господарств – 138 403 (67,5 %) мали від 1 до 5 га землі і після одержання поміщицької землі залишалися бідняцькими [93, арк. 1].

На 24 березня 1940 р. у Волинській області націоналізовано 297 157, 72 га землі, в тому числі: поміщицької – 206 109,73 га; церковної – 17 224,75 га; осадницької – 27 800,62 га, землі німців, які вибули – 37 064,1 га; державної – 8 958,52 га. [69, акр. 3]. Націоналізовану землю розподілено наспупним чином: 137 068, 88 га – селянам, 16 068, 37 – колгоспам, 22 616,29 га – радгоспам, 109 801, 26 га – державним установам 11 602,92 – залишилась для перерозподілу [70, акр. 3].

У Рівненській області було націоналізовано 540 561 га, але лише 105 197 га з неї було передано у користування колгоспам та селянам. Решту – земельному фонду, держлісфонду, радгоспам, іншим державним установам [99, акр. 4]. Якщо проаналізувати розподіл конфіскованих земель за окремими районам, то наприклад, у Сарненському районі на 20 червня 1940 р. було націоналізовано 33 344 га землі. З цієї кількості всього розподілено лише 6 729 га: селянам – 6 330 га, установам – 91 га і вільний фонд – 308 га [89, акр. 13–14]. Зосередження у державному резерві землі свідчило про те, що радянська влада не була зацікавлена у розвитку індивідуального селянського виробництва, а, навпаки, вела підготовку до його ліквідації. Основне завдання полягало в тому, щоб подолати приватновласницькі тенденції як ворожі самій суті радянської системи і стимулювати розвиток радянських колективістських тенденцій – основи радянського тоталітарного режиму.

Тоді ж проходив і розподіл земель, відібраних рішенням селянських комітетів у осадників. Архівні документи свідчать, що у 1939–1940 рр. в

Рівненській області було конфісковано 26 038 га землі польських осадників та 20 638 га землі німецьких колоністів [99, арк. 4]. Так, в державному архіві Рівненської області збереглися відомості про розподіл земель осадників. У Здолбунівському повіті 281 осадницьких господарств з землею у 3 065 га між селянами було розподілено 2 772 га, у Костопільському повіті 128 осадницьких господарства з землею у 2 265 га між селянами було розподілено 411 га, у Рівненському повіті 615 осадницьких господарств з землею у 7 545 га між селянами було розподілено 2 347 га, у Сарненському повіті 181 осадницьке господарство з землею у 4 180 га між селянами було розподілено 1 820 га, у Дубнівському повіті 479 осадницьких господарств з землею у 7 543 га між селянами було розподілено 4 192 га [85, арк. 2]. Багато поляків після націоналізації землі виїхало назад до Польщі. За архівними даними, з 30 районів Рівненської області у 1939 р. виїхало 7 412 польських сімей, що становило 27 758 осіб [86, арк. 1].

У Рівненській області було відібрано: 472 738 га поміщицьких земель, 21 102 га церковних, 26 038 га осадницьких, 20 683 га земель німецьких колоністів [99, арк. 4]. На 24 березня 1940 р. у Волинській області націоналізовано 297 157, 72 га землі, з них: поміщицької – 206 109,73 га, церковної – 17 224,75 га, осадницької – 27 800,62 га, землі німців, які вибули – 37 064,1 га; державної – 8 958,52 га. [70, акр. 3]

Порівняльна таблиця земельного фонду Рівненської області станом на 17 вересня 1939 р. і 1 січня 1941 р. засвідчує, що більшість землі перейшло не до селян, а держави [368, р. 17]. Так, кількість землі одноосібників після роздачі і перерозподілу земель збільшилось всього на 74 995 га з 1 111 217 га до 1 186 212 га. У той же час державний земельний фонд нараховував 11 936 га землі, державний лісовий фонд 656 163 га, державні установи та організації 38 044 га, радгоспи – 11 864 га, колгоспи – 30 202 га [103, акр. 3]. Націоналізовану землю у Волинській області було розподілено таким чином: 137 068, 88 га – селянам, 16 068, 37 – колгоспам, 22 616,29 га – радгоспам, 109 801, 26 га – державним установам 11 602,92 – залишилась для перерозподілу

[70, акр. 3].

На Волині з 7 848,6 тис. га всієї площі в 1941 р. тільки 3 654, 2 тис. га, або близько 42 %, припадало на орні землі. У Волинській і Рівненській областях кількість орних земель становила лише 35–38 %, тоді як у східних областях 60,9 %. Друге місце щодо площі – майже одну четверту частину земельного фонду. А сінокоси і пасовища займали 20 % всього земельного фонду. Тому не менш важливим завданням для аграрних перетворень була передача державним органам та організаціям лісів і створення єдиного лісового господарства на території західних областей і зокрема Волині [24, с. 218, 225].

З досліджених архівних документів випливає певна закономірність у діях радянської влади щодо розподілу конфіскованих земель: поміщицькі і церковні – в основному передавались колгоспам, а «надлишки» середняків передавались новоствореним колгоспам та у державний земельний фонд, а частково малозаможним односельцям. Очевидно, що така тактика радянської влади була не випадковою – за рахунок конфіскації землі у середняків, яких тепер починають називати «куркулями» і передачі її біднякам, радянська влада розраховувала отримати не тільки лояльність та підтримку незаможних селян, але й розпалювала соціальний конфлікт на селі. Передачею незначної частини націоналізованих земель безземельним і малоземельним селянам тоталітаризм прагнув добитись певного соціального протистояння між різними групами сільського населення і створити для себе соціальну опору на селі [368, р. 17]. Все це мало далекосяжні психологічні та й юридичні наслідки. Адже ставились під сумнів не лише засадничі загальнолюдські моральні принципи, але й багатовікова європейська правова культура населення у ставленні до приватної власності загалом і земельної зокрема. Селяни, що важкою працею поколіннями заробляли на цю землю тепер одномоментно її втрачали без будь-якої компенсації. У історичній літературі радянського періоду завуальовано натякали [24, с. 118], а у сучасній – наводять багаточисленні факти, коли місцеві селяни, виховані в традиціях поваги до приватної власності відмовлялися обробляти конфісковану землю [293, с. 119].

Тут слід зауважити, що позиція селян чітко залежала від майнового стану – сільська біднота не нехтувала можливістю привласнити «панське» майно [295, с. 99]. Розпочаті більшовиками аграрні новації викликали неоднозначну реакцію людей – від цілковитого заперечення до абсолютної підтримки. Це залежало від майнового стану: бідне населення прихильно поставилось до більшовиків, повіривши їх гаслам, середняки зайняли вичікувальну позицію, а заможне селянство та прихильники націоналістичних організацій – відверто ворожу [294, с. 97–102].

Дослідник Л. Кравчук, який досліджує аграрні трансформації на Західній Україні в 1939 – 1950-х роках зазначає, що селяни брали конфісковану землю неохоче, а деякі зовсім відмовлялися. Таку позицію селян він пояснює декількома причинами: по-перше, згаданим вище споконвічним почуттям приватної власності («не моє!»), по-друге, розумінням місцевих жителів в переддень війни непевності ситуації та сподіваннями на недовговічність радянського режиму, по-третє, значна частина селян усвідомлювала, що аграрна політика більшовиків, реалізована ними на Сході України, не передбачала такого «дару», як земельна власність, а тому пропонований ними розподіл земель сприймався лише як тимчасовий маневр. Хоча про колективізацію села нова влада ще не згадувала, та про неї знали сільські господарі зі «східноукраїнського досвіду» і здогадувалися, що таке чекає і Західну Україну [163, с. 102–108]. Адаптація до нових суспільно-політичних реалій призвела до зростання вживання алкоголю серед селян. На цю ситуацію навіть відреагував митрополит греко-католицької церкви А. Шептицький, який 15 лютого 1940 р. видав послання «Про небезпеку надуживання спиртних напоїв» [293, с. 119]. Тому до кінця 1939 р. селяни не розібрали навіть половини поміщицьких земель. Усі конфісковані землі не були розібрані й до червня 1941 р. [122, с. 238].

У сільському господарстві почала здійснюватися колективізація одноосібних господарств. Перші колгоспи були оточені з боку державних і партійних структур особливою увагою. Сюди постійно направлялися

спеціалісти для навчання селян різних агротехнічних заходів, організовувалися курси по підготовці керівних колгоспних кадрів [308, с. 1]. Представники райвиконкомів, особливо земельних відділів залучалися до читання лекцій серед селян, проведення бесід і зборів. Все це справляло враження лише на незначну частину сільського населення краю. Ідею колективізації підтримало головним чином найбідніше селянство, тоді як основна маса сільського населення не виявляла бажання вступати в колгоспи. Для форсування колективізації місцеві органи влади принцип добровільності почали широко підміняти адміністративними заходами та грубим тиском.

Основний зміст колективізації полягав у об'єднанні одноосібних селянських господарств у колективні господарства – колгоспи. При цьому скасовувалося право приватної власності на землю і вона переходила у державну власність. Колективізація супроводжувалась адміністративним, економічним, політичним примусом, репресіями по відношенню до одноосібників. Це викликало не лише незадоволення, а й опір місцевого населення. Селянам надавалися присадибні ділянки для ведення особистих підсобних господарств (зазвичай 0,25 га), а решта земель передавалася в користування колгоспам. Ця реформа позбавляла волинських селян основних засобів виробництва, руйнувала звичний життєвий та господарський уклад, тому переважна їх більшість не хотіла вступати до колгоспів. З огляду на це місцеві органи влади застосовували насильницькі методи колективізації.

Уже навесні 1940 р. почали організовуватися колгоспи. Першим колективним господарством у Волинській області стала сільськогосподарська артіль імені Сталіна в с. Уховецьку Ковельського району, утворена в січні 1940 р. [332, с.17–18]. Найшвидше колективізація відбувалася у Голобському, Ковельському районах. Характерною особливістю перших сільгоспартілей було те, що до них вступали переважно бідняки та колишні батраки, які надіялись у такий спосіб покращити свій добробут. Прикладом такого можемо навести колгосп імені Кірова у селі Колки Сарненського району, що був організований 15 вересня 1940 р. У колгоспі було 101 га землі, з неї орної – 55 га. Половину

становили землі державного фонду (45 га). Колгосп об'єднав всього лише 23 двори і нараховував 114 членів, з яких працездатних – 61 особа. Щодо тягової сили, то у колгоспі було 11 коней [90, арк. 1–2]. Багато бідняків, що пішли у колгоспи не могли господарювати самостійно, адже не мали тягової худоби та відповідного інвентаря. Тому в перших колгоспах виникало надзвичайно напружене становище з тяговою силою, що безпосередньо позначалось на їхній ефективності.

Таким чином, технічне оснащення колгоспів істотно відставало від темпів колективізації. Внаслідок чого новостворені колгоспи не могли показати місцевому населенню переваг колективної праці. Було зафіксовано чимало випадків масового виходу селян із поспішно створених колгоспів. Так в доповідній записці секретарю Волинського обласного комітету КП(б)У «Про результати вибіркової перевірки роботи колгоспів Волинської області» висвітлена організація та робота перших колгоспів на Волині: «Колгосп в с. Волошки Ковельського району, організований в серпні 1940 р. в складі 21 господарства, 15 % до загальної кількості господарств села. Спочатку було подано 30 заяв, але перед скликанням організаційних зборів 9 чоловік забрали свої заяви назад. Першим відкликав свою заяву секретар сільради Супрунюк» [323, арк. 126.].

Часто перші колгоспи формувались на основі матеріально-технічної конфіскованих панських маєтків з їх господарськими будівлями, машинами, реманентом, а колишніх наймитів цих господарств перетворили у колгоспників. Їхній правовий і майновий статус практично не змінився. Так, наприклад, в кінці 1940 р. у Мізочському районі діяло два колгоспи: імені Робочо-селянської Червоної армії, де нараховувалось 33 двори та імені Сталіна з 21 двором. У першому землі було 173,34 га, з яких поміщицької – 171,64 га і тільки 2 га селянської. Тобто, засновники колгоспу були не просто малоземельні селяни, а переважна більшість з них взагалі не мала землі. У другому колгоспі, де нараховувалось 61,31 га землі поміщицької 36,10 га, церковної – 0,35 га та селянської 24,86 га [90, арк. 4]. Отже, в середньому на

одне господарство припадало 1 га землі. У колгоспі ім. Молотова Курганської сільради Острозького району нараховувалось всього 468,05 га. З них колишні поміщицькі землі становили 127,80 га, осадницькі – 275,50 га і земельні ділянки колгоспників – 64,75 га [86, арк. 13]. Отже, більшість колгоспів малочисельні та малоземельні з великою часткою конфіскованої землі. Наведені вище дані яскраво свідчать про небажання селян добровільно йти в колгоспи та втрачати свою землю.

Цікаво простежити розвиток колективізації на прикладах окремих районів. Так, наприклад, якщо у Мізочському районі у 1940 р. було два колгоспи, то до середини 1941 р. їх стало одинадцять [91, арк. 4, 13]. Показовими є характеристики щодо кількості господарств в одному колгоспі, в переважній більшості до 50 селянських дворів і в переважній більшості менше 100 осіб [91, арк. 10–13]. В Острозькому районі у дев'яти колгоспах з кількістю селянських дворів від 20 до 125. У колгоспі ім. Сталіна нараховувалось більше 500 га, на другому місці по кількості землі колгосп імені Волошилова зі 432 га і у п'яти – менше 100 га [91, арк. 20].

На кінець 1940 р. в Рівненській області було створено 84 колгоспи, МТС – 30, радгоспів – 8, у Волинській – 186 колгоспа, МТС – 30, радгоспів – 10 [24, с. 253]. Звіт по угіддям та землекористування по Рівненській області станом на 1 липня 1940 р. показує, що територія області займає 1 951 573 га. З них землі у радгоспів – 10 611 га, інших держустанов – 18 648 га, держлісний фонд – 657 320 га, колгоспів – 15 046 га, в особистому користуванні колгоспників – 703 га, в користуванні селян – 1 206 169 га, з них в загальному користуванні селян – 100 282 га, нерозподілений земельний фонд становить 22 863 га, інші землекористувачі – 10 219 га [91, арк. 31].

Для стимуляції колективізації була змінена система оподаткування. Господарствам колгоспників та малоземельним господарствам навалася низка додаткових пільг. Така політика нової влади на перших порах привернула до неї значну частину українського сільського населення, яке роками потерпало від малоземелля [180, с. 167]. Так, Уряд УРСР 9 травня 1940 р. постановив:

«А) звільнити від сплати сільськогосподарського податку колгоспні двори і одноосібні господарства, оподаткований дохід яких не перевищує 1000 крб.

Б) звільнити від оподаткування сільськогосподарським податком всю дрібну худобу, що є в особистому користуванні членів колгоспів і одноосібних селянських господарств.

В) звільнити від оподаткування перелогові і цілинні землі протягом двох років після їх розорювання, а розкорчовані землі та землі, на яких проведені меліоративні роботи за рахунок землекористувачів, – протягом 3 років після використання їх під посіви.

Г) звільнити в 1940 р. всі селянські господарства Волинської та Ровенської та інших західних областей УРСР від сплати збору на потреби житлового і культурно-побутового будівництва, що провадиться на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР від 23 січня 1934р.

Д) звільнити в 1940 р. одноосібні селянські господарства західних областей УРСР від сплати державного податку на коней одноосібних господарств, що провадиться на підставі Закону, прийнятого Верховною Радою СРСР від 21 січня 1938 р.» [126, с. 47–48].

Згодом радянський уряд ще знизив податок з господарств колгоспників на 25% проти суми обчислюваної за ставками, встановленими законом від травня 1940 р. про податок з селянських господарств [134, с. 59]. Обов'язкові поставки державі зерна, м'яса, картоплі для колгоспів і господарств колгоспників встановлювались нижчі, ніж для одноосібних господарств [323, арк. 8, 92]. Норми поставок для одноосібних господарств в два, три рази перевищували норми для колгоспів і колгоспних дворів.

Щодо «куркульських господарств» держава здійснювала політику обмеження користування землею. Вперше загальний облік «куркульських господарств» був проведений в 1940 р. у зв'язку з рішенням Ради Народних Комісарів СРСР про оподаткування «куркульсько-заможних господарств» податком, що враховував також прибутки від продажу продуктів на приватному

ринку. При визначенні характеру господарств враховувались: кількість землі, коней, волів, корів, використання найманої праці, здача в оренду сільськогосподарського реманенту, а також бралися до уваги, прибутки від реалізації сільськогосподарських продуктів на приватному ринку [72, арк. 5]. У Волинській області було визначено 3 545 таких господарств [24, с. 239].

Зарахування до «куркулів» ставало надалі підґрунтям для початку репресій проти цієї категорії селян. За різними підрахунками, із західних областей у 1939–1940 рр. було депортовано від 10 до 20 % населення. Землі депортованих селян передавалися до колгоспів, або тих односельців, що уже вступили у колгоспи [234, с. 303].

«Куркульськими» вважалися такі селянські господарства в промислових, міських районах, що мали більш ніж 7–15 га землі і використовували найману працю. Постановою Центрального Комітету КП(б)У та Раднаркому УРСР від 24 березня 1941 р. встановлювалися граничні норми індивідуального землекористування. В Галичині – 7 га на один селянський двір. У Волинській та Рівненській областях норма на один двір сягала 10 га. У північних районах – Головніанському, Заболотівському, Камінь-Каширському, Колківському, Любешівському, Любомльському, Маневицькому, Ратнівському, Шацькому (Волинської області), Висоцькому, Млинівському, Рафалівському, Рокитнянському (Рівненської) граничні норми землекористування на один двір становив 15 га [37, с. 143].

Земля, яку селяни мали понад норми відрізлася. Вилучення земель проводили сільські ради з наступним затвердженням результатів земельного устрою районними виконавчими органами. Центральний Комітет КП(б)У і Раднарком УРСР для проведення цієї роботи на місця відправляли відповідних працівників. У такий спосіб «лишки» землі були відрізані у 4 % селянських господарств і їх величина складала майже 205 тис. га землі [159, с. 301].

За таких умов, боячись потрапити в розряд «куркульських господарств», а також не витримуючи великих розмірів податків та норм поставок сільськогосподарської продукції, одноосібні господарства просто вимушені

були вступати до колгоспів. Проте, незважаючи на те, що кількість колгоспів росла, цей процес йшов не так швидко, як цього хотілось би новій владі.

Хоча радянська історіографія постійно підкреслювала, що за постановою про відрізання надлишків землі у багатосімейних селянських дворів, які мають земельні ділянки, за розміром більші, ніж передбачали граничні норми, але самі обробляють її, земля не відрізлася [24, с. 217], архівні джерела свідчать про протилежне. В цьому контексті викликають інтерес протоколи і постанови селянських рад Рівненської області щодо перерозподілу земель між селянськими господарствами у 1941 році. Здійснений аналіз даних по селянських господарствах (кількості орної, присадибної, сіножатної землі та лісів), кількості членів в родині, дає змогу дійти висновку, що зазначеного вище принципу не дотримувалися.

Це яскраво ілюструє протокол засідання II сесії виконкому Колоденської сільради депутатів трудящих, що відбулося 30 березня 1941 р. Аналіз даних чітко свідчить про те, що у «надлишки» потрапляла в основному найцінніша земля – орна, і конфісковували саме її. В результаті чого, у селян після «відрізання лишків» землі залишалось менше, ніж було дозволено нормою. Наприклад, у селянина Мусина Болеслава (5 членів сім'ї), що володів 22,99 га землі, з яких присадибної – 1 га, орної – 18,96 га, забрали 12,99 га орної. Кричущий випадок: у селянина Мазуркевича Михайла (7 членів сім'ї), що володів 11,58 га землі, з них присадибної – 0,44 га, орної 8,84 га, сіножаті – 1 га, лісів – 1,30 га, було конфісковано 1,58 га орної [92, акр. 57]. Таким чином, у селянській родині з семи осіб орної землі залишилось лише 8 га.

У селі Омеляна з 35 селянських господарств, що мали надлишки, в жодного не залишилось 10 га орної землі [92, акр. 76–77]. У Острозькому районі Рівненської області на квітень 1941 р. за даними по 49 селах було відрізано 837,22 га землі, з них орної – 641,87 га, сіножаті – 104,41 га, лісів – 64,85 га, інші – 26,09 га [95, акр. 2]. Зіставлення протоколів засідань сесій у селах Рівненської області у 1941 р. чітко засвідчує тенденцію, що після «відрізання» практично не залишається селянських господарств з площею орної

землі у 10 га, визначені радянською владою нормою [97, арк.2–9].

Децю іншу тенденцію можна прослідкувати у лісових районах Волині. Там поряд з орною цінуються сіножаті та ліси. Тому у Рафалівському районі Рівненської області на квітень 1941 р. за даними по 28 селах було відрізано 1044, 95 га, з якої орної – 312,89 га, сіножатей – 350,68 га, пасовища – 95,55 га, інші категорії землі і в тому числі ліси – 285,83 га. Більшість землі передана новоствореним колгоспам або зарахована в державний земельний фонд [96, акр. 2–3; 92, арк. 87].

Розподіл конфіскованих земель відбувався швидко і мав свою специфіку. Перерозподіл земель не завжди відбувався на користь малоземельних та безземельних селян, як про це переважно пишуть в науковій літературі [296, с. 108], а часто ці лишки передавалися новоствореним колгоспам [97, арк. 2, 8, 9], або державним установам [97, арк. 5] і тільки певна частина йшла для наділення землею безземельних і малоземельних селян [98, акр. 2]. Загальна площа відрізків по Рівненській області у 1941 р. склала 24 640 га [94, акр. 4]. З них колгоспам було передано 10 351 га, державному земельному фонду – 12 697 га, державним організаціям – 195 га, а малоземельним селянам всього лише 1 397 га [94, акр. 5].

У державному архіві Рівненської області зберігся документ, де подана інформація про відчуження селянських «надлишок», згідно постанови ЦК КП(б)У та РНК СРСР від 26 вересня 1940 р. і 24 березня 1941 р. по всіх 30 районах. Здійснений аналіз дає змогу дійти висновку, що здебільшого заплановане відчуження було повністю реалізоване. Більшість землі було передано не селянам, а державному земельному фонду та колгоспам. Так, наприклад, у Козинському районі із запланованих до конфіскації 867 га землі було відібрано 855 га, з них передали земельному фонду – 305, колгоспам – 472 га, а малоземельним селян роздали 78 га. У Костопільському районі із запланованих до конфіскації 732 га землі було відібрано 673 га, з них передали земельному фонду – 315, колгоспам – 240 га, а малоземельним селян роздали 116 га. У Деражнівському районі із запланованих до конфіскації 2 044 га землі

було відібрано 2 012 га, з них передали земельному фонду – 1274, колгоспам – 632 га, а малоземельним селянам роздали 106 га [94, арк. 1].

Розподіл землі малоземельним селянам був доволі хаотичним і суб'єктивним. В основному селянам надають по 1 га землі. Так, наприклад, у селі Обарів 30 малоземельних селян, що мали від 2 до 4 га землі наділялись землею. В одному випадку селянинові Вищитину Леонтію, родина якого складалася з 6 осіб і він мав 3,72 га землі додавалося 0,5 га, а Гологовському Івану, сім'я якого також складалася з 6 осіб і він мав 3,35 га землі додалося 1,25 га [92, акр. 80].

Обмеження землекористування заможних селянських господарств на Волині здійснювалося повільно і не була закінчена до 1941 р. Багатосмужжя в селянських господарствах, розкиданість земель в різних селах і навіть різних районах давали можливість для маневру.

У 1940 р. у Волинській області було 733 430 га орної землі – в середньому на один двір 3–4 га, або на особу 0,75 га. В Любомльському районі на один двір припадало 2,4 га, на особу 0,5 га. В області 59 778 безземельних і малоземельних селянських господарств отримали 153 126 га поміщицьких, осадницьких, церковних земель, 3 852 коні, 6 631 корову, 2 608 свиней, 3 491 вівцю, а також велику кількість сільськогосподарського реманенту [343, с. 117]. Сільськогосподарські машини з поміщицьких маєтків, за рішенням селянських комітетів, використовувались для громадських потреб і значну частину їх було передано машинно-тракторним станціям та радгоспам.

У 1940 р. основна площа посівів і кількості врожаю зернових культур (близько 95 %) залишилася в секторі одноосібного селянського господарства. По технічних культурах ця частка була ще вищою. На колгоспні і державні господарства припадало близько 4–5 %. Тому неважко зробити висновок хто був основним виробником сільськогосподарської продукції на Волині. І говорити про домінування колгоспів в 1940 р. немає сенсу. Це підтверджують і розміри зернопоставок по області у вересні 1940 р. Заплановано було зібрати 48 496 т. зерна, на 1 вересня 1940 р. зібрали тільки 25 850 т. або 53,3 %

запланованого. З них 25 179 т. дали одноосібники, а 671 т. – колгоспи [69, арк. 30].

Незважаючи на радикальні заходи нової влади, колективні форми власності охопили до червня 1941 р. усього трішки більше 5-ої частини селянських господарства. На весну 1941 р. у Волинській області відсоток колективізації становив 21,5 %. Налічувалося 663 колгосп, які об'єднували 10 994 господарств, де в одному колгоспі до 61 господарств. У Рівненській області відсоток колективізації становив 13,4 %. налічувалося 471 колгосп, які об'єднували 28349 господарств, де в одному колгоспі об'єднувалося до 60 господарств [24, с. 261]. Загальний відсоток колективізації в шести західноукраїнських областях перед війною становив 13 % [24, с. 260]. Малочисельними були і радгоспи, так, на 1941 р. у Рівненській області було всього 10 радгоспів [88, арк. 1].

Отже, з переходом Волині до складу УРСР земельні відносини зазнали докорінних змін. Відбулась ліквідація приватної власності на землю. Підставою для припинення права приватної власності на землю та зміни суб'єктного складу земельних правовідносин стало прийняття та набуття чинності Декларації Народних Зборів Західної України про націоналізацію землі, яка проводилась через примусове та безоплатне вилучення основних об'єктів права власності на землю з цивільного обороту, шляхом їх одержавлення. Земля розподілялась селянськими комітетами. При них, а згодом при сільських радах, були створені земельні комісії. Розподіл конфіскованих земель відбувався під керівництвом районних партійних організацій і райвиконкомів. Вони проводили їх разом з бідняцьким активом. Націоналізація призвела до повної ліквідації великого землеволодіння поміщицьких і церковних земель, решту землевласників були перетворені з приватних власників земельних ділянок на користувачів. Радянський режим увів державну монополію на землю, яка тепер надавалась лише в користування й узаконив принцип рівного землекористування через обмеження кількості землі в користування селян. Унаслідок цього, відбулося знищення традиційних земельних правовідносин та

інституту права приватної власності, що притаманне європейській цивілізаційно-правовій культурі, порушення всіх майнових, соціальних та економічних прав населення Волині. Усуспільнення землі через колективізацію в розглядуваний період не набуло масового характеру. Основним виробником сільськогосподарської продукції й надалі залишались одноосібні господарства, а не економічно слабкі колгоспи та радгоспи. Початок війни не дав можливості радянській владі завершити процес колективізації на Волині.

2.3. Стан земельних правовідносин на Волині в період нацистської окупації в 1941 – 1944 рр.

У серпні 1941 р. Волинь увійшла як один з шести округів до складу новоствореного Райхскомісаріату «Україна». До цього округу потрапили Рівненська, Волинська, Кам'янець-Подільська області, а також південні райони Брестської та Пінської областей Білоруської РСР. У період нацистської окупації України та зокрема Волині питання забезпечення Райху продовольством та іншою сільськогосподарською сировиною було ключовим. Саме на його вирішення й була спрямована увага німців в аграрному секторі шляхом експлуатації економічних, природних, матеріальних і людських ресурсів. Хоча тут у нацистському керівництві виявилися певні різнобіжності між А. Розенбергом, що очолював міністерство Райху для окупованих районів Сходу та керівником райхскомісаріату «Україна» Е. Кохом. Концептуальні підходи, які реалізувалися на практиці зводиться до двох позицій. З одного боку – позиція А. Розенберга, який виступав за прихильне ставлення окупаційної адміністрації до українців, з іншого – Е. Кох, який у своїх поглядах дотримувався жорсткої лінії на колонізацію та знищення «зайвих тубільців». Однак дослідники наголошують, що це не були принципові розбіжності, а лише різне розуміння одного процесу колонізації, що супроводжувався й

ускладнювався політичною боротьбою всередині верхівки Райху та змаганням за прихильність фюрера [178, с. 242]. Проте для всіх було спільне бачення головного завдання аграрної політики на окупованих землях, а саме – організації ефективного сільськогосподарського виробництва, що дозволить вирішити проблему постачання продовольства і сировини для армії та Райху. Гітлер підтримав варіант організації сільськогосподарського виробництва на базі великих господарств. Він домінував не лише на початку, а й упродовж усієї окупації. Результатом економічного планування стала поява «Директив з керівництва економікою у нових окупованих східних областях» (так звана «Зелена папка» Г. Герінга), що містила виклад основних засад управління господарством у зайнятих районах СРСР. Була створена розгалужена система органів економічного управління на окупованих східних територіях, так звана Економічна організація «Схід» [112, с. 73]. Окупаційна адміністрація спрямувала всі сили на швидке відновлення діяльності радгоспів, колгоспів і МТС. Процес організації їх роботи був детально регламентований численними розпорядженнями, службовими вказівками та інструкціями [240, с. 34]. Система цивільного управління окупованими територіями мала доволі забюрократизований характер, повноваження різних органів влади, особливо на низовому рівні, дублювалися [117, с. 92].

Відразу після відступу Червоної армії з території Волині місцеве населення почало перерозподіляти землю, пасовища, захоплювати реманент та інше майно радянських колгоспів та радгоспів, прагнучи повністю відновити індивідуальні форми господарювання, які були притаманні до приєднання цих земель у склад СРСР. Однак з остаточним встановленням нацистської окупації і впровадженням окупаційної політики, головна мета якої була зробити українські землі основним постачальником продовольства такі дії місцевого населення були припинені. 9 липня 1941 р. вийшов наказ німецького командування де було вказано, що протягом 48 годин після опублікування усе колишнє майно радянських колгоспів, яке було в селян, мало бути передане до уповноважених німецьких органів влади [35, с. 200]. Заборонялось розкрадати

майно колгоспів та радгоспів, в тому числі і сільськогосподарську продукцію. Було вказано, що земля, а також усе майно колгоспів та радгоспів, зняття для праці оголошується власністю німецької держави. Як покарання за невиконання цього наказу передбачався розстріл [179, с. 33–34].

Втім німецькому керівництву в аграрному питанні потрібно було знайти таку форму землекористування, яка б при максимальному забезпеченні продовольством армії не відштовхнуло селянство від окупаційної влади. У наказі райхсмаршала Г. Герінга від 27 липня 1941 р. зазначалося, що з метою запобігти перебоям у сільськогосподарському виробництві на окупованих східних територіях необхідно зберегти колгоспну систему, принаймні у вигляді громадського двору [329, арк. 120]. У жовтні 1941 р. нацистське керівництво прийняло компромісне рішення – радгоспи і колгоспи тимчасово зберігалися під контролем німецької окупаційної влади. До зими 1941–1942 рр. в них мала діяти система оплати праці та організація виробництва, а також норми поставок сільськогосподарської продукції, які були запроваджені ще за радянської влади. Це було зумовлено тим, що першочергово необхідно було забезпечити потреби німецької армії, а пізніше здійснити зміни в організації сільськогосподарського виробництва.

За нацистського режиму відбулося запровадження монопольного суб'єкта права власності на головні природні об'єкти захопленої території. Суб'єктом права власності на землю, надра, ліси, води, природні ресурси став Третій Райх. Основні об'єкти права власності оголошувалися німецькою власністю, тому заволодіння ними без згоди місцевих окупаційних властей призводило до застосування суворого покарання [15, с. 15]. Окупаційний режим встановлював обмежувальні заходи та правові заборони щодо вільного обігу майже всіх об'єктів цивільно-правових відносин в тому числі й на землю.

Питаннями організації сільськогосподарського виробництва на окупованих територіях УРСР займався розгалужений апарат. Очолювало його райхсміністерство східних окупаційних територій, яке можна вважати органом першого управлінського рівня, йому підпорядковувалася райхкомісаріат

«Україна», що ділився на генеральні округи та гебітскомісаріати. Усі вони за способом утворення належали до призначуваних органів влади, за принципами керівництва – до одноосібних, за часом функціонування – до постійних і тимчасових, а за територією поширення повноважень – до центральних і місцевих. Останні були репрезентовані генеральними округами та гебітскомісаріатами [56, с. 134].

Так, у межах Райхскомісаріату «Україна», куди входила Волинь центральним органом, що керував цим процесом, був «Централь-Ост» у Києві. Йому підпорядковувалися окружні сільськогосподарські управління «Вікадо» – господарського командування, що керували аграрною галуззю у генеральних округах. Ці управління були підконтрольні окружним сільгоспкомендантам. Окружне управління, своєю чергою, поділялося на управи – організаційну, пропаганди, статистики й землевлаштування, тваринництва, рослинництва. Керував управою офіцер, якому допомагали помічники, що були фахівцями у кожній галузі господарства. При управах були ще спеціальні референти з МТС, рибальства, сільськогосподарських шкіл та ін. У юрисдикції районних комендантів був штат дільничних німецьких комендантів, які безпосередньо контролювали діяльність колгоспів і радгоспів. Новопризначені керівники господарств відповідали за проведення сільськогосподарських робіт і щомісяця звітували перед відповідними органами окупаційної адміністрації про стан справ у господарствах [240, с. 35].

Крім німецького діяв ще й український цивільний апарат земельних органів – окружні, обласні та районні земельні управи (агроуправління, очолювані головними агрономами). Станом на 1 січня 1943 р. Райхскомісаріат «Україна» складався з 433 районів, де були утворені районні управи, як правило в межах попередніх радянських районів. Найнижчою ланкою була сільська управа, яка керувала одним великим селом або декількома малими населеними пунктами чи хуторами. Очолював сільську управу бургомістр, що призначався керівником району й був йому підлеглий. Разом з бургомістром працювали начальник поліції та писар, які підпорядковувалися районному управлінню

[117, с. 88]. В окремих селах, що входили до сільської управи, призначалися старости. Повноваження старост визначалися «Тимчасовим положенням про старост сіл і селищ району», «Інструкцією для старост» та численними розпорядженнями [307, с. 321].

Місцеві органи управління виконували всі вказівки німецького окупаційного режиму, за ними встановлювався тотальний контроль і вони не могли здійснювати жодних дій, які б зашкодили німцям [177, с. 56]. Дослідник О. Гончаренко вважає, що аналіз службової компетенції та порядку формування не дозволяє кваліфікувати їх в якості «органів місцевого самоврядування», зазначаючи, що право місцевого самоврядування належить до групи публічних галузей права, основою яких є реальна здатність територіальної громади самостійно або ж під відповідальність органів і посадових осіб вирішувати питання місцевого значення [53, с. 154–155]. З цим погоджуються дослідниці Т. Заболотна та І. Жилєнкова, які стверджують, що «місцеві органи влади не стали самоврядними організаціями, вони цілком були підпорядковані німецьким цивільним органам управління, переважна більшість ухвалених ними рішень мали бути затверджені німецькими посадовцями й тільки після цього набирали законної сили» [117, с. 92]. Функції цих органів місцевого управління німецької окупаційної адміністрації зводилися до організації сільськогосподарських робіт, розв'язання питань агротехніки, землевпорядкування тощо [182, с. 122–123].

Слід зазначити, що окупаційна влада не могла застосувати в окупованій Україні систему нормативних заходів, що діяли на території Німеччини, тому у багатьох аспектах спиралась на законодавчо-нормативні акти радянської держави, якщо вони не суперечили завданням «нового режиму», доповнюючи або вилучаючи певні положення цих документів, керуючись інтересами Третього Райху.

Модель організації правового режиму земельної власності на окупованих територіях підпорядковувалась концепції створення єдиного «великого господарського простору». Правовою основою регулювання відносин

власності, пов'язаних з належністю, набуттям, володінням, користуванням та розпорядженням об'єктами власності в період німецької окупації стала земельна реформа. Вона була започаткована законом від 15 лютого 1942 р. «Про новий аграрний лад», що передбачав «планомірний перехід від більшовицького колективного господарства до товаристських зв'язаних або самостійних селянських господарств». Причин, що спонукали німецьку владу до проведення реформи було декілька і знаходились вони не тільки в економічній сфері, а й у пропагандистській. Звичайно, стратегічною метою було створення такого сільськогосподарського виробництва, яке дозволить вирішити проблему постачання продовольства і сировини для Німеччини. Але крім цього окупаційні власті розуміли, що необхідно привернути на свою сторону місцеве населення, яке власне і мало реалізовувати основну стратегічну мету. Необхідно було створити лояльний до німецької влади прошарок сільського населення, який мав стати соціальною базою «нового ладу». Шлях до цього німці вбачали в ліквідації «радянської спадщини» у вигляді колгоспно-радгоспної системи, невинної для українського селянства й надання хоч би й обмеженого, але все таки права власності на землю [208, с. 53].

Перший етап реформи передбачав заміну колгоспів на громадські господарства. Виробництво в них здійснювалося на основі директив Третього Райху під керівництвом і наглядом призначеного окупаційною владою управляючого. Колишні радгоспи ставали «державними господарствами» чи «державними маєтками» і робота в них організовувалася за радянським зразком. Вони залишались у державній власності та підпорядковувалися створеному в Києві Головному управлінню державних маєтків, яке складалося з декількох відділів – агрономії, механізації, тваринництва та ін. За повідомленнями німецької та окупаційної преси (1942–1943 рр.), їх налічувалося від 2 515 до 3 215, земельна площа кожного господарства становила понад 6 тис. га. [182, с. 122.] Державними залишалися і колишні МТС, на основі яких передбачалося формування сільськогосподарських баз.

Під час першого етапу реформування земельнаприсадибна ділянка оголошувалася приватною власністю селянина за умови виконання обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції установам окупаційної влади. При цьому вона не підлягала оподаткуванню. Присадибну ділянку можуть збільшити, але при умові, що її буде обробляти селянин своїми власними засобами, залишаючись працювати в громадському господарстві. [129, с. 2]. У зверненнях до селянства німецька влада особливо наголошувала, що відновлюючи приватну власність на присадибні ділянки, діє в інтересах селянства. [208, с. 54].

Селяни Волині сподівалися, що німці відновлять право приватної власності на землю. На початковому етапі окупації німці підтримували ці сподівання, але зазначали, що цей процес відбуватиметься поступово, шляхом набуття кожним селянином усього необхідного для ведення власної господарської діяльності [259, с. 2] Земля перейде у приватну власність тільки за умови, якщо селяни зможуть довести здатність виконувати всі розпорядження окупаційної влади. На початок липня 1942 р. перетворення колгоспів у громадські господарства був практично завершений. У селян залишилися присадибні ділянки, які стали їх приватною власністю та худоба.

На другому етапі реформи громадські господарства планувалося перетворити у хліборобські спілки. Окупаційною владою було оголошено, що у громадських господарствах, де створені відповідні господарські та технічні умови, земля буде передана селянам для індивідуального обробітку та користування. [222, с. 2]. Селянинові надавалося право індивідуального користування землею. Крім присадибної ділянки, йому та його родині відводилася частина орної землі, худоба, сільськогосподарський реманент та машини, крім великих, наприклад, молотарок. [340, с. 1]. Перехід від громадського господарства до хліборобських спілок міг відбутися лише після порушення офіційного клопотання перед німецькою владою, яка буде надавати дозвіл лише тим громадським господарствам, які виконали всі свої зобов'язання перед німецькою адміністрацією, і в першу чергу щодо норм

постачання сільськогосподарської продукції. [310, с. 2]. Селяни, об'єднані у хліборобські спілки зобов'язані були обробляти виділені їм наділи та збирати врожай. Оранка і посів проводилася усіма членами спілки на єдиному земельному масиві, але догляд за посівами і збирання врожаю здійснювалися кожним двором на закріпленій ділянці, яка надавалася кожному селянинові з року в рік [147, с. 284]. Обмолот врожаю мав проводитись на спільних токах, після чого зерно підлягало зведенню на німецькі зсипні пункти, а для створення посівних фондів – в зернохословища. Все, що залишилося після обов'язкової здачі окупаційній владі і створення фондів, вважалось власністю хліборобської спілки [275, с. 7]. В інструкції «Виробничі вказівки для землеробських товариств», наголошувалося, що спочатку потрібно виконати план здачі зерна німецькій державі та забезпечити господарство посівним матеріалом на наступний рік. Окупаційна влада застерігала: «Хто не підпорядкується розпорядженню німецької влади, хто політично непевний або непридатний до самостійного користування землею, той не буде допущений до наділу землею». Політична толерантність і співпраця з окупаційним режимом ставилось в пряму залежність до права на отримання землі. Новий режим залишав за собою право позбавляти земельних наділів селян, «які погано господарюватимуть на своїх земельних наділах» [259, с. 2].

Хліборобські спілки мало чим відрізнялися від громадських господарств першого етапу реформи. На думку дослідника О. Гончаренка хліборобська спілка була децентралізованою та здрібнілою виробничою одиницею, яка перебувала під тотальним контролем німецької цивільної та господарської адміністрації з високим рівнем контролю за дотриманням планових показників посівних площ, які надсилалися у директивній формі, дріб'язковою регламентацією умов організації та проведення виробничих операцій, високими нормами обов'язкових державних поставок за низькими фіксованими цінами [55, с. 359].

Тому в результаті другого етапу реформи масового переходу громадських господарств у хліборобські спілки не відбулося. Сама процедура переходу на

нові форми господарювання була ускладнена, а селяни в такому переході не були зацікавлені, оскільки вони все одно не розпоряджалися результатами своєї праці. Селяни прагнули зміни статусу господарських об'єднань та отримання землі в одноосібне землекористування [55, с. 360]. За даними окупаційної адміністрації, станом на 1 грудня 1942 р. у Райхскомісаріаті «Україна» з 16 536 громадських господарств всього лише 10,4 % було перетворено у хліборобські спілки, а до травня 1943 р. – 12,1 % [119, с. 59] Земельні ділянки надавалися не у приватну власність, а лише на правах користування.

Третій етап реформи розпочався з проголошення Декларації «Про запровадження приватної власності на землю» від 3 червня 1943 р. і був покликаний привернути українське селянство до Райху. У ній вже говорилося не про «право користування», а «право власності» на землю. Цей етап хронологічно збігся з поразками і втратою територій німецькою армією та вичерпанням людських та матеріальних ресурсів вермахту. Земля, що була передана для постійного користування селян, тепер оголошувалася їх приватною власністю [316, арк. 1]. Оскільки в Декларації містилися тільки декларативні заяви про перехід землі у приватну власність з правом розпоряджатися на власний розсуд. Детальний механізм реалізації був оголошений у Директиві, яка була опублікована для місцевого населення. У першому розділі було вказано, що кожний селянин одержує в індивідуальне користування присадибний наділ і свою долю на декількох польових масивах або окремий наділ землі. У Директиві були розглянуті практично всі аспекти, що стосувалися права власності на землю, включаючи долю непрацездатного населення, право спадкової власності та інші [312, арк. 8–10]. Хоча для реалізації цієї програми у німців в умовах відступу не було достатньо часу та ресурсів та все ж таки в Райхскомісаріаті «Україна» було розпочато процес збільшення селянських наділів до 1 га і видача документів про право власності на землю [243, с. 2].

Волинь на відміну від інших п'яти округів Райхскомісаріату «Україна», тільки у 1939 р. ввійшла до складу УРСР і процес радянізації та зокрема

колективізації тут ще не був завершений. На весну 1941 р. у Волинській області відсоток колективізації становив всього 21,5 %, тут налічувалося 663 колгоспи, які об'єднували 10 994 господарств. У Рівненській області відсоток колективізації становив ще менше – 13,4 % та налічував 471 колгосп, які об'єднували 28 349 господарств [24, с. 261]. На базі тих нечисленних колишніх колгоспів німецька влада створила сільськогосподарські підприємства – лігеншафти. За їх допомогою окупаційні власті швидко та ефективно викачували необхідні для Третього Райху продукти та сировину. На Волині їх було створено 312 [300, с. 55]. Отже, більшість селянських господарств були поза колгоспами. Німецька окупаційна влада залишила ці одноосібні селянські господарства, але ведення селянами власного господарства було суворо регламентовано. Тут влада переслідувала політичні мотиви. Новий аграрний порядок формально визначав як одну з форм власності для українських селян і приватну власність на землю. З дозволу відповідних німецьких органів допускалось приватне землекористування, проте самостійний поділ землі заборонявся. Земля присадибної ділянки селянина проголошувалася його приватною власністю [110, с. 495]. Збільшення присадибних ділянок дозволялося лише у разі вчасного виконання польових робіт [313, арк. 38]. Крім того, одноосібні селянські господарства були обкладені значними податками, за виконання яких селяни несли колективну відповідальність за принципом кругової поруки.

У правовому сенсі Райхскомісаріат «Україна» безпосередньо підпорядковувався Райху і, на думку сучасних дослідників, відповідав статусу колонії. Юридично фінансові витрати були прямими затратами Райху, податки та збори стягувалися безпосередньо і їх частина через банківську мережу направлялася до бюджету Райху [112, с. 76].

Відповідно до розпорядження А. Розенберга «Про податкову систему в окупованих радянських областях» встановлювалися державні та місцеві податки. До переліку державних податків зазначався податок із сільського господарства. Перелік місцевих податків та зборів охоплював: податок на

будівлі, збори зі земельних ділянок, податки на транспортні засоби, податок на худобу тощо [140, с. 129]. Зокрема, відповідно до розпорядження Волинського окружного комісара від 21 липня 1942 р., оподатковувалися кошти, отримані від продажу зерна та худоби. Якщо в процесі переробки речі утворювалася нова річ, то вона також підлягала окремому оподаткуванню. Це стосувалось, наприклад, продажу муки, хліба, шкіри та взуття. [68, арк. 79]. Разом з тим, окупаційна влада встановила високі ставки адміністративних зборів за надання послуг у галузі права власності на майно. Як от, відповідно до розпорядження райхскомісара України, селяни повинні були сплачувати за дозвіл на забій худоби – 10 крб [105, арк. 84].

Із перших днів окупації все місцеве населення було зареєстроване за місцем проживання [174, с. 45]. Для організації системи викачування сільськогосподарської сировини та продуктів харчування через сільські управи було здійснено реєстрацію всього наявного майна та домашньої худоби: коней, великої рогатої худоби, свиней тощо [176, с. 84–89].

Були встановлені квоти здачі селянами сільськогосподарських продуктів – так звані «контингенти». Вони були запроваджені на 22 різних сільськогосподарських продукти, зокрема зерно, молоко, вовну, пір'я та інше. За вчасне виконання контингентів громада несла особисту відповідальність, а норму здачі необхідно було здійснити до кінця господарського року [40, с. 2]. Значна увага приділялася здачі яєць. В одному з розпоряджень допоміжної адміністрації Новограда-Волинського зазначалося, що яйцездача не буде відмінена», а «за невиконання цього розпорядження у винних буде реквізована вся худоба» [74, арк. 4]. Волинські села за роки окупації зазнали значної економічної експлуатації. Все збіжжя селяни повинні були здати державі. На випадок відмови воно підлягало конфіскації [67, арк. 17]. Сільськогосподарську продукцію селяни змушені були здавати нацистській окупаційній владі за закупівельними цінами, що були у десятки разів меншими від їх ринкових. За 160 кг пшениці, 280 кг жита і 80 кг гороху продуцент міг отримати лише 165 цигарок, 2,75 л горілки, 1,5 кг залізних виробів, трохи мила, шкіряних виробів і

товарів домашнього вжитку [142, с. 331].

Інструментом у пограбуванні сільськогосподарських ресурсів України стало товариство «Централь-Ост» по заготівлі і збуту сільськогосподарської продукції. Контроль за його діяльністю здійснював особисто А. Розенберг [133, с. 82]. До завершення здачі контингенту селянам було заборонено продавати свою продукцію. Той, хто не виконував контингент, оголошувався саботажником і підлягав високому грошовому штрафу. В окремих випадках його відправляли до табору примусової праці [142, с. 331]. Під страхом смертної кари заборонялися забій і продаж худоби, птиці, сільськогосподарської продукції [83, арк. 1–2; 246, с. 351].

Власне, податкова система визначає, яку мету переслідував нацистський уряд щодо даної галузі. Податки є складовою, яка формує нормативно-правове поле, у якому функціонує аграрна сфера. Аналіз податкової системи чітко вказує на головну мету окупаційної влади, яка була спрямована на створення умов для збільшення вироблення сільськогосподарської продукції (в першу чергу зерна та м'яса), але не з метою збільшення ефективності та розвитку сільськогосподарської галузі та покращення становища українського селянства, а через податки та збори максимальне використання та вилучення таких об'єктів права власності, як природні ресурси та сільськогосподарське продовольство для потреб Райху.

Суть окупаційної політики яскраво ілюструє тактика німців під час відступу, про що свідчить розпорядження Е. Коха від 6 вересня 1943 р. щодо здійснення реквізиції та знищення основних об'єктів власності, що мали стратегічне значення на окупованій території [314, арк. 9–12]. Також, у таємному розпорядженні Г. Гімmlера від 7 вересня 1943 р. «Про знищення сільськогосподарської виробничої бази при відступі німецьких військ» вказувалося, що залежно від ситуації вся продукція села, а також засоби сільськогосподарського виробництва і техніка мають повинні бути повністю вивезені з окупованої території [314, арк. 3–4]. За підрахунками українських вчених, на Волині під час відступу було повністю знищено 166 та частково

пошкоджено 36 підприємств. До Німеччини вивезено 748 одиниць машин та обладнання; пограбовано і знищено майно 378 колгоспів (зокрема 1 087 виробничих, 545 тваринницьких, 1365 інших сільськогосподарських приміщень, 708 житлових будинків), зруйновано 35 017 хат та 53 216 будівель громадського значення [51, с. 373].

Погоджуємося з думкою сучасних дослідників, які вважають, що аналіз діяльності німецької окупаційної адміністрації в Україні протягом 1941–1944 рр., зокрема на Волині, дає можливість переконалися, у подібності використання методів та механізмів правового регулювання у аграрній сфері німецького та радянського тоталітарного режиму, а саме: державне монополічне права на землю та використання об'єктів сільськогосподарського виробництва, а також позбавлення місцевого населення майнових та інших прав людини і громадянина [184, с. 345].

Особливістю ситуації на Волині останнього етапу нацистської окупації було те, що тут активно діяли загони ОУН та УПА і німецька влада вже не контролювала 75 % орних земель [236, с. 90]. Це протистояння мало форму збройної боротьби загонів УПА, створеної ОУН(б) і також спецпідрозділів ОУН(б) [205, с. 28]. Соціальну основу УПА становила селянська молодь. Тому національний провід першочергову увагу приділяв саме селянству та розв'язанню аграрного питання. У зоні свого контролю УПА проводила власну земельну реформу. Її суть була окреслена так: «Усі землі з їхніми водами, над земельними і підземельними багатствами України становлять добро українського народу» [142, с. 333].

У цей період ОУН разом із загонами УПА застосовує тактику відвоювання окремих районів і створення там власної адміністрації. Яскравим прикладом втілення такої тактики стало створення на Волині Колківської, Антоновецької, Космацької республік [209, с. 4]. Вони встановлювали свою воєнну адміністрацію, яка вирішувала адміністративні, господарські, фінансові, освітні й інші життєво важливі для населення питання [296, с. 264]. На думку І. Мамонтова «розбудова ефективного адміністративно-територіального

управління на звільнених і частково окупованих територіях дозволила налагодити ефективне господарське забезпечення УПА, що зумовило тривалість боротьби за українську державність та формування у населення політичної державницької свідомості, сприяло подоланню правового і націонал-патріотичного нігілізму» [205, с. 28].

У березні – листопаді 1943 р. важливим осередком повстанського руху стало містечко Колки. Тут утворилася вільна від німецької адміністрації та радянських партизанів територія, яка ввійшла в історію під назвою «Колківська республіка». На визволених територіях було організовано систему цивільної влади. Згідно розпорядженням УПА робилася спроба розв'язати земельне питання. Допускалось наділення селян землею в кількості, яку зможе обробити одна сім'я або збереження колективних форм господарювання за бажанням населення [209, с. 4]. Наприкінці жовтня–початку листопада 1943 р. німецьке командування вирішило остаточно знищити український визвольний рух в регіоні. В наступ на Колки було кинуте німецьку військову дивізію, 10 тис. жандармів за підтримки літаків та артилерії. В результаті бойових дій містечко було майже повністю зруйноване, загинуло 800 жителів, спалено ряд сіл. Колківську республіку було знищено [200, с. 240].

Головне командування УПА видало кілька наказів – «Розпорядження про встановлення адміністрації на терені України» від 15 серпня 1943 р., яким ліквідувало колгоспи та встановлювалась приватна власність на землю. Наступним актом УПА – «Розпорядження про встановлення адміністрації на терені України» від 1 вересня 1943 р. було започатковане створення цивільної адміністрації на підконтрольній території [298, с. 10].

Сучасна українська дослідниця Г. Стефанюк вважає, що «ОУН боролася за Українську державу, у якій мала б бути знищена колгоспно-радгоспна система сільського господарства. Утім, форми користування землею не узаконювалися, хоч земля залишалася у власності народу, тобто держави» [299, с. 87]. Натомість П. Гай-Нижник вводить у науковий обіг документи – розпорядження, накази Головної Команди УПА, які чітко засвідчують

намагання національно-патріотичних сил легалізувати поетапний перехід від державної до колективної та приватної власності на землю зі збереженням за державою регуляторної функції при розподілі землі [47, с. 46, 50].

Також одним із кроків у розв'язанні аграрного питання було «Розпорядження в земельній справі Головної Команди Української Повстанської Армії, як найвищої і одиноко-суверенної влади на звільнених землях України з дня 15. VII. 1943 р.», підписане К. Савуром (Д. Клячківським). Згідно розпорядження скасовувалася колгоспна система і запроваджувалася приватна селянська власність. У підпункті «б» вказано: «Всі землі бувших власників землі (фільварків) і землі польських колоністів переходять на власність українських селян». Розмір ділянки залежав від можливості родини обробляти певну кількість землі. Тим, хто прагнули займатись колективним господарюванням було запропоновано робити це на артільних принципах. У такому випадку земля залишалась у власності громади [1, с. 9]. Приватні землі селян української та інших національностей, що загинули під час військових дій, або були закатовані більшовиками, німцями чи поляками було передбачено передавати у спадок родичам до четвертого покоління [47, с. 50]. Якщо таких не було б виявлено земля переходила до найбідніших селян даної місцевості. У «Розпорядженні» було визначено механізм проведення перерозподілу землі. Їх мали проводити обрані громадськими зборами, місцеві громадські управління та земельні комісії, які затверджувалися УПА [1, с. 10].

III Надзвичайний Великий Збір ОУН(б), що відбувся у серпні 1943 р. затвердив новий проект побудови економічної системи в майбутній українській державі, який суттєво відрізнявся від попередніх. Ще напередодні німецько-радянської війни у квітні 1941 р. програмними постановами II Великого збору революційного (бандерівського) проводу ОУН було зазначено, що ОУН бореться проти «насильницької колгоспної системи», земля має належати селянам, Разом із тим, у наступному пункті застерігалось, що під час революційної боротьби ОУН виступає проти руйнування колгоспів. На час боротьби керівництво колгоспами мало перейти виборним революційним

комітетам, а реформування колгоспної системи буде проходити поступово під контролем української держави, щоб не допустити хаосу в сільському господарстві в перехідний період. ОУН засуджувало самовільне знищення колгоспів [292, с. 35]. У політичних вказівках, оприлюднених у травні 1941 р., ОУН(б) підтвердила бажання зберегти колгоспи [233, с. 51].

Початок німецько-радянської війни, проголошення Акту відновлення української державності та наступна діяльність в умовах нацистського окупаційного режиму дали можливість обом фракціям ОУН почати реалізувати на практиці задекларовані гасла в сфері аграрних реформ. Прагнучи здобути підтримку українського селянства в боротьбі за Українську державу проти німецьких окупантів, українські націоналісти змушені були змінювати свої політичні гасла та пристосовувати їх до реалій часу. Зокрема, у постанові II конференції ОУН, яка відбулася у квітні 1942 р., було чітко зазначено, що німецька аграрна політика зі збереженням по суті попередньої, радянської системи господарювання зі створенням німецьких державних господарств – лігеншафтів – «це тільки політично-громадський маневр захватчика», що не відповідають інтересам українського селянства й народу. ОУН(б) закликала «творити власні форми господарського життя... для розвитку суспільної й приватної ініціативи» [249, с. 67].

У новій програмі, схваленій у серпні 1943 р. ОУН(б), було підкреслено, що вихідним постулатом щодо аграрного питання є принцип, що «земля є власністю народу» та проголошувалось знищення радянської колгоспно-радгоспної форми господарювання [46, с. 47]. Оскільки земля є власністю народу, державна влада не нав'язуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в Українській Державі допускатиметься індивідуальне та колективне користування землею, в залежності від волі селян». Якоїсь однієї форми землекористування селянам не нав'язувалось. Також було вказано, що ОУН(б) стоїть на позиції, що землі поміщиків, монастирів і церков мають бути передані селянам безкоштовно в розмірах середніх господарств, заборонялась торгівля та спекуляція землею [249, с. 108]. Втілення у життя цих програмних

засад стримувалося відсутністю національної держави.

У майбутній українській державі планувалося як індивідуальна власність, так і колективна, а загалом основною мала б стати національно-державна власність у промисловості (великий бізнес), кооперативно-колективна для середнього бізнесу та допускалися усі види власності для малого бізнесу, ремісництва та сільського господарства [46, с. 48].

Основні принципи власної позиції щодо земельного питання УПА доносила через розповсюдження своїх листівок та інших друкованих матеріалів серед місцевого населення. У зверненні «За що бореться Українська Повстанська Армія», поширена Головною командою УПА говорилося, що буде встановлений «новий справедливий лад і порядок в Україні без панів, поміщиків, капіталістів та большевицьких комісарів...». В іншій листівці «Хто ми і чого хочемо» записано: «Хочемо, щоб український селянин міг вповні користуватися плодами своєї землі і праці... Хочемо приватної середньої власності...» [1, с. 9].

27 серпня 1943 р наказом К. Савура було повідомлено, що усі колгоспні та залишені поляками фільваркові землі до 30 вересня 1943 р. мають бути поділені між селянами, зорані та засіяні [217, с. 10]. Цей наказ був частково реалізований в життя на підконтрольній території. УПА на Волині передавала землю селянам, видаючи при цьому власні документи на право власності на землю. Збереглися документи у вигляді анкетних листів, у яких вказувалося прізвище, ім'я, рік народження, національність, кількість працездатних членів у сім'ї, кількість землі, якою користувався селянин на час заповнення анкети. Зазначалася також площа землі, яка надавалась, визначалася її якість, чітко визначалися межі наданих ділянок [209, с. 5].

До зими 1943 р. на території однієї лише ВО «Заграва» земельна референтура УПА видала безземельним і малоземельним селянам 1106 актів наділу землі з фільварків і колишніх польських колоній, у тому числі 483 акти наділу було видано в Костопільському надрайоні та 623 в Сарненському надрайоні [1, с. 10].

Втім через наближення фронту та каральні рейди нацистів повністю реалізувати земельну реформу не вдалося. В діяльності ОУН та УПА в зазначений період змінюється ставлення до Німеччини та відбувається перегляд тактики й стратегії щодо боротьби за державність. Особливо яскраво це проявилось під час збирання врожаю, коли УПА розповсюдило сотні листівок, які закликали українських селян приховувати від окупаційної адміністрації сільськогосподарську продукцію, не дозволяти німцям забирати врожай, чинити акції саботажу [195, с. 3]. Чітко прослідковується антинімецька позиція в тому числі щодо їхніх нововведень в аграрній політиці. Вони трактуються як спосіб досягнення економічної вигоди лише для себе. У листівці-памфлеті, що поширювалася у 1943 р. під назвою «Боротьба за хліб – боротьба за владу» ОУН закликала українське селянство не дозволяти забирати німцям вирощений врожай і захищати свою власність зі зброєю в руках. Ця пропаганда мала свої позитивні результати. Німецькі окупаційні господарські структури зазнали значних збитків внаслідок заклику ОУН протистояти здачі сільськогосподарського натурального податку [14, с. 183]. На Волині улітку 1943 р. зафіксовані сутички членів УПА з німцями за збір врожаю і в результаті зі запланованих 6 тис. тонн збіжжя щомісячно нацистам довелося обмежитися лише 2 тис. тонами [215, с. 2].

Отже, в період нацистської окупації на Волині сформувалися певні особливості земельних правовідносин, що не були характерними для інших округів, які входили до складу Райхскомісаріату «Україна». У першу чергу це було пов'язане з історичним минулим цього регіону, який тільки напередодні німецько-радянської війни увійшов до складу УРСР і процес колективізації не був завершений. Більшість землі була не в колгоспах і радгоспах, а в селян та володіння нею допускалося винятково на праві користування. З цього випливають наступні особливості земельних правовідносин на Волині в період нацистської окупації в порівнянні з іншими українськими землями в складі Райхскомісаріату «Україна». Якщо німецька політика в земельному питанні виокремлювала три етапи: 1) перетворення колгоспів у громадські

господарства; 2) створення на їх основі землеробських товариств з ознаками індивідуального господарювання; 3) перехід землі у приватну власність (що було задеклароване, але не було реалізовано) то на Волині чинник ОУН та УПА, які контролювали цю територію ускладнювали та частково унеможлиблювали проведення цих німецьких перетворень. У зоні свого контролю УПА проводила власні аграрні перетворення – скасовувалася колгоспна система і впроваджувалась власність селян на землю. Землю розподіляли місцеві громадські управління. Норма земельних ділянок визначалася залежно від спроможності селянина самотійно, силами власної родини обробляти одержаний наділ. Якщо на території Райхскомісаріату «Україна» основною формою господарювання на селі в роки німецької окупації стало громадське господарство, яке за структурою мало чим відрізнялося від радянських колгоспів, то особливістю Волині було те, що основною формою господарювання тут залишалось індивідуальне одноосібне земельне користування. Причому користувачі змушені були віддавати окупаційній владі значну частину врожаю та іншої сільськогосподарської продукції, а також сплачувати податок за користування ріллею. Хоча присадибні ділянки були передані у приватну власність.

Висновки до розділу 2

1. У 1920–30-ті роки польський уряд розробив цілісну концепцію аграрної реформи, що носила паралельно-послідовний характер і була розрахована на тривалу перспективу. Польська держава законодавчо закріпила основною формою власності на землю приватну, суттєво обмежила для великих землевласників її межі, розробила і впровадила механізм викупу з наступним продажем землі селянам, виробила юридичні гарантії захисту прав власників землі створила певні фінансові умови для її реалізації, створила відповідні

державні органи, компетенцією яких була реалізація та нагляд за ходом реформи. У межах аграрної реформи реалізовувались такі основні заходи: парцеляція, комасація, меліорація, ліквідація сервітутів, а також колонізація Волині польськими військовими та цивільними осадниками. Якщо економічні заходи сприяли покращенню землекористування та землеустрою, то останній був спрямований на задоволення інтересів певної суспільної групи і тодішньої польської національної політики, що проводив уряд Другої Речі Посполитої. Осадницька колонізація не вирішила проблеми аграрного перенаселення на етнічно польських територіях і не створила міцної опори польській владі на Волині. Однак вона спричинила соціальну, національну й політичну напругу. Незважаючи на розуміння значною частиною польських політиків неправомірності та шкідливості таких заходів для інтересів держави та спротив українського населення, протягом усього міжвоєнного періоду осадницька колонізація була важливим політичним та економічним чинником політики Польської держави. Доводиться констатувати, що мету, яку ставив перед собою польський уряд – створення на основі приватної власності різного типу та розміру селянських фермерських господарств, які б були економічно рентабельні й розвивалися на засадах ринкової економіки – виконати не вдалось. Зміна власності на землю в селі не мала радикального характеру і не зумовила серйозного впливу на розвиток економіки та сільського господарства. Реформа принципово не змінила структуру селянських господарств у Польщі загалом і Волині зокрема. До позитивних наслідків реформи можна віднести сприяння ліквідації таких архаїчних форм землекористування як черезсмужжя, вузькосмужжя, сервітутів і покращення землеустрою, прискорився процес проникнення капіталістичних відносин в економіку волинського села. Оцінюючи аграрну політику Польської держави міжвоєнного періоду, необхідно відзначити, що вона була спрямована на реформування аграрного устрою й призвела в цілому до певних зрушень на селі, які сприяли піднесенню загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва, розвитку товарно-грошових відносин. Проте позитивні зміни мало торкнулися східних

воєводств Другої Речі Посполитої.

2. З приходом радянської влади на Волинь у 1939 р. земельні відносини кардинально змінюються. Якщо раніше вони будувались на засадах приватної власності та ринкових відносин, то тепер починається перехід до командної економіки з монополізацією державою землі та ліквідацією земельної приватної власності. За період функціонування радянського режиму у 1939 – 1941 рр. на території Волині було націоналізовано не лише землі великих землевласників, але й дрібних господарств. Націоналізація та передача землі в державну власність перетворювала всіх селян з власників у користувачів. За своїм характером націоналізація була насильницькою, примусовою, здійснювалася шляхом безоплатного й безповоротного вилучення з подальшою передачею його у власність радянської держави. У результаті аграрних трансформацій у 1939 – 1941 рр. на Волині комуністична влада підірвала одну з базових правових підвалин традиційного селянського господарювання та побуту – приватну власність на землю. Унаслідок цього, можна констатувати факт знищення традиційного інституту права власності, порушення всіх майнових, соціальних, економічних та цивільно-політичних прав. Шляхом введення обмежувальних нормативно-правових актів, що встановлювали норми землекористування, відбулося вилучення «надлишків землі» в економічно міцних селянських господарствах без грошої компенсації. При цьому в дисертаційній роботі на основі архівних матеріалів доведено, що з «надлишків землі» в першу чергу забирались найбільш цінні землі – орні. Так, при нормі в 10 га на одне селянське господарство після «відзрізування лишків», як правило, в селянина залишалось лише 7–8 га орної землі. Виняток становили північні райони Волинської та Рівнеської областей, де з огляду на природньо-кліматичні умови землеробство було менш розвинене. Тому там конфісковувались переважно більш цінні – сінокосні землі. Водночас не бралась до уваги кількість осіб у господарстві. Архівні джерела чітко свідчать, що в сім'ях, що складались із трьох осіб і які нараховували 7 – 8 членів залишали однакову площу – 10 га землі. Переважна більшість конфіскованих земель переходила в

державний земельний фонд. Усе націоналізоване майно передавалося спеціальним уповноваженим органам державної влади для ведення його обліку та регулювання питань з його подальшого використання. Відповідальність за проведення в життя перерозподілу земель на місцях покладалася на сільські ради, з наступним затвердженням результатів земельного устрою районними виконавчими органами. Більшість конфіскованої землі переходила в новостворені колгоспи та радгоспи або в державний земельний фонд. Поміщицькі та церковні – передавались переважно колгоспам, а от землі середняків – з метою розпалювання соціального напруги частково перерозподілялись серед місцевої бідноти. Попри декларації радянської влади, малоземельним і безземельним селянам Волині було передано недостатньо конфіскованої землі для ведення самоокупного господарства. Для цього періоду характерний наступ радянської влади на економічно міцні селянські господарства «середняків». Це відбувалося шляхом позбавлення їх політичних свобод (паспортизація, відсутність у місцевих органах влади) та поступового, але неухильного обмеження господарської самостійності шляхом лімітування кількості землі, що могла знаходитися в землекористуванні одного селянського господарства, посиленням податкового тиску. Заходи радянської влади у сфері правового регулювання земельних відносин переслідували мету не встановити соціальну справедливість і покращити добробут сільського населення, а за допомогою суворої нормативної регламентації та посилення державного контролю земельних відносин, перетворити більшість індивідуальних селянських господарств в економічно слабкі, що не зможуть вистояти перед зростаючим тиском державних податків. Якщо проаналізувати структуру землі перших колгоспів, то стає зрозумілим, що вони формувались не за рахунок селянської землі. Як правило, в колгоспах лише половина, або й менше половини землі була селянською, а решту становили конфісковані поміщицькі, рідше церковні землі. Незважаючи на радикальні міри нової влади, колективні форми власності охопили до червня 1941 р. усього трішки більше п'ятої частини селянських господарства. Основним виробником

сільськогосподарської продукції були й надалі одноосібні господарства, а не економічно слабкі колгоспи. Загалом створення колгоспів і радгоспів призвело до зниження ефективності ведення сільського господарства. Початок війни не дав можливості завершити процес колективізації.

3. У період нацистської окупації на Волині сформувалися певні особливості земельних правовідносин, що не були характерними для інших округів, які входили до складу Райхскомісаріату «Україна». У першу чергу це було пов'язане з історичним минулим цього регіону, що тільки напередодні німецько-радянської війни увійшов до складу УРСР і процес колективізації не був завершений. Більшість землі була не в колгоспах і радгоспах, а в селян та володіння нею допускалося винятково на праві користування. З цього випливають наступні особливості земельних правовідносин на Волині в період нацистської окупації. Якщо німецька політика в земельному питанні на території Райхскомісаріату «Україна» передбачала перетворення колгоспів на громадські господарства, а пізніше створення на їх основі землеробських товариств з ознаками індивідуального господарювання та в перспективі перехід землі у приватну власність (що було задеклароване, але не реалізовано), то на Волині основною формою господарювання залишалось індивідуальне одноосібне земельне користування. Однак селяни змушені були віддавати німецькій окупаційній владі значну частину врожаю та іншої сільськогосподарської продукції, а також сплачувати податок за користування ріллею. Присадибні ділянки були передані у приватну власність. Аналіз податкової системи чітко вказує на головну мету окупаційної влади, що була спрямована на створення умов для збільшення вироблення сільськогосподарської продукції (в першу чергу зерна та м'яса), але не з метою збільшення ефективності та розвитку аграрної галузі та покращення становища українського селянства, а для максимального вилучення у власних цілях таких об'єктів права власності як природні ресурси і продукти харчування. Селяни, яких позбавили права власності на власноруч вирощену продукцію, ставали суб'єктами постачання сільськогосподарської продукції для потреб Райху. Ще

однією особливістю Волині в контексті регулювання земельних правовідносин окупаційного німецького режиму був чинник ОУН та УПА. Українські національно-визвольні сили активно діяли саме на Волині, що ускладнювало і частково унеможливило проведення тут німецької земельної реформи. У зоні свого контролю УПА проводила власні аграрні перетворення – скасовувалася колгоспна система та впроваджувалась приватна власність селян на землю. Землю розподіляли місцеві громадські управління. Норми земельних ділянок визначалася залежно від спроможності селянина самотійно, силами власної родини обробляти одержаний наділ. Тим, хто прагнули займатись колективним господарюванням було запропоновано робити це на артільних принципах. У такому випадку земля ставала власністю членів певного колгоспу. Таким чином, ОУН та УПА на Волині не лише ускладнювали впровадження німецьких аграрних перетворень, але й самі виступали суб'єктами нормотворчості в земельних відносинах.

РОЗДІЛ 3

УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В РІВНЕНСЬКІЙ ТА ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ У 1945 – 1960-Х РОКАХ

3.1. Організаційно-правові засади становлення радянської моделі земельного устрою в умовах збройного протистояння 1945 – 1947 рр.

Упродовж Другої світової війни проводилася найгостріша дипломатична та політична боротьба, в якій СРСР домагався визнання західних радянських кордонів, які утворилися напередодні війни. Потому, з наближенням перемоги у війні, постало на порядок денний вирішення нерозв'язаних територіальних питань. І щоб надати повоєнним територіальним надбанням характеру не анексії а «возз'єднань» СРСР увів реального суверенного суб'єкта цих возз'єднань – Українську РСР, чиї етнічні території певний час перебували у складі Польщі та інших держав [342, с. 76].

На відміну від інших українських регіонів, на західноукраїнських землях, які тільки напередодні Другої світової війни ввійшли до складу УРСР процес поновлення радянського тоталітарного режиму мав свої особливості. Вони полягали, насамперед, у тому, що ці території не вдалось повністю радянлізувати протягом 1939 – 1941 рр. і тепер перед сталінським режимом стояло завдання завершити цей процес.

Особливо це стосувалось земельних правовідносин. Після вступу на територію Волині Червоної армії розпочався процес відновлення радянського устрою. Якщо ліквідація приватної власності на землю та колективізація сільського господарства була проведена в УРСР ще в кінці 30-х років, то тим часом у західних областях суцільна колективізація до початку війни ще не була

завершена. Якщо власний політичний устрій і систему управління радянській владі в цілому вдалось накинати на Західну Україну ще до війни, то остаточну ліквідацію інституту приватноправових відносин, зокрема ліквідацію приватної власності та встановлення державної власності на землю через проведення колективізації, необхідно було ще провести.

Завдання здійснити розпочатий у 1939 – 1941 рр. перехід до соціалістичного ладу у всіх галузях суспільного життя покладалося на партійні організації та органи радянської влади. Однак необхідно було брати до уваги особливості даного регіону, що полягали не тільки в економічному укладі, але й ментальності населення, строкатому національному складі, наслідками війни. За період 1941 – 1944 рр., коли на території Волині проходили військові дії сільське господарство зазнало серйозних втрат як людських – значну частину населення була вивезена до Німеччини, мобілізована у Червону армію, чи воювала в загонах УПА, так і матеріальних – спалено чимало сіл, знищена велика кількість селянських господарств та посівів. Процес радянзації Волині ускладнювався ще й браком кадрів. Так, на Волині, на відміну від Галичини прихильників комунізму було більше, проте їх було недостатньо, щоб розв'язати кадрове питання наповнення органів місцевого управління, з одного боку, а з іншого – радянська влада не довіряла «місцевим». Все це відбувалося на тлі воєнного протистояння і відчайдушного опору розгалуженої мережі ОУН і відділів УПА та польської Армії Крайової.

ВКП(б) вважала перехід до колективізації сільського господарства вирішальним кроком у справі побудови фундаменту соціалістичного суспільства як у цілому в СРСР, так і в досліджуваному нами регіоні. Постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР «Про невідкладні заходи з відбудови господарства в районах, визволених від німецьких окупантів» (серпень 1943 р.), «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР» (вересень 1944 р.), «Про заходи допомоги західним областям Української РСР у справі покращення масово-політичної і культурно-освітньої роботи» (грудень 1944 р.) накреслили генеральну лінію розвитку суспільно-політичного та

соціально-економічного життя західних областей, зокрема й Волині [202, с. 204].

Головною стратегічною метою завдання радянської влади у сфері власності було відновлення основних об'єктів державної власності, зруйнованих та пошкоджених під час окупації та відступу німців. Якщо перед війною загальний показник колективізації по шести західноукраїнських областях становив 13 %, то наприкінці 1945 р. тут функціонувало 130 колгоспи, до яких входило лише 1 % селянських дворів. У Ровенській області в 1944 р. був відновлений лише один колгосп – ім. Ватутіна Межиріцького району [202, с. 204]. Як і в попередній, довоєнний період до колгоспів вступали переважно бідні та малоземельні селяни, які сподівалися на підтримку держави – з одного боку, а з іншого – не мали власного досвіду введення успішного (з економічної точки зору) досвіду господарювання. Незважаючи на допомогу колгоспам в ремонті сільськогосподарського реманенту, тракторами, посівним матеріалом і агротехнічним обслуговуванням [115, с. 212], більшість сільського населення прохолодно відносились до ідеї колективізації. Вона була протиприродною для людей, ментальність яких формувалась у європейському просторі, де приватна власність, і в першу на землю, була споконвічною основою економічного та політичного устрою. Додатковою «антирекламою» була колективізація в УРСР 30-х років з Голодомором, про які західні українці не тільки були добре проінформовані через пресу і «східняків», яким вдалося нелегально перейти кордон та післявоєнний голод 1946–1947 рр., який панував на території колективізованої УРСР. Як один з чинників слід зазначити і діяльність ОУН та УПА, які в цей період дуже активно діяли.

Ці чинники жодним чином не завадили сталінському режиму відмовитися від радянізації Західної України, і в тому числі Волині, але вони стали причиною повільнішого та обережнішого впровадження колективізації в перші післявоєнні роки. Тому в зазначений період впровадження колективних форм господарювання і ліквідація приватної власності на землю радянська влада проводить дуже обережно, ще не ставлячи завдання негайного відновлення

довоєнних колгоспів і створення нових. У цей період більша частина земель залишалась в руках одноосібників. Так, у Локачинському районі Волинської області у 1946 р. ще не було жодного колгоспу, а в Любомльському – організували лише 2 колгоспи [300, с. 57].

У той же час землі, забрані нацистами, радянська влада повертала селянам повільно. Як свідчать архівні документи, під час звільнення від німецької окупації на території Ровенської області поверненню підлягали 54 869 га землі, станом на 10 січня 1945 р. було повернуто лише 22 877 га [99, арк. 5]. На березень 1945 р. у Ровенській області було повернуто лише 41,6 % землі, а у Волинській – 10 %.

Як і в передвоєнний час, відбувався процес «відрізання» землі, що виходила поза встановлену норму. Гранична норма землекористування на один селянський двір залишилася довоєнною – 10 га для більшості районів Волинської та Рівненської областей, а в поліських районах – 15 га. [37, с. 163]. Так, у 1945 р. по Ровенській області у селян було забрано 32 593 га лишків землі, яку розподілили наступним чином: 4 474 га віддали 757 безземельним та малоземельним селянам, 15 235 га передали державному земельному фонду і 12 293 га – колгоспам [96, арк. 3]. Подібний розподіл чітко свідчить про пріоритети радянського уряду в аграрній політиці – маскимальне одержавлення землі.

Були відновлені органи місцевого управління на селі – сільради. До повноважень сільських рад входило вирішення простих, переважно поточних питань, зокрема наділення селян землею (згідно визначениого державою паю), підготовка і проведення польових робіт, ремонт сільгоспінвентаря, своєчасне виконання планів державних поставок. Ця робота носила виключно виконавчий характер. Кожна дія сільрад узгоджувалася з вищими партійними і радянськими органами [300, с. 57].

З метою пришвидшення повернення землі, а також наведенні порядку у землекористуванні 9 березня 1945 р. була прийнята постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У «Про хід робіт по поверненню трудящим селянам земель,

відібраних німецькими загарбниками в західних, Ізмаїльській та Чернівецькій областях Української РСР», у якій зобов'язали виконкоми обласних і районних Рад депутатів трудящих, обкоми і райкоми КП(б)У закінчити роботи по поверненню землі до 1 квітня 1945 р. Цю роботу необхідно було проводити через земельні комісії сільських Рад депутатів трудящих.

У наказі Народного Комісаріату земельних справ Української РСР № 138 від 23 березня 1945 р. «Про введення земельних книг реєстрації трудового селянського землекористування в західних областях Української РСР», зазначалось що для «наведення порядку в землекористуванні трудового селянства та налагодження чіткого обліку земель, відповідно до постанови Ради Народних Комісарів УРСР від 10 лютого 1945 року № 194, для західних областей вводяться земельні книги реєстрації трудового селянського землекористування [100, арк. 5].

Наказом Народного Комісаріату земельних справ Української РСР № 192 від 19 квітня 1945 р. «Про заходи по врученню трудовим селянам західних, Чернівецької та Ізмаїльської областей УРСР виписів із земельних книг реєстрації трудового селянського землекористування» було затверджено «Інструкцію про порядок заповнення та вручення виписів із земельних книг реєстрації трудового селянського землекористування». Кожному селянському господарству надавався випис із земельної книги реєстрації трудового селянського землекористування. Виписи із земельної книги реєстрації видавалися виконкомами сільських Рад на підставі постанов виконкомів районних Рад про розгляд і затвердження списків складених сільськими Радами на відновлення (повернення) землі селянам. Документ видавався лише на ті земельні ділянки, які селяни одержали від радянської влади як в 1939–1941 рр. так і після війни. Кожному селянському господарству видавався один випис з земельної книги, в якому зазначалися всі землі, якими було наділено селян на підставі відповідних постанов радянської влади. Площа землі, на яку видавався селянському господарству (двору) випис із земельної книги, визначалася до сотих гектара, при цьому довжина та ширина окремих ділянок у виписах не

зазначалася [100, арк. 9–10]. «Виписи з земельної книги реєстрації трудового селянського землекористування» видавалися на підставі постанов районних Рад депутатів трудящих і райвиконкомів після розгляду і затвердження списків, складених сільськими радами на відновлення (повернення) землі. «Виписи з земельної книги реєстрації трудового селянського землекористування» вручалися кожному селянинові, відповідно до затверджених списків, представником виконкому районної Ради депутатів трудящих, райвиконкому або за дорученням райвиконкому головою виконкому сільської Ради депутатів трудящих [115, с. 52].

У цей період партійні та радянські органи вживали активні заходи щодо налагодження партійного, державного і господарського управління тавідновлення правового режиму власності, який був впроваджений у західних областях з приходом радянської влади на ці терени, а саме – зміцненню і поширенню державної власності на землю.

Так, в постанові ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР та в зверненнях до трудящих республіки від березня 1945 р. селянським господарствам західних областей пропонувалось створювати супряги, громадські кузні, пункти очищення і протруювання зерна, насінневі фонди, спільними зусиллями вирішувати інші господарські питання [111, с. 2].

Пізніше у постанові Ради народних комісарів УРСР від 14 березня 1945 р. «Про створення земельних громад у селях західних, Чернівецької та Ізмаїльської областей» та постанові ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР від 7 травня 1945 р. «Про заходи по відбудові та дальшому розвитку господарства у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Ровенській, Волинській, Чернівецькій областях УРСР на 1945 рік» основною формою найпростішої виробничої кооперації на селі були визнані земельні громади або земельні товариства, що мали стати одним із способів пропаганди переваг колективного господарювання.

Земельні громади в своїй діяльності керувалися Статутом і виконували функції організаторів землекористування і землевикористання на селі,

допомагали бідняцьким господарствам, керували спільним виконанням всіх громадських завдань. Основним завданням земельних громад визначалося «наведення порядку у використанні громадських земель і забезпеченні участі широких мас трудящого селянства у вирішенні всіх господарських питань» [116, с. 44–45]. Відповідно до Примірного Статуту земельної громади, затвердженого Раднаркомом УРСР, усі господарські питання в земельній громаді вирішувались загальними зборами, а в проміжках між зборами – радою земельної громади, яка обиралася на загальних зборах та складалася з трьох осіб. Метою земельних громад було розв'язання земельно-господарських питань, що виникають у селянських господарствах у зв'язку із одноосібним користуванням землею. Земельні громади відповідали за організацію раціонального використання громадських угідь (луків, пасовищ, водойм, лісів, рік), благоустрою сіл, організацію протипожежних заходів, встановлення порядку використання земельних ділянок, які залишилися без господаря через вибуття з тих чи інших причин землекористувача з села, розв'язання питання про землевпорядження, організація громадської допомоги в обробітку землі сім'ям червоноармійців, інвалідам війни, старшим людям та сиротам [115, с. 49–50]. Земельні громади утворювалися в селах, де було не менше 25 господарств. У великих населених пунктах їх могло бути декілька [11, с. 114–115].

Пріоритетне значення надавалося сполучним ланкам між одноосібними селянськими господарствами та колгоспами – супрягам і земельним громадам. Шляхом прямого адміністративного впливу на земельні громади радянський уряд отримав можливість поступово готувати селянство до ліквідації одноосібних господарств. Вагомим важелем впливу на селянство стало використання старих, випробуваних методів – через державні МТС, які допомагали в роботі супряг і земельних громад [202, с. 206].

Як свідчить Довідка Волинського облземвідділу, станом на липень 1945 р. у Волинській області було організовано 1 033 земельні громади, що об'єднували 164 524 селянських господарства [115, с. 221]. Важливим

напрямок їх діяльності стало створення й використання супряжних груп та супряжної організації праці. Це була одна із старовинних і простих форм колективного господарювання, коли земля, залишаючись у приватній власності селян, оброблялася спільними силами, сільськогосподарським реманентом та тяглом. Супряги допомагали обсіяти і зібрати урожай навіть тоді, коли не вистачало коней і реманенту [300, с. 62]. Радянська влада розглядала супряги як перехід від індивідуального до колективного способу господарювання. У 1945 р. у західних областях було організовано 240 тис. супряг, що обробляли понад 980 тис. га землі [116, с. 45]. У 1947 р. таких товариств у Рівенській області діяло вже 7 тис. Вони налагодили роботу 594 кузень, створили 573 зерноочисних пункти, обладнали протиуювальну пункти [115, с. 275].

Тоді ж радянська влада на місцях організовує сільський актив, провідну роль в якому відіграють незаможні селяни. Перед ним ставлять завдання організувати колгоспи, збирати в населення державні позики та податки, виявляти лояльних до ОНУ та УПА. Більшість місцевого населення з недовірою відносилося до радянської влади та комуністичної партії. Тому місцеві партійні організації в основному склалися з немісцевого населення, що приїхало зі сходу та демобілізованих воїнів. Так, у 1945 р. на Волині нараховувалося 1 899 комуністів, з яких 1 715 були приїжджими. У Рівненській області впродовж 1945–1946 рр. в кандидати та члени ВКП(б) вступило лише 419 осіб, серед них 1 селянин та 13 робітників [278, с. 12]. Займаючи керівні посади, прибульці ставали не лише надійними провідниками комуністичної ідеології, соціально-економічних змін у краї, але й національної політики СРСР, що базувалася на колоніальних методах.

Важливою ділянкою боротьби між радянською владою та національно-визвольним рухом була радянська села, перехід до колективізації, яка розглядалася у Москві як головний крок до остаточного утвердження радянської влади на цих землях. І хоча в перші післявоєнні роки радянська влада не розглядала колективізацію як першочергове завдання, все ж таки певні кроки на шляху створення колгоспів вже були зроблені. Так, на кінець 1944 р. у

Ровненській області діяв лише один колгосп [279, с. 123]. У квітні 1945 р. був відновлений перший, довоєнний в Західній Україні колгосп у селі Уховецьк Ковельського району Волинської області [33, с. 1]. Проте, серед колгоспів, створених у 1944–1945 рр., було багато таких, що існували тільки на папері. Щоб економічно утримати слабкі, малочисельні колективні господарства і не допустити їх розвалу, в них примушували працювати селян-одноосібників.

Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У відзначали, що за рік після видання постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про організаційно-господарське зміцнення колгоспів західних областей УРСР» від 10 серпня 1945 р. радянськими, партійними та земельними органами цього регіону проведено значну роботу з організації колгоспів. Однак протягом року у Волинській області організовано лише 2 нові колгоспи, а у Ровенській – 7. У Волинській області не було жодного, на прикладі якого можна було б показати переваги колективного господарювання над одноосібним, а колгосп «червоний прикордонник» взагалі розпався [202, с. 205]. У селах Майдан та Зелений Дуб Мизоцького району Ровенської області земля, коні, реманент в колгоспі не були усупільнені. Кожен селянин самостійно сів і збирав урожай на своїй ділянці. Встановлений план хлібоздачі місцеві органи влади розподіляли серед селян [278, с. 15].

На січень 1947 р. нараховувалося тільки 507 колгоспів, до яких входило лише 2,2 % селянських дворів [280, с. 489]. Щоб підтримати насильно створені колгоспи та забезпечити проведення весняних робіт, а також збір урожаю та своєчасну здачу державних поставок, в селах розквартирувалися значні військово-репресивні сили.

З початку 1947 р. розпочався наступ на село. Так, у постанові XV пленуму ЦК КП(б)У «Про заходи щодо організаційно-господарського зміцнення колгоспів західних, Ізмаїльської та Закарпатської областей», що відбувся у березні ставиться завдання зміцнення існуючих колгоспів та відновлення і організації тих, що існували до війни. Наголошується на необхідності проводити активну роботу серед бідняків і середняків по роз'ясненню переваг колективного господарювання перед господарством

одноосібників, зміцнювати земельні громади та створювати при них супряги для допомоги бідняцьким господарствам. У постанові було чітко зазначено: «Вважати одним з найважливіших завдань партійних, радянських і сільськогосподарських органів... організаційно-господарське зміцнення існуючих колгоспів», а також запропонувати обкомам і райкомам КП(б)У, облвиконкомам і райковиконкомам відновити і організаційно зміцнити колгоспи, які існували до війни [248, с. 1]. Подальший розвиток сільського господарства ставився у пряму залежність від колективізації.

Наступним кроком на шляху примусової колективізації стала постанова ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР від 20 червня 1947 про поліпшення політичної і сільськогосподарської роботи в західних областях, в якій поставлено чітку мету – «наздогнати» східні області». Після цієї постанови на Західній Україні розпочали суцільну колективізацію [280, с. 491].

Та все ж колективізація йшла повільно. Як свідчать архівні джерела, на 1 листопада 1947 р. з тридцяти районів Ровенської області колгоспи діяли тільки у 15 і нараховувалось їх 85. При цьому для колгоспів характерна мала кількість членів та невелика кількість землі. Для прикладу, у Корецькому районі нараховувалось 16 колгоспів. Тільки у двох з них нараховувалось більше 200 дворів, у шести – більше 100, у решти – менше 100. У найменшому колгоспі було всього лише 37 дворів. Якщо говорити про землю, то у двох колгоспах – більше 1 тис. га, у шести – по 500 га, решту – менше 500, у найменшому – 170 га землі. У Демидівському районі було 15 колгоспів. Серед них вирізнявся колгосп в с. Вовниче, де землі було 1 053 га, ще три колгоспи нара акр. ховували по 500 га, у решти – менше 500, серед них у трьох менше 200 га [100, арк. 17].

Проведення колективізації супроводжувалося командно-адміністративними методами. Представники влади вдавалися до примусу, погроз, залякування, шантажу, провокацій, вивезення в Сибір і навіть убивств. Так, у Волинській області за перше півріччя 1947 р. лише офіційно зареєстровано 34 випадків порушення законності при організації колгоспів

(побиття громадян, вилучення в них майна, погроза зброєю) [336, с. 346]. Насправді їх було більше. Були зафіксовані випадки, коли колгоспи створювалися без відома і згоди селян [281, с. 151]. Вся земля двору та реманент передавалися у власність колгоспу, натомість залишалась лише незначна ділянка землі (0,5–1 га) для ведення підсобного господарства. Значно полегшувало завдання державних оргнаів на шляху примусової колективізації те, що у краї не вщухала боротьба проти українського самостійницького руху. Це дозволяло кваліфікувати найменше невдоволення селян як прояв «українського буржуазного націоналізму» та бандопосібництво.

З метою залякати західноукраїнське населення й позбавити підпілля ОУН та бійців УПА підтримки місцевого населення, радянська влада використовувала методи терору та колективної відповідальності. Так, у селах навколо яких активно діяла УПА бралися на облік по 2–3 так звані куркулі, які підозрювалися у зв'язках і допомозі повстанцями. Їхні прізвища оголошували на загальних зборах селян, і вони оголошувалися відповідальними за кожен випадок «бандпроявів» у даному районі. Щоб залякати населення і розірвати їхній зв'язок з УПА, радянський режим посилив репресії проти цивільного населення, зокрема – виселення у східні області СРСР. Цей засіб масштабів. «Родини бандитів і замічених у допомозі бандитам» виселялися цілими селами практикувався й раніше, але саме в цей період він набирає нових [216, с. 172]. Уже на 1 червня 1945 р. із західних областей УРСР було виселено 9 615 сімей «бандитів та їх пособників» у кількості 24 888 осіб [10, с. 545–546].

У 1947 р. пройшла друга хвиля репресій. Тільки за два дні 21–22 жовтня 1947 р., яка отримала згодом назву операція «Захід» з Волинської області було вислано в Сибір 2 711 родин (9 050 осіб). З Ровенської області було заплановано виселити 3 810 сімей, а виселили 3 829 сімей., загальною кількістю 11 563 осіб. З загальної кількості висланих 2 644 становили чоловіки, 5 096 – жінки, і діти до 15 років – 3 823. Партійне керівництво раділо і доповідало, що налякане населення стало записуватися до колгоспів, щоб убезпечити себе від репресій [41, с. 247–248]. Депортована сім'я мала право взяти із собою лише

найнеобхідніше: одяг, посуд, постіль, дрібні знаряддя праці та місячний запас харчів. Вся інша власність вилучалась [216, с. 174]. Земля, будинки, залишене майно переходили в розпорядження місцевих органів влади. Порядок їх використання регламентувала таємна постанова № ПБ – 148/14 с Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 15 жовтня 1947 р., яка зобов'язувала відповідні органи забезпечити належний облік та охорону майна з поступовою передачею його в колгоспи або державні установи. Однак, як свідчать джерела, нерідко вилученим майном представники правоохоронних органів та чиновники розпоряджались у своїх корисливих інтересах [202, с. 206].

Політика радянського уряду була спрямована на доведення, що колективне господарювання набагато вигідніше, ніж одноосібне та дискредитацію права приватної власності на землю шляхом насильницьких господарських та політичних акцій, що ускладнювали, або робили економічно невігидним ведення індивідуального селянського господарства.

До заходів адміністративно-політичного тиску слід додати й податкову політику, яка здійснювалась через принцип безумовного виконання плану хлібозаготівель в одноосібному секторі. У березні 1947 р. на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Каганович, який вважав одним з головних завдань на селі – виконання планів і взятих перед Сталіним зобов'язань із хлібозаготівлі. 3 червня 1947 р. була прийнята постанова Ради Міністрів УРСР «Про порядок заготівель сільськогосподарських продуктів у куркульських господарствах Львівської, Станіславівської, Дрогобицької, Тернопільської, Ровенської, Волинської та Чернівецької областей УРСР», в якій норми обов'язкових платежів державі сільськогосподарськими продуктами для селян, визнаних куркулями, у порівнянні з іншими селянськими господарствами, збільшувались на 50 %, а терміни виконання завдань, скорочувалися від трьох до одного місяця. Куркулям заборонялось надавати будь-які пільги з платежів, а також вживалися заходи щодо унеможливлення фіктивного поділу цих господарств [115, с. 67–68]. Місцеві органи влади розгорнули перерестрацію «куркульських господарств». Однак визначити, хто належить до куркулів, виявилось непросто.

Адже у перші повоєнні роки радянські органи влади конфіскували землі, що перевищували встановлені норми землекористування. Як правило, місцева влада керувалася минулим хлібороба: до куркулів зараховували тих, хто до вересня 1939 р. і під час німецької окупації мав менше господарство, орендував землю, використовував найману працю. При цьому наявний майновий стан вже не брали до уваги [280, с. 492].

В одному з офіційних документів роз'яснювалося, що до куркульських потрібно відносити господарства, які під час німецької окупації використовували постійних або сезонних найманих робітників, а також працю селян у формі відробітків за надання їм у позичку продуктивної худоби, насіння, продуктів харчування або сільськогосподарських машин, сисетматично одержували грошові та натуральні доходи за користування складною сільськогосподарською технікою, мали постійні прибутки від млина, маслобійки тощо, здавали в аренду землю, займалися скупкою сільськогосподарської продукції [324, арк. 3].

Питання про приналежність до куркульського стану вирішували представники НКВС, голова сільської Ради, секретар партійного осередку, «сільський актив». І тут велику роль відігравала заздрість, особисті антипатії, небажання селян сплачувати непомірно високі податки або вступати до колгоспу. За офіційними даними на 1 серпня 1947 р. в західних областях України налічувалося 16 347 «куркульських господарств», в тому числі у Волинській області – 3 941, Дрогобицькій – 1 419, Львівській – 2 126, Рівненській – 2 235, Станіславській – 2 209, Чернівецькій – 877, Закарпатській – 1 920 [327, арк. 47].

Дорогу до свавілля щодо селянських господарств розчистила постановна Ради Міністрів УРСР від 23 серпня 1947 р. «Про оподаткування сільських господарств західних областей УРСР». Згідно з нею на господарства з прибутком 10 тис. крб. у рік встановлювалися надбавки до податку в розмірі 50 % до 15 тис. крб. – 70 %, більше 15 – 100 % [127, с. 2–5]. Усіх заможних селян, які відмовилися вступати до колгоспу, обкладали високими податками,

що часто перевищували доходи господарств. Наприклад, у 1947 р. в Ровенській області не змогли сплатити податки 596 господарств. Відтак їх господарства визнали куркульськими та відібрали землю, худобу, реманент, все майно передали колгоспу, а сім'ї вислали в Сибір, на крайню Північ, до Казахстану, Середньої Азії [280, с. 492]. В результаті такої податкової політики була підірвана економічна сила найефективнішої частини селянства.

Окрім того, указом Верховної Ради СРСР «Про державний податок на кон'юнктурні прибутки куркульсько-заможних господарств західноукраїнських, Ізмаїльської і Чернівецької областей УРСР» розмір податку з кожного гектара землі встановлювався в сумі однієї тисячі крб. Тоді ж органи НКВС одержали право самочинно визначати, яке селянське господарство слід зараховувати до куркульського. У серпні 1947 р. до куркульських було зараховано у Волинській області – 3941, Ровенській – 2 235 господарств [76, арк. 1–26]. Відсутність чітких критеріїв для встановлення «куркульських» господарств породжували плутанину в цьому питанні. В багатьох випадках в їх списках з політичних міркувань, а то й з волі чи примхи окремих посадовців потрапляли незаможні селяни.

За таких умов одноосібні селянські господарства були приречені на знищення. Тому селяни чинили опір формуванню засад командно-адміністративної системи, впливовим фактором такого спротиву стала боротьба підпілля ОУН і формувань УПА [202, с. 18]. Соціальну базу УПА склали селяни, що становили, на думку дослідників, до 80 % її складу [142, с. 394]. Масова участь селянства у формуваннях УПА, дозволяє говорити про те, що це була армія самооборони селянства від посягань на їхню власність, життя, національну і людську гідність. Підтримуючи УПА, селяни надавали допомогу у вигляді їжі, грошей, схованок, були джерелом інформації.

ОУН вважала колгоспну систему знярядям варварської економічної і фізичної експлуатації українського селянства і засобом політичного підкорення українських селян радянській владі [142, с. 394]. Створення колгоспів, крім ідеологічного підґрунтя, яке символізувало б перемогу соціалізму, ще й

позбавляли соціальної бази УПА. Адже тільки селянин-одноосібник міг дієво підтримувати повстанців. Колгоспник, позбавлений засобів виробництва, врожаю та худоби не міг допомогти у забезпеченні повстанської армії у найнеобхіднішому. Протиборство у господарській площині для обох сторін було принциповим питанням як з ідеологічних так і практичних міркувань.

На рубежі 1944–1945 рр. провід ОУН і Головна команда УПА здійснювала досить широкомасштабні операції проти радянських військових та репресивно-каральних структур, скеровуючи удари своїх збройних сил на районні центри, щоб змусити тут тримати якомога більше військових сил і таким чином зменшити їх присутність у селах, що дало б можливість завадити широкомасштабному придушенню повстанського руху та утвердженню радянської влади в сільській місцевості, а також зірвати радянські плани заготівлі лісу та сільгоспродукції [145, с. 172, 173]. Унаслідок цього радянська влада фактично обмежувалася обласними і районними центрами.

Згідно з повідомленнями радянських органів, у лютому 1945 р. тільки на території Рівенської області було виявлено 40 великих загонів та 68 дрібних груп і боївок СБ загальною кількістю 3 169 бійців. Тільки у Колківському районі Волинської області протягом 10 січня – 10 березня 1945 року було проведено 40 акцій, у яких знищено 10 голів і секретарів сільрад, реквізовано майно 4 радянських державних і кооперативних установ [325, арк. 40, 41]. Вже у вересні 1945 р. було проведено 23 акції у Рівенській і 13 у Волинській області. З них велика кількість була спрямована на знищення зерна і сільськогосподарських машин, виведення із ладу молотарок [326, арк. 1–4]. У багатьох районах збройні відділи здійснювали напади на млини, молокозаводи, молочні пункти, знищували обладнання й вилучали продукти. Зросла кількість диверсій на залізниці, а також терористичних акцій проти працівників партійних та радянських органів влади, місцевого населення, що симпатизувало чи йшло на співпрацю з радянською владою. Зазвичай повстанські й оунівські боївки попереджали тих селян, які схилилися до того, щоб увійти до колгоспу, а коли вони не дослухалися наведених аргументів, палили майно, або й убивали

колгоспника. Терористичні методи широко використовувалися для зриву поставок зерна та інших видів продукції сільського господарства. Повстанці забороняли здавати збіжжя радянській владі, а там, де виявляли підготовелні до задачі фураж і харчові продукти, вилучали їх на свою користь. 13 вересня 1945 р. на хуторі Закритино Ровенської області були спалені скирти хліба, що належали Ковельській залізниці [326, арк. 1–4].

Для утвердження радянської влади партійне керівництво зосередило у Західній Україні регулярну армію. У 1944–1945 рр. було проведено велика кількість військових операцій по знешкодженню збройного опору УПА. Окремі села було проголошено «бандитськими» чи «бандерівськими», там прилюдно страчували повстанців, їхні сім'ї масово вивозили в Сибір. 31 березня 1944 р. за розпорядженням НКВС СРСР «Сім'ї, у складі яких є оунівці, що перебували на нелегальному становищі, взяти на облік і виселити до тилкових областей Союзу» [193, с. 18]. У 1944–1952 рр. із західних областей України було депортовано близько 200 тис. родин, що становило приблизно 800 тис. осіб [278, с. 11].

Зимою 1945–1946 рр. бул впроведена ще одна широкомасштабна військова акція. Територія та населені пункти Житомирської, Рівненської, Кам'янець-Подільської, Волинської, Дрогобицької, Тернопільської, Чернівецької та Закарпатської областей були блоковані військами Прикарпатського та Львівського військових округів. Від 10 січня 1946 р. у всіх селах розташовувалися постійні військові гарнізони по 25–100 бійців, а в районах їх нараховувалось 2,5 тисячі. У боротьбі проти учасників національно-визвольного руху використовувалась авіація. Випалювалися ліси на теренах, де були зконцентровані повстанські загони. На Ковельщині були знищені майже всі соснові ліси, зокрема Цунамський. З наближених до лісових масивів сіл та хуторів примусово виселяли селян, а самі підлісні селапалились [286, с. 397].

Наприкінці 1946 р. командуючий УПА Р. Шухевич отримав від УГВР директиву про докорінну реорганізацію повстанської армії. У зв'язку з тим, що надії на американсько-радянську війну не виправдалися, частина армії демобілізувалася, інших – відправили на Захід [280, с. 490]. З метою

підвищення боєздатності і морального стану УПА, пропонувалося, з одного боку, посилити політичну й виховну роботу, а з іншого – поступову демобілізацію з'єднань УПА. Щоб не вичерпати бойові ресурси відбувається і зміна тактики – масштабні військові операції замінюються нападами на відділи МВС–МДБ та політично-пропагандистськими акціями. Це дозволило зберегти сили на боротьбу ще протягом десятиліття. Тепер основний акцент у діяльності було зроблено на ідеологічному протистоянні з більшовицькою пропагандою. Теоретичне розвінчування радянської системи, радянського способу життя повинно було сприяти притоку нових сил в ряди прихильників, а згодом й активних діячів УПА [263, с. 13].

У серпні 1945 р. вийшла «Інструкція та політичні гасла проводу ОУН(б) для крайових референтів про завдання підпільної пропаганди на території України», у якій наголошено, що пропагандистська робота виходить на перший план антирадянської боротьби. Першочерговим завданням стає роз'яснювальна робота серед мас про експлуататорську суть колгоспів, навіщо і для кого призначений український хліб, ведення пропаганди проти хлібоздач з нового урожаю, заохочення до саботажу здачі сільськогосподарських податків радянській державі, укривання зерна для себе [321, арк. 21–27].

Пропагандистська діяльність набула особливо масштабного характеру з літа 1947 р., коли посилювався курс на суцільну примусову колективізацію селянських господарств. Саме тоді були опубліковані й поширювалися серед населення праці ідеологів ОУН Петра Полтави («Про наш план боротьби за визволення в теперішній обстановці»), «Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу»), Тараса Чупринки (Романа Шухевича) – «До генези Української Головної Визвольної Ради», Осипа Дяківа-Горнового («Новий наступ сталінських вельмож на колгоспників»), невідомого автора («Голодова катастрофа в Україні»), та інших. У них розкривалася справжня суть соціально-економічної та національної політики Кремля щодо України та її селянства [286, с. 396].

Видавнича та публіцистична діяльність ОУН та УПА була спрямована на

те, щоб донести свої погляди щодо вирішення економічного питання й розкрити справжню суть заснування радянських колгоспів до свідомості кожного селянина. Цій меті було присвячено цілу низку листівок, які можна поділити на дві категорії: листівки-гасла, де проголошувалися лише гасла, і листівки-роз'яснення. Останні були адресними, спрямовувались на якусь конкретну категорію читачів.

Листи-гасла були короткими за обсягами, влучними за змістом і ефективно впливали на малоосвічених селян, на яких і були розраховані. Ось зміст таких листівок-гасел: «Селяни! Зривайте хлібопоставки! Затягуйте молотьбу! Ховайте зерно! Не здавайте молока, мяса! Хай живе УПА – захисниця українського народу!» [276, с. 23]. «Брати – селяни! – йшлося в одній з листівок. – Можна не сумніватися в тому, що всі намагання більшовицько-російських катів завести колгоспну панщину і на західноукраїнських землях закінчатся провалом, коли ви і надалі будете рішуче протистояти всім цим намаганням, з цілковитим недовір'ям ставитися до брехні про колгоспний рай і не піддаватися ніяким ворожим застрашуванням і погрозам» [286, с. 396]. «Селяни! Сталінські колгоспи – новітнє кріпацтво для селян! Смерть рабовласникам – Сталіну і його партійній кліці! Не допустим до організації колгоспів на наших землях!», – говорилося в іншій. У листівках чітко було зазначено погляд національно-патріотичних сил до організації земельних громад: «Українські селяни! Большевицькі «земельні громади» – це ще один засіб експлуатації Ваших фізичних сил, Ваших багатств для потреб сталінських імперіалістичних війн! Геть імперіалістичні війни! Смерть імперіалістові Сталіну! Хай живе Воля народів і людини! Хай живе Українська Самостійна Соборна Держава! Саботуйте роботу земельних громад!» [321, арк. 26].

Листи-коментарі були більшими за обсягом і дуже часто супроводжувалися сатиричним малюнком чи карикатурою. Так, у листівці «Воля народам! Воля людині! Смерть тиранії!» роз'яснювалося: «Большевицька кліка відбирає від Вас Вашу землю, а Вас заганяють в сталінсько-большевицькі колгоспи та прикріплюють на роботу в них. Землею і

її плодами не зможете Ви користуватися, а буде ними користуватися клас російсько-большевицьких панів. Ви станете кріпаками сталінських дворян. Сталінські колгоспи стали причиною нужди і голоду на Східно-Українських землях, так буде і у Вас, якщо Ви підете в колгоспи» [39, с. 9–10]. У центрі уваги видавничо-редакційної політики ОУН та УПА було також оприлюднення фактів з важких буднів колгоспників. Їх подавали не тільки під критично-аналітичним але й під сатирично-емоційним кутом зору. За допомогою сатирично-гумористичних жанрів: анекдотів, пісеньок, складених за мотивами народних пісень, загадок, байок розвінчувалося економічна неспроможність радянського режиму забезпечити простим людям достойне життя [263, с. 17–22]. Друкована пропаганда виступила активним чинником розвінчання радянської економічної політики в сільському господарстві. У простій, доступній формі, на конкретних фактах показувала негативні для селян наслідки колективізації.

Отже, загалом протидія ОУН та УПА заходам радянської влади, що позначилося в цілому спектрі проявів – від активної ідеологічної пропаганди, знищення державних господарських об'єктів, збройних сутичок, до фізичної ліквідації управлінців та активістів створювало атмосферу протесту проти радянських нововведень у сфері земельних відносин і суттєво їх загальмували в перші повоєнні роки. На фоні цього протистояння радянська влада в перші післявоєнні роки не ставила мету колективізувати сільське господарство, а зосередилась на налагодженні партійного, державного та господарського управління на Волині, а також відновлення радянської правової системи, що будувалась на принципах сталінського тоталітарного режиму. У той же час радянська влада веде курс на обмеження міцних селянських господарств середняків та активно проводить «розкуркулення» з конфіскацією майна та насильницьким їх виселенням. Підготовка до насадження соціалістичної моделі господарювання на селі в 1944–1947 рр. була спрямована на обмеження землекористування та запровадження непосильних податків і торкнулася не лише нечисельної заможної частини селянства, але й основної маси мешканців

села, які були дрібними землекористувачами. Перехідним етапом від індивідуального землекористування до колективного радянська влада розглядала земельні громади, які мали стати способом пропаганди переваг колективного господарювання. Однак вони не набули масового характеру.

3.2. Законодавче закріплення колективних форм землеволодіння в Рівненській та Волинській областях у 1948 – 1953 рр.

Перехід до політики остаточного відчуження селянина від земельної власності розпочався в 1948 р. У постанові XVIII Пленуму ЦК КП(б)У «Про підсумки 1947 сільськогосподарського року...» від 11 березня 1948 р. була відмічена позитивна динаміка збільшення кількості колгоспів, але водночас вказано на недостатню роботу в цьому напрямі. Тому Пленум зобов'язав обкоми і райкоми КП(б)У західних областей поліпшити керівництво колгоспами та організаційно і господарськи зміцнити відновлені й новостворені колгоспи, систематично проводити наполегливу роботу серед селян-одноосібників щодо залучення їх у колгоспи, а також боротися проти куркульства «та його агентури – українсько-німецьких націоналістів». Ставилось завдання організувати широку пропаганду переваг колгоспного ладу перед одноосібним селянським господарством, створивши в кожному селі та колгоспі безпартійний актив, який активно залучати до участі у громадсько-політичному житті села, колгоспу та в роботу місцевих органів радянської влади [115, с. 72].

Процес суцільної колективізації здійснювався за допомогою репресивно-каральних органів грубими, насильницькими методами. Процес відчуження селянина від земельної власності проходив з порушенням Статуту сільськогосподарської артілі та принципу добровільності. У селах, де ще не було колгоспу організували збори, на яких усіх жителів ставили перед

фактом: «Або буде колгосп, або всіх виселять у Сибір». Ця робота тривала кілька днів, а інколи і два-три тижні. Паралельно до колективізаційної акції залучалися правоохоронні органи та війська («червонопагонники»), які оточували населений пункт і без дозволу влади нікого з села не випускали. У цей час спеціальні групи, що склалися з направлених у село працівників, агітували селян до вступу до колгоспу й збирали заяви. Мешканців села, які відмовлялися підписувати заяви, примушували, застосовуючи поширений метод «кидання в пивницю», щоб людина «подумала». Деякі селяни, щоб не підписувати заяви, говорили про свою неписьменність, однак від них вимагали лише «хрестика» в заздалегідь підготовленому бланку [202, с. 207]. Як приклад таких репресій можна навести події, що передували створенню колгоспу в селі Комарово Колківського району Волинської області. Селян зігнали в підвал і вночі їх по одному заводили до сільради та знущалися – піднімали зв'язаними до стелі, а потім опускали на підлогу або підставлену лаву [278, с. 18]. Усе це супроводжувалося побоями і вимогою підписати заяву про вступ у колгосп. Такі випадки мали масовий характер. Місцева влада залякувала і шантажувала людей, не було й натяку на дотримання принципу добровільності. Усе вирішувалось у примусовому порядку, з неприхованим застосуванням відверто каральних заходів. Порушуючи ст. 126 Конституції, яка гарантувала недоторканність особи («ніхто не може бути арештований інакше, як за постановою суду або з санкції прокурора»), влада на виправдання своєї діяльності керувалася ст. 130 – «особи, що чинять замах на суспільну, соціалістичну власність, є ворогами народу».

Оцінка майна селянина, що вступав до колгоспу, проводилася оціночними комісіями, які вибиралися загальними зборами колгоспників. Але й тут відбувалися порушення. На власний розсуд в одних випадках вони завищували вартість засобів виробництва, в інших – занижували. Поширеною була ситуація, коли селяни, не бажаючи втратити майно, нажите важкою працею, перед вступом у колгоспи свідомо знищували або продавали свою робочу худобу та реманент [202, с. 205].

УПА протистояла заходам колективізації сільського господарства. Упродовж перших чотирьох місяців 1948 р. бійці національно-патріотичних сил на території Ровенської області, де їхні сили нараховували понад 100 бойових і підпільних груп, здійснили 92 акції проти колгоспного будівництва та його провідників – колгоспних активістів і представників партійно-радянського адміністративного апарату. Так, в селі Карпилівка Рокитнянського району, УПА вбило другого секретаря райкому КП(б)У та депутата сільради, а також взяли в полон уповноваженого райвідділу МВС [227, с. 416]. У 1948 р. в Ровенській області було вбито 12 голів колгоспів, 22 членів правлінь і бригадирів, 29 рядових колгоспників [202, с. 208]. Об'єктами їхніх нападів були не лише керівники і активісти колгоспного будівництва, а й матеріальна база новостворених колгоспів. Тільки в серпні-грудні 1948 р. повстанці здійснили 155 нападів на колгоспи, в ході яких знищувався сільськогосподарський реманент, спалювалися та руйнувалися приміщення.

У зверненнях, листівках, підпільних часописах повстанці закликали селян чинити опір утворенню колгоспів, пропагували свої ідеї та цілі. «УПА і революційне підпілля, – підкреслювалося в одному із повстанських документі, – широко підтримують західньо-українське селянство в його боротьбі проти більшовицької колективізаційної акції. Саме завдяки цій підтримці західньо-українське селянство до сьогодні ще не колективізоване. Свою боротьбу проти колгоспної системи в Україні український визвольно-революційний рух веде під гаслом: «Геть колгоспи! Земля селянам!... Український визвольно-революційний рух бореться проти більшовицької колгоспної системи, по-перше, тому, що вона є знаряддям варварської економічної й фізичної експлуатації українського селянства з боку більшовицьких гнобителів, знаряддям їх жахливого соціального гноблення, і, по-друге, тому, що ця система є також засобом політичного підкорення українських селянських мас більшовицькій імперіалістичній кліці» [278, с. 15]. У протистоянні з національно-патріотичними силами протягом 1947–1950 років органи радянських спецслужб знищили 15 підпільних друкарень, вилучили 200 тис.

агітаційних матеріалів УПА та підпілля ОУН.

Про подальшу дію у боротьбі з УПА та продовженні колективізації йшлося у постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 1 червня 1948 р. «Про поліпшення масово-політичної роботи, подальший розвиток колгоспного будівництва і ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР». Так, зокрема зазначалося, що партійні організації західного регіону поліпшили організаційно-партійну й масово-політичну роботу, зміцнили місцеві органи влади та посилили свою діяльність в галузі господарського і культурного будівництва, а органи МДБ провели значну роботу по знищенню залишків українських національних збройних формувань. Проте ЦК КП(б)У вказав керівникам західних областей, що сприятлива політична ситуація для розгортання колгоспного будівництва й політичної роботи серед населення використовуються недостатньо. Зазначалося, що незадовільно здійснюється керівництво процесом переходу до колгоспів поруч з галицькими, зокрема і Рівненським обкомом комуністичної партії. Значним недоліком у роботі визнавалося послаблення боротьби з формуваннями УПА та націоналістичним підпіллям, які з початком весни 1948 р. почали знову активніше діяти, здійснюючи терористичні акти проти партійно-радянського та колгоспного активу, нападаючи на колгоспи й сільські ради. ЦК КП(б)У зобов'язав секретарів обкомів, міськкомів та райкомів партій, начальників органів МДБ та МВС розглядати кожний терористичний акт над партійно-радянським та колгоспним активом як надзвичайну подію, що підлягає детальному розслідуванню й покаранню винуватців. Щоб цілковито подолати опір українського збройного підпілля, – зазначалось у постанові, – варто розпалювати ворожнечу між заможними і незаможними верствами сільського населення, формувати в останніх ненависть до бійців УПА [227, с. 417–418].

Радянська влада, за сценарієм 30-х років, що був реалізований у східних областях УРСР, старалася роздмухати соціальний конфлікт на селі, роз'єднавши селян за майновою ознакою – підтримуючи бідняків та нацьковуючи їх на заможних. Однак тут панувало загальне небажання

переважної більшості селян добровільно відмовлятися від приватної власності на землю та вступати до колгоспу незалежно від кількості землі, якою вони володіли. Розпалити соціальну ворожнечу не вдалося ще й тому, що в західних областях і зокрема на Волині кількість заможних селянських господарств була дуже малою. На селі не було бідняцьких організацій на зразок комнезамів, а земельні громади, що були утворені після війни не носили чітко означеного соціального характеру [278, с. 17].

Якщо на 1 січня 1947 р. у Волинській області було всього 15 колгоспів, з 538 господарствами, то на вересень 1948 р. їх нараховувалось вже 835, що об'єднували 78 тис. господарств [28, с. 2]. За 5 місяців, з травня до жовтень 1948 р. на Волині було створено 407 колгоспів. На вересень 1948 р. у Волинській області Устилузький, Маневицький, Голобський, Оваднівський, Луківський райони завершили суцільну колективізацію, Володимир-Волинський, Затурцівський, Ковельський, Локачинський, Любомльський – знаходились на етапі завершення проведення суцільної колективізації [115, с. 142]. За неповних два місяці 1948 р. (з 20 жовтня по 30 листопада) – 23 колгоспи. А з кінця 1948 р. до завершення 1949 р. кожні десять днів в середньому організовувалось 5–6 колгоспів [300, с.71]. До кінця 1948 р. у Волинській області було колективізовано 80 % селянських господарств. Суттєво повільніше відбувався цей процес у Ровенській області. У кінці 1948 р. тут було колективізовано лише 25 % селянських господарств.

У інформаціях обласних обкомів партій, що надходили до ЦК КП(б)У головна увага приділялася боротьбі проти ОУН та УПА. Адже саме це протистояння не дозволяло швидко і успішно провести масову колективізацію. На думку сучасних українських дослідників, власне активний опір національно-визвольних сил вагомо сповільнював темп створення колгоспів в західних областях і Волині зокрема [227, с. 421].

Поруч зі збройним протистоянням УПА спостерігався і пасивний опір. За умов тоталітарного режиму легальні форми боротьби проти колективізації мали переважно пасивний характер, це насамперед відмова підписувати заяви про

вступ до колгоспу навіть під страхом репресій та фізичних знущань. Так, 28 травня 1948 р. в селі Гранатів Локачинського району Волинської області депутат сільради В. Собіпан відмовився підписати заяву про вступ до колгоспу і заявив, що «колективізація... – це петля. Я проти цього, нехай мене посадять на 10 років» [286, с. 394]. Крім того, селяни вирізали й розпродували худобу, відмовлялися передавати свою власність до колгоспу, негативно висловлювалися на зборах що колективізації. Вони не сплачували податків, відмовлялися продавати державі зерно за заниженими цінами. Інколи селяни навіть наважувалися на збройні виступи, вбивали організаторів колгоспів або передавали їх УПА [278, с. 14].

Щоб підтримати насильно створені колгоспи та забезпечити проведення весняних робіт, а також збір урожаю та своєчасну здачу державних поставок, в селах розквартирувалися значні військово-репресивні сили. Рішенням ЦК КП(б)У від 1 червня 1948 року з метою «охорони державної і кооперативно-колгоспної власності і сільського активу» були створені групи охорони громадського порядку, організовані на базі винищувальних батальйонів. На 1 січня 1949 р. нараховувалось 6 437 таких груп із загальною чисельністю 86 527 осіб [181, с. 78].

ЦК КП(б)У, прагнучі посилити можливості органів МВС в західному регіоні, звернувся 11 серпня 1948 р. до Сталіна з проханням ввести додатково до штатів управлінь МВС західних областей України 3 019 посад дільничних уповноважених міліції для того, щоб закріпити за кожним з них певну сільраду. Одержавши дозвіл Москви, ЦК КП(б)У на початку 1949 р. ухвалив спеціальну постанову [227, с. 419].

У зазначений період радянська влада проводила використовувати депортації селян з метою залякування. Стала поширеною практика притягнення до юридичної відповідальності без належної доказової бази. Коли до селян, які чинили опір колективізації, застосовувалося покарання у вигляді депортації та конфіскації майна не на підставі закону, а на підставі соціальної приналежності та лояльності до певних дій державної влади, які не носять обов'язкового

характеру. Так, згідно архівних матеріалів районних відділів МДБ станом на квітень 1948 р. у Ровенській області виселено родин «бандпособників» і націоналістів по районах: Здолбунівському – 224, Рокитнівському – 173, Клеванському – 84, Олександрійському – 88, Сарненському – 211, Межиріцькому – 100, Демидівському – 82, Дубровицькому – 132, Корецькому – 79, Деражненському – 155, Рівненському – 170, Острівському – 141, Висоцькому – 143, Тучинському – 132, Козинському – 91. Виселення відбувалося за списками, складеними у районних відділах НКВС і МДБ. Ухвали на виселення приймалися позасудовими органами так званими Особливими нарадами НКВС здебільшого вже після депортації [137, с. 10].

Подібні акції продовжувались і в наступні роки, коли, поруч з відділами МДБ та НКВС виселенням займалися партійні органи. Так, постановами районних та обласних рад депутатів трудящих затверджувалися списки на депортації селян, навіть колгоспників, ухвалені напередодні колгоспними зборами [137, с. 29]. Станом на 1 квітня 1953 р. з Волині до Дніпропетровської області перевезено на так звані спецпоселення 245 сімей, до Херсонської – 372, Миколаївської – 268 [300, с. 72].

1949 рік став переломним у справі суцільної колективізації. На цей час вже були розгромлені значні сили ОУН та УПА, велика кількість їх симпатиків з боку селянства були репресовані та депортовані, що звузило соціальну базу руху опору. Сподівання керівництва ОУН та УПА на реалізацію концепції національно-демократичної антибільшовицької революції народів СРСР та країн Центрально-Східної Європи виявилися марними. Не справдилися стратегічні розрахунки ОУН щодо глобального військового конфлікту між учасниками антигітлерівської коаліції. На початку вересня 1949 р. Р. Шухевич ліквідував великі формування УПА і перейшов на військові дії невеликими групами. Однак внаслідок масованих військово-чекістських операцій втрати підпільників зростали [286, с. 401].

Крім терору та економічного примусу радянська влада широко використовувала ідеологічну діяльність та соціальну демагогію. Ідеологічна

обробка населення відбувалася через різні наради, семінари, конференції, лекції, екскурсії селян у східні області України, які широко висвітлювалися у радянській періодиці. Через газети та радіо ширилась пропаганда про беззаперечні переваги колективного ведення господарства.

Однак селяни й надалі залишалися прихильниками традиційних національних устоїв господарювання. Жодні агітаційно-пропагандистський тиск, оманливі обіцянки заможного й щасливого життя не схиляли селян добровільно зрікатися своєї земельної власності. Основним засобом колективізації у своїй більшості продовжували залишатися насильницькі методи. На грудень 1949 р. у Ровенській області було колективізовано 64,7 % селянських господарств [115, с. 203]. Якщо у 1949 р. у західних областях було колективізовано 60 % сільськогосподарських господарств, то у 1950 р. – 91 %, а 1951 р. – 95,2 % [286, с. 394].

Дослідник О. Малярчук вказує, що не тільки організація, але й функціонування новостворених колгоспів відбувалося з низкою порушень Статуту сільськогосподарської артілі. Вони виражалися у тому, що в багатьох колгоспах розподіл доходів, господарські плани, розпорядження матеріальними засобами вирішувалися виключно правлінням або головою колгоспу. Правління колгоспу не завжди звітувалося перед загальними зборами колгоспників про напрями та результати своєї діяльності. Вибори членів правління, ревізійних комісій і голів колгоспів часто відбувалися з недотриманням установлених Статутом термінів. Справа доходила до того, що голів колгоспів призначали й знімали районні партійно-радянські органи без відома колгоспників. Цілковита підлеглість керівництва колгоспів компартійним органам робила процедури Статуту сільськогосподарської артілі символічними [201, с. 12].

Ліквідація індивідуального селянського господарювання та одержавлення землі отримало правове закріплення у постанові Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 12 липня 1950 р., у якій органи центральної та місцевої влади, а саме: Міністерство сільського господарства УРСР, виконкоми обласних і районних Рад депутатів і трудящих, обкоми і райкоми КП(б)У, обласні

управління і районні відділи зобов'язували протягом 1950–1951 рр. провести землевпорядні роботи та визначити і закріпити межі кожного колгоспу, а також видати колгоспам державні акти на безстрокове (вічне) користування землею. Постановою встановлювався порядок затвердження міжколгоспного землевпорядкування, встановлення зовнішніх меж колгоспів, процедуру вручення колгоспам актів на безстрокове (вічне) користування землею, фінансове та організаційне забезпечення [115, с. 76–82].

Видача державних актів колгоспам мала відбуватися після проведення міжколгоспного землевпорядкування на території району та ліквідації недоліків в землекористуванні колгоспів (черезсмужжя, вклинювання, далекоземелля та ін.) і вирішення всіх земельних суперечок. Проведення робіт по ліквідації недоліків у землекористуванні колгоспів мало відбуватися в повній відповідності з інструкцією «Про порядок складання і видачі сільськогосподарським артілям державних актів на безстрокове (вічне) користування землею», затвердженою постановою РНК СРСР від 7 липня 1935 р. № 1385. Для швидкого та ефективного проведення землевпорядних робіт було вирішено тимчасово направити зі східних областей УРСР 300 землевпорядників, геодезистів і топографів.

З метою збільшення землекористування малоземельних колгоспів було вирішено передати їм землі підсобних господарств, а також вільні державні земельні фонди, що були в наявності та передбачити при цьому виділення потрібних земельних ділянок для будівництва МТС, шкіл, лікарень, дитячих садків та інших культурно-освітніх закладів, в разі необхідності виправити мережу міжсільських шляхів, а також розподілити між колгоспами землі загального користування (вигони, випаси, ліси та ін.). А також враховувати можливість об'єднання дрібних колгоспів в більші.

Планувалось передати колгоспам ставки і водоймища непромислового значення та ліси до 100 га і такі, що не мають водоохоронного і промислового значення. Перелік таких об'єктів мали підготувати Міністерство лісового господарства УРСР і Міністерство рибної промисловості УРСР та місцеві

органи влади [115, с. 79].

Після колективізації більшості селянських господарств на початку 1950-х років радянська влада взялася до ліквідації хуторів. Хутірська форма ведення сільського господарства найповніше відповідала історичному досвідові корінних мешканців, була провісником фермерства і залишалася для регіону однією з перспективних [203, с. 40–41]. Характерною рисою хуторів на Волині було те, що у багатьох місцях орні угіддя розміщувалися невеликими ділянками серед лісів і боліт площею 2–5 а то й менше гектарів [278, с. 16–17]. Так, згідно інформації Управління землеустрою Ровенської області, на квітень 1949 р. у тридцяти районах області нараховувалось 1 776 хуторів з 17 574 дворами, у яких проживало 75 597 осіб. Серед них був організований лише один колгосп, діяло 16 шкіл та одна хата-читальня, були повністю відсутні медичні частини. По віддаленості до сіл: до 1 км знаходилися 2 197 дворів, до 2 км – 4 397 дворів, до 3 км – 5 060 дворів, до 5 км – 4 608 дворів, до 10 км – 1 189 дворів, більше 10 км – 123 двора [101, акр. 8].

Така система вимагала вкладень у соціальний розвиток, а відстані між хуторами ставали на заваді не тільки колективізації, а й взагалі радянзації. Населення хуторів важче було контролювати, вони часто ставали опорними пунктами для загонів УПА. Хутірська система була неприйнятна для радянської влади ще й тому, що селянин-одноосібник зберігав традиції приватної власності. Та й вилучати продукцію безпосередньо з колгоспів, а не закупувати у селянина, тоталітарній державі було набагато легше. Тому програма «соціалістичного будівництва на селі» передбачала ліквідацію хуторів.

Ліквідація хутірської форми господарювання отримало правове закріплення у постанові Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 12 серпня 1950 р. № 2467, якою передбачалося зселити у колгоспні села в 1950–1952 рр. хутірські двори колгоспників та одноосібників, розміщені на громадських колгоспних землях. Однак, план 1950 р. не виконали: фактично переселили лише 54 % [201, с. 11].

План зселення на 1951 р. по Ровенській області становив 8 760 господарств, з них 3 000 до 1 травня 1951 р. Однак, станом на 1 травня 1951 р. було зселено лише 1 832 селянських господарствах [102, арк. 5]. Повільні темпи ліквідації хуторів призвели до прийняття 4 червня 1952 р. Радою Міністрів УРСР і ЦК КП України постанови «Про зселення господарств з хуторів у західних, Ізмаїльській, Чернівецькій і Закарпатській областях УРСР». Постанова зобов'язала місцеві партійні і державні органи влади додатково виселити тисячі хутірських селянських господарств [328, акр. 151]. Втім цей процес все одно відбувався повільно. Так, в Устилузькому районі Волинської області у 1952 р. замість запланованих 100 селянських дворів було зселено лише 1 господарство [300, с. 76].

Нерідко ліквідація хуторів носила насильницький характер. Вона проходила з масовими порушеннями прав та свобод населення волинських хуторів. Хуторян без їхньої згоди насильно переселяли у села, або ж, звинувативши в «бандопосібництві» чи накинувши тавро «куркуль» виселяли у східні області УРСР чи Сибір. Так, як свідчать архівні джерела, станом на 1 травня 1951 р. у Ровенській області було зселено 1 832 хутірських господарства, з них більше третини, а саме – 592 господарства були відправлені у східні області УРСР. Їхні будинки були розібрані, а майно конфісковане [102, арк. 5]. Широко використовувалась практика притягнення до юридичної відповідальності без належної доказової бази, швидше не на підставі закону, а на підставі соціальної приналежності та лояльності чи нелояльності до влади.

Отже, у період 1948–1953 рр. на Волині відбулося остаточне утвердження радянських порядків, що в земельних відносинах означало завершення переходу землі у державно-кооперативну власність. Типом працівника на землі став найманий працівник суспільного господарства. Колгоспна земля розглядалася як загальнонародна державна власність, закріплена за артільню в безстрокове користування.

Природа розуміння права власності на землю у період існування Радянського Союзу формувалася із врахуванням положень, що

затверджувались у декретах та інших законодавчих актах. Більшовики з початку свого приходу до влади, починаючи з свого першого Декрету «Про землю» (жовтень 1917 р.) чітко задекларували своє бачення щодо земельного питання – повна ліквідація приватної власності на землю. Відповідно до цього нормативно-правового акту, землю не можна продавати, купувати, здавати в оренду або в заставу чи відчужувати будь-яким іншим способом. Таким чином землю було вилучено з цивільного обігу. Вона мала надаватися на безоплатній основі відповідним державним органам у користування.

У радянській Україні монопольну державну власність на землю було зафіксовано Земельним Кодексом УСРР (1922 р.), а володіння землею фізичними особами допускалося лише на правах користування (ст. 21). Земельним кодифікованим актом «Загальні засади землекористування і землеустрою» (1928 р.), вже було закріплено кримінальну відповідальність за «вчинення угод із землею» (ст.1). Починаючи з кінця 1920-х років основою регламентування земельних відносин в УРСР стало обмеження прав осіб, які здійснювали індивідуальну господарську діяльність та створення для них несприятливих умов, водночас підтримуючи створення колгоспів. У цей період було розроблено та ухвалено цілу низку нормативно-правових актів, що стали правовим підґрунтям колективізації. До засадничих, на наш погляд, належать такі як Закон «Про заходи по соціалістичній перебудові сільського господарства в районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркульством» (1930 р.), Постанова ЦВК та РНК СРСР «Про створення сталого землекористування колгоспів» (1932 р.), Примірний Статут сільськогосподарської артілі (1935 р.), Постанова РНК СРСР «Про видачу сільськогосподарським артілям державних актів на безстрокове (вічне) користування землею» (1935 р.).

Ліквідацію земельної приватної власності та державну монополію на землю було закріплено у Конституції СРСР 1936 р. та Конституцією УРСР 1937 р. На конституційному рівні було встановлено, що соціалістична власність в УРСР має форму державної власності (всенародне добро), або форму

кооперативно-колгоспної власності (власність окремих колгоспів, власність кооперативних об'єднань). Земля є державною власністю, тобто всенародним добром. Земля, яку займають колгоспи, закріплюється за ними в безоплатне і безстрокове користування, тобто навечно (ст. 5, 6, 8 Конституції УРСР). Конституція обійшла право приватної власності на землю. Селяни отримували землю в «особисте землекористування». Земельна ділянка не могла бути не тільки у приватній, а навіть і у особистій власності. Кожний колгоспний двір, говориться у ст. 7 Конституції УРСР, має «в особистому користуванні невелику присадибну ділянку землі і в особистій власності підсобне господарство на присадибній ділянці».

Таким чином, тільки держава виступала єдиним повноправним суб'єктом права власності на землю, маючи монопольні права на основні природні та промислові ресурси. Усі три правомочності власника – володіння, користування та розпорядження землею належали виключно радянській державі. Для громадян ці правомочності були обмежені.

При чому суб'єкт права власності на землю була радянська держава в цілому, а УРСР володіла територіальним верховенством лише в межах своєї території. На думку І. Лесько, визнаючи за союзними республіками право власності на землю в межах їх території радянська держава допускала в цьому випадку поєднання права територіального верховенства як частини суверенітету з правом державної власності на землю. До того ж здійснення територіального верховенства гарантувало союзним республікам відповідними положеннями Конституції СРСР 1936 р., а не їх правом державної власності на землю. Суб'єктом права державної власності на землю була радянська держава в цілому – СРСР і його суб'єкти – союзні республіки. Союзні республіки не були власниками саме тієї землі, яка знаходиться в межах їх території, а визнавалися учасниками права державної власності на всю землю в межах СРСР, на весь єдиний державний земельний фонд. Такі суб'єкти права власності, як народ СРСР, відповідні громади та держава здійснювали свої правомочності, як правило, не безпосередньо, а через органи держави та органи

місцевого самоврядування. Верховна Рада СРСР – відповідно через Раду народних комісарів (Раднарком СРСР), який був конституційований як вищий виконавчо-розпорядчий орган та був відповідальний перед Верховною Радою і підзвітний їй [188, с. 149-152].

Отже, на початку 1950-х років на Волині та в цілому в Західній Україні процес відчуження селян від землі й перехід її в державну або кооперативну власність був завершений. Правовий режим інституту права власності в земельних відносинах у період післявоєнного відновлення радянської влади на Волині зводився до розвитку, зміцнення та вдосконалення права державної форми власності. Відбулася принципова зміна у правовому регулюванні земельних відносин власності, а саме скасування приватної власності на землю. Земля, шляхом обмежувальних заходів і правових заборон вилучалась з вільного обігу об'єктів цивільно-правових відносин. Через колективізацію відбувся процес позбавлення селянина правового статусу власника і перетворення його на найманого працівника в межах одержавлених форм господарювання на селі – радгоспів і колгоспів. Колгоспам належало лише право користування і частково розпорядження землею. Закріплений у Земельному кодексі УРСР принцип трудового землекористування визначав специфіку земельно-селянських відносин так званого радянського соціалістичного типу. Присадибні ділянки фізичних осіб були в їхньому користуванні та в розпорядженні, однак лише в рамках законів і нормативно-правових актів влади. Проголошувалось, що суб'єктом права державної власності виступає лише держава, оскільки лише державі належать правомочності володіння, користування та розпорядження державним майном. Суб'єктом права державної власності СРСР є держава, яка виражає волю та інтереси всього народу. Протиріччя, коли з економічної точки зору суб'єктом права державної власності визнавався весь народ, а з юридичної – правомочності суб'єкта права державної власності визнавались лише за державою, було вирішене так: радянська держава є політичною організацією всіх трудящих, а значить присвоєння основної маси засобів виробництва, що є

всенародним надбанням, має здійснюватися саме через державу [110, с. 504].

3.3. Наслідки функціонування радянської системи землеволодіння в Рівненській і Волинській областях протягом 1953 – 1960-х років

Станом на 1953 р. волинське село було повністю колективізоване. Відбулася повна уніфікація земельних відносин з усіма рисами, характерними для суспільно-політичного та економічного ладу СРСР – закріплення права власності за державою та остаточне позбавлення селян юридично забезпеченого права бути власником землі. Право власності на землю було повністю монополізоване державою й лише вона мала всі три правомочності власника – володіння, користування та розпорядження.

Були ліквідовані будь-які інші форми землеволодіння крім колгоспно-державної, що означало повне відчуження селянина не тільки від землі, але й через виконання державного плану хлібозаготівель і від виробленої ним продукції. Було ліквідоване не лише право приватної власності, але й суттєво обмежене право на користування землею. У користуванні селянина залишилась тільки присадибна ділянка, розмір якої був чітко регламентований. Однак через високе оподаткування землекористувач не мав повноцінної можливості розпоряджатися на власний розсуд виробленою продукцією і задовольняти свої матеріальні потреби та реалізовувати інші інтереси.

Як і в попередній, так і в розглядуваний період правове регулювання земельних відносин здійснювалося за допомогою примусу з боку радянського державного апарату. Колгоспи хоч і володіли правомочностями користування та розпорядження землею, не були самостійними. Право користування і розпорядження були обмежені радянськими нормами права, де діяв принцип, згідно якого головна мета колгоспів виконувати зобов'язання перед державою в наданні їй сільськогосподарської продукції. При чому, якої саме продукції і в якій кількості визначала через свої органи управління держава, а не колгосп. Як бачимо, колгоспи у здійсненні своїх правомочностей не виступали

самостійними суб'єктами права колгоспно-кооперативної власності.

Після смерті Й. Сталіна в країні розпочинається певна лібералізація суспільно-політичного життя. Як зазначає історик В. Баран, для післясталінського періоду характерне протистояння двох тенденцій – прагматичного та ідеологічного. Перша відображала насущну потребу у реформуванні сільського господарства, а друга – традиційну лінію соціалістичної і комуністичної перебудови аграрного сектора економіки згідно з офіційними ідеологічними догмами, які часто йшли всупереч здоровому глузду та елементарній господарській доцільності. Перша з названих тенденцій означала спробу хоча б часткового переходу від реквізиційних до паритетних стосунків з селом, а друга – подальше одержавлення сільського господарства, «підтягування» кооперативно-колгоспної форми власності до рівня «вищої», «передової» державної власності [6, с. 133].

Остаточно сформувалась система союзного обліку землі. Так, «Основні начала землекористування і землеустрою» були доповнені Постановою Ради міністрів СРСР від 31 грудня 1954 р. «Про єдиний державний облік земельного фонду СРСР», за якою з 1955 року вводився обов'язковий державний облік наявності та розподілу землі по угіддях і землекористувачам, а також державну реєстрацію всіх землекористувань за єдиною загальносоюзною системою. Передбачалося облік усіх земель, що знаходились у користуванні радгоспів, колгоспів, міст і селищ та інших суб'єктів, а також землі лісового фонду. Управління обліком земель та контроль за їх використанням передавалося Міністерству сільського господарства СРСР. Адміністрування ведення обліку земель та реєстрації землекористувачів покладалося на Ради міністрів союзних республік та виконавчі комітети місцевих Рад депутатів трудящих [223].

Основна увага нормативного регулювання в даний період здійснюється в основному щодо організації діяльності колгоспів та зменшення податкового тиску. У розвитку аграрної політики певне значення відіграли пленуми ЦК КПРС, які відбулися у 1953–1955 рр. Рішення вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС для колгоспів були підвищені заготівельні і закупівельні ціни

практично на всі види сільськогосподарської продукції. Як зазначає дослідниця І. Лубко ведення нового порядку заготівель стало надзвичайно позитивним явищем, але цінові тарифи виявились ще мало регульованими. Однак, лібералізація цінової політики не обумовила очікуваного від неї економічного ефекту. Зростання витрат колгоспів на обслуговування техніки після ліквідації МТС не компенсувались новими цінами на сільгоспродукцію [194, с. 276].

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 12 вересня 1957 р. «Про прибутковий податок із колгоспів» вводилася єдина ставка оподаткування з її диференціацією в союзних республіках, областях і районах. Вводилася єдина податкова ставка, середній розмір якої до 1959 р. встановлювався в розмірі 14 %, а пізніше був зменшений до 12,5 % [49, с. 13–14].

Правове регулювання здійснювалось також союзними правовими актами, які нерідко приймалися у формі рішень сумісних постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Відбулася зміна системи державних поставок сільгоспродукції з господарства колгоспників. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 4 липня 1957 р. були скасовані обов'язкові поставки сільськогосподарських продуктів державі господарствами колгоспників, робітників і службовців, які проживали у сільській місцевості.

У 1958 р. із скасуванням поставок встановлюється єдина форма державних заготівель сільськогосподарських продуктів, закупівля їх у колгоспів. Їх обсяг обчислювався на підставі погектарного принципу. Введені економічно обґрунтовані стабільні закупівельні ціни, що були значно вищими від колишніх [139, с. 348]. Однак, лібералізація цінової політики не обумовила очікуваного від неї економічного ефекту. Зростання витрат колгоспів на обслуговування техніки після ліквідації МТС не компенсувались новими цінами на сільгоспродукцію [194, с. 276].

Відбувався процес укрупнення колгоспів, частково зменшився апарат управління. Укрупнення колгоспів породжувало нові організаційні форми – міжколгоспні виробничі об'єднання: прості (наприклад, міжколгоспні відгодувальні пункти) і складні (наприклад, як міжколгоспні електростанції).

Такого роду укрупнення вели до того, що погіршилось управління структурними підрозділами, зросли невиробничі витрати. Жителі малих сіл втрачали перспективи їх розвитку, а робочі місця ставали розкиданими, як правило, по всьому масиву укрупненого господарства. Акцент на розвиток сільської соціальної інфраструктури робився переважно на центральні садиби, у той час як малі села потрапляли до категорії «неперспективних» та поступово занепадали.

Зменшення числа колгоспів відбувалося і в результаті перетворення частини колгоспів у радгоспи. Поштовхом для цього процесу стало прийняття постанов ЦК Компартії України і Ради міністрів УРСР від 23 квітня 1957 р. «Про організацію нових й укрупнення існуючих радгоспів УРСР» та «Про додаткову передачу радгоспам земель і майна економічно слабких колгоспів». Цими постановами радгоспам і підсобним господарствам УРСР передавались майно і фонди МТС із землею, а також економічно слабких колгоспів, на базі яких розширювались існуючі радгоспи, або створювались нові. Регламентація переходу в нормувалась також спеціальним «Положенням про порядок передачі радгоспам земель і суспільного майна колгоспів при перетворенні їх в радгоспи й порядок розрахунків з колгоспниками», затвердженому в травні 1957 р. постановою Ради міністрів СРСР і ЦК КПРС «Про порядок передачі колгоспного майна при перетворенні колгоспів у радгоспи».

Перетворення колгоспів у радгоспи проводилось переважно без збільшення капіталовкладень. Багато новостворених радгоспів не були достатньою мірою забезпечені засобами виробництва. У більшості радгоспів урожаї були нижчими, ніж у колгоспах, а собівартість продукції вищою, ніж у колгоспах. Економічний ефект від цих заходів видавався сумнівним.

Незважаючи на це, у 1959 р. обкоми й облвиконкоми республіки подали пропозиції про доцільність перетворення в радгоспи, лісгоспи та відгодівельні господарства список діючих колгоспів, серед них у Волинській – 34, Ровенській – 18. Уряд республіки повністю підтримав пропозиції про перетворення колгоспів у радгоспи у деяких областях, в тому числі і

Ровенській. По Волинській області Рада міністрів УРСР затвердила до перетворення лише 17 колгоспів. Не було підтримано ідею про розширення Камінь-Каширського відгодівельного радгоспу, утвореного в 1959 р. на базі 7 відстаючих колгоспів. Це господарство, що володіло земельною площею близько 30 тис. га, не зміцніло економічно, проте обласні партійні та державні органи просили приєднати до нього додатково ще 6 колгоспів, які мали 21 тис. га своєї землі. Не знайшла підтримки й пропозиція про організацію радгоспу на базі чотирьох колгоспів Нововолинського району, які не були економічно слабкими господарствами [65, с. 423–424].

З остаточною колективізацією волинського села, як і Західної України в цілому закріплюється статус селянина як особи, що працює на колгоспній чи радгоспній землі та землекористувача присадибної ділянки. Ще однією особливістю було те, що якщо раніше для села була характерна певна диференціація землевласників за кількістю землі, то тепер разом зі статусом землевласника зникло і поняття «малоземельний», «безземельний», «середняк» і т.д. Всі мали однакові ділянки землі у користуванні, що після сплати всіх податків дозволяло задовільнити свої потреби в харчуванні. Через високе оподаткування і регламентування не тільки землекористування, але навіть наявності худоби, птиці, фруктових-ягідних дерев у господарстві, селянин не мав можливості шляхом товарообміну задовільнити свої матеріальні потреби та реалізовувати інші інтереси.

Однак, слід відзначити, що в розглядуваний період спостерігається зменшення податкового тиску на селянське господарство. З 1953 року розпочинається тенденція до зменшення розміру грошового податку із селянських господарств, встановлення твердих ставок оподаткування відповідно до розмірів присадибних господарств. Із набуттям чинності Закону СРСР від 8 серпня 1953 р. «Про сільськогосподарський податок» змінювалася система оподаткування присадибного господарства колгоспників. Обкладання сільськогосподарським податком тепер здійснювалось за твердими ставками і залежало від розміру присадибної ділянки, а не від доходу, який вона давала.

Цей захід ніс значне полегшення селянству, оскільки суттєво зменшувались розміри податку. За попереднім нормативними актами вся сільськогосподарська продукція, що була вирощена на присадибній ділянці і як правило, споживалась сім'єю розглядалась як товарна, тобто така, що приносить прибуток. Ця зміна принесла полегшення селянству, позаяк суттєво зменшувала розмір податку.

Податок обчислювався з кожного господарства відповідно від площі земельної ділянки. Згідно зі ст. 1 податок сплачувався господарствами членів колгоспів та господарствами інших громадян, яким надані земельні ділянки на території сільських рад. Для УРСР розмір податку залежав від зони та встановлювався з урахуванням розмірів доходу господарства. Так, наприклад, якщо східні області сплачували 5–12 крб., то для Ровенської та Волинської області він становив 4 крб., ще нижчий податок був тільки для гірських областей [49, с. 10]. Новий сільськогосподарський податок фактично перетворювався на поземельний податок із сільського населення, він не був надмірно обтяжливим для селян і втратив свій колишній фіскальний характер та перестав бути державним інструментом викачування грошей з села.

Вживалися заходи щодо посилення матеріальної зацікавленості колгоспників у зростанні виробництва сільгосппродуктів, збільшилась оплата праці колгоспників: зросли норми оплати трудоднів, ліквідована зрівнялівка у нарахуванні трудоднів, зменшено високі витрати трудоднів на утримання управлінського апарату [139, с. 348].

Всі ці заходи сприяли розвитку сільського господарства та покращанню матеріального становища селянства. Однак, як тільки економіка села зміцніла та почалася тенденція до зростання врожайності зернових та збільшення поголів'я худоби – почалися обмеження особистих господарств колгоспників. На межі 50-60-х рр. відбувався активний процес наступу на особисте присадибне господарство. Постановою Ради Міністрів УРСР від 13 березня 1961 р. «Про стан присадибного землекористування колгоспних дворів» розпочався процес зменшення присадибних ділянок [128, с. 93]. Проте селяни ні за яких обставин не бажали втрачати свої земельні ділянки. Про це

переконливо свідчить потужний масив селянських листів на адресу ЦК КПУ, в яких вони скаржились на дії місцевого керівництва, спрямовані на відлучення в них землі.

Присадибні ділянки, що залишались селянам, були мінімальні за розмірами. До того ж держава під всілякими приводами постійно намагалась зменшити і їх. В умовах, коли значно більшу частину прибутку селянській сім'ї давало особисте господарство, боротьба за збереження та розширення присадибного землекористування підчас ставала боротьбою за виживання. Тому «загарбниками» землі ще з воєнної доби стала більшість селян. В кінці 50-х – на початку 60-х рр. земельні органи в кожній області щорічно фіксували десятки тисяч «загарбників» землі. Причиною таких «загарбань» була та обставина, що з наявної присадибної ділянки селяни не могли забезпечити кормами власну худобу. А забезпечення колгоспними кормами було мінімальним тому селяни змушені були використовувати колгоспні землі. Кримінальним кодексом УРСР 1960 р. була введена кримінальна відповідальність за самовільне загарбання земельної ділянки. Відповідно до ст. 199 самовільне загарбання земельної ділянки, якщо за такі ж дії протягом року було застосовано адміністративне стягнення, каралося виправними роботами на строк від шести місяців до одного року або штрафом від п'ятнадцяти до двадцяти п'яти мінімальних розмірів заробітної плати [170].

На початку листопада 1964 р. президія ЦК Компартії України розглянула питання про зняття необґрунтованих обмежень особистого підсобного господарства колгоспників, робітників і службовців. Постанова, затверджена президією ЦК, вимагала відновити розміри присадибних ділянок і норми утримання худоби, які існували в колгоспах до внесення змін у Статут сільськогосподарської артілі, не допускати зменшення присадибної ділянки колгоспного двору, якщо розмір садиби не перевищував граничної норми, встановленої Статутом; визначала, що зменшення присадибної ділянки надалі може проводитись лише за постановою загальних зборів колгоспників, затвердженою райвиконкомом.

У документі вказувались розміри присадибних ділянок (включаючи площу під забудовами) для робітників і службовців, які проживали в сільській місцевості і не були членами колгоспів: для постійних робітників, спеціалістів і службовців радгоспів та лісових господарств – від 0,08 до 0,4 га на сім'ю (на поливних землях – не більше 0,15 га); для спеціалістів водного господарства, сільських учителів, лікарів – не більше 0,25 га на сім'ю; для всіх інших робітників і службовців, що проживали в сільській місцевості, але не працювали в сільському господарстві, – не більше 0,15 га. Тоді ж президія Верховної Ради УРСР визнала такими, що втратили чинність, державні документи, які обмежували розвиток особистих підсобних господарств [65, с. 480].

28 листопада 1969 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли спільну постанову № 910 «Про Примірний статут колгоспу», якою затвердили Примірний статут колгоспу. Цей Статут являв собою нормативно-правовий акт, відповідно до якого кожен колгосп мав затвердити свій статут та керуватися ним у своїй діяльності. Примірний статут колгоспу містив окремі розділи – III «Земля і її використання» і X «Підсобне господарство сім'ї колгоспника (колгоспного двору)», які були присвячені регулюванню земельних відносин за участю колгоспу. У розділі III зазначалося, що земля, яку займав колгосп, закріплювалася за ним в безоплатне та безстрокове користування («навічно») і не могла бути об'єктом будь-яких правочинів, включаючи оренду. Кожному колгоспу видавався виконавчим комітетом районної (міської) ради депутатів трудящих державний акт на право користування землею, в якому зазначалися розміри і точні межі закріпленої за колгоспом землі. Така земля поділялася на землі громадського використання та присадибні землі. Кожна колгоспна сім'я (колгоспний двір) надавалася у користування присадибна ділянка розміром до 0,50 га, на поливних землях – до 0,20 га. Кожен колгосп своїм статутом встановлював норми присадибних ділянок в межах дозволених норм. У розділі III зазначалося, що рішення про надання присадибної ділянки сім'ї колгоспника (колгоспному двору) приймалося загальними зборами членів колгоспу, а при встановленні розміру враховувалась кількість членів сім'ї колгоспника та їх

трудова участь в діяльності колгоспу. При цьому розміри присадибних ділянок, наданих відповідно до Статуту сільськогосподарської артілі 1935 р., могли зберігатися [291, с. 26].

Відбулися зміни у правовому становищі селян. Як відомо, в радянській державі та зокрема в УРСР паспортизація відбулася в добу колективізації. Згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів», від 27 грудня 1932 р. та постановою РНК СРСР «Про видачу громадян СРСР паспортів на території СРСР» від 28 квітня 1933 р. селянам паспорти не видавалися. Не маючи документів, вони були позбавлені права селитися у містах, влаштовуватися на роботу у паспортизованих місцевостях без обґрунтованих серйозних причин, не могли вільно пересуватися по країні, тобто вони були прикріплені до місця проживання [43, с. 38–39]. Конституційні права селян, як категорії населення були суттєво обмежені у їх праві на свободу пересування та вільний вибір місця проживання та роботи. У ході радянізації такий же порядок був встановлений і на Волині. було Згідно нового «Положення про паспорти», що було введено у жовтні 1953 р., був розширений перелік місцевостей, в яких громадяни отримували паспорти. Молодим людям у віці 16–20 років видавався паспорт з терміном дії п'ять років. Колгоспникам паспорти видавалися лише на період виконання сезонних робіт по договору та у разі проживання у «режимній місцевості», більшість же селян як і раніше, були позбавлені паспортів та не мали можливості залишити місце проживання більше ніж на 30 діб, та й то за умови отримання відповідної довідки в сільраді [42].

Вживалися заходи щодо посилення матеріальної зацікавленості колгоспників у зростанні виробництва сільгосппродуктів. Покращилась оплата праці колгоспників: були підвищені норми оплати та ліквідована зрівнялівка у нарахуванні трудоднів, зменшено витрати трудоднів на утримання управлінського апарату. У 1956 р. кримінальна відповідальність за невиконання мінімуму трудоднів була скасована. Тепер, робота колгоспника оцінювалась не за середніми показниками, а диференційовано. Нові єдині розцінки враховували

характер роботи, кваліфікацію працівника, кількість і якість виготовленої ним продукції [139, с. 349].

Впроваджувалась грошова оплата праці колгоспників, але все ж вона залишалась найменшою по галузях господарства. У 1956 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах», згідно з якою передбачалося щомісячне авансування праці колгоспників. Раніше основна частина доходів, що мала розподілятися за трудоднями, видавалась після закінчення господарського року [6, с. 144–145].

У липні 1964 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про пенсії і допомогу членам колгоспів», що означало встановлення державної системи соціального забезпечення колгоспників. Попередня система підтримки непрацездатних селян здійснювалася на кошти самих колгоспів, або через каси взаємодопомоги. Часто колгоспи були не в змозі виплачувати пенсії. Умовою для надання пенсій і допомог став колгоспний стаж. Пенсії за старістю призначалися чоловікам при досягненні 65 років (стаж роботи не менше 25 років), жінкам при досягненню 60 років (стаж роботи – не менше 20 років). Тим часом, пенсіями цей закон забезпечував лише голів колгоспів, спеціалістів та механізаторів. Пізніше, у 1968 р. пенсійний вік для них було вирівняно з пенсійним віком робітників і службовців. І лише від червня 1971 р. дія закону 1964 р. поширилася на всіх колгоспників і колишніх членів колгоспів, землі яких були передані радгоспам або іншим підприємствам. Проте, рівень пенсійного забезпечення, гарантований пенсіонерам-колгоспникам був значно нижчий, ніж в інших категорій населення.

Тим же законом від 15 липня 1964 р. було встановлено допомога жінкам-членам колгоспів на період відпустки за вагітністю та пологами, тривалість такої відпустки, визначалась за нормами, аналогічними нормам жінкам-робітниць і службовців [341, с. 211–212].

Розширення господарської самостійності й ініціативи на місцях призвело до відмови від надмірної централізації в плануванні сільського господарства.

Так, з березня 1955 р. колгоспи отримали право планувати своє виробництво самостійно. Водночас у плані слід було враховувати необхідність одержання такого обсягу товарної продукції, який повинен був задовольняти потреби республік. Після здачі обов'язкових поставок, вироблена колгоспом продукція надходило в його розпорядження. Такий порядок повинен був дати простір ініціативі колгоспу, посилити матеріальну зацікавленість колгоспів у підйомі суспільного виробництва [139, с. 347]. Колгоспи, отримавши досить значну в порівнянні з минулим свободу дій, все ж справжніми господарями на землі не стали. Система економічного примусу, що ставила їх в залежність від директивних органів, так подолана і не була. Надалі використовувались старі методи управління у вигляді рекомендацій, що носили обов'язковий характер. Механізм, за допомогою якого держава отримувала від колгоспів усі потрібні їй ресурси, продовжував активно функціонувати. Таке адміністрування забезпечувалося розгалуженою бюрократичною системою управління сільськогосподарською галуззю. Постійно змінювалися структури і повноваження союзних і республіканських міністерств, обласних і районних земляних органів, по-новому називалися посади, але адміністративно-управлінський апарат тільки зростав. У середині 1950-х рр. лише в Міністерстві сільського господарства СРСР було 422 різних управлінь, відділів та секторів [66, с. 419].

Протягом досліджуваного періоду відбулися численні реорганізації в системі управління сільським господарством СРСР, а відповідно – в керівництві цією галуззю в Україні та Волинській області. Проте ці реорганізації зводилися насамперед до зміни бюрократичних структур та перебудови окремих апаратів управління, що давали дуже обмежений, тимчасовий позитивний ефект. А з приходом до влади Л. Брежнєва розпочався черговий етап централізації управління. Всі реальні важелі управління знову були зосереджені в союзних міністерствах і відомствах. Республіканські та місцеві органи влади сконцентрувались на питаннях вдосконалення форм і методів організації управління та керівництва сільським господарством,

планування розвитку спеціалізації і концентрації колгоспно-радгоспного виробництва на базі міжгосподарської кооперації та аграрно-промислової інтеграції. Для управління аграрним сектором на місцях були створені обласні управління сільського господарства при обласних виконавчих комітетах. Так, управління сільського господарства Волинського облвиконкому було організовано на підставі постанови Ради Міністрів УРСР № 334 від квітня 1965 р. На основі виробничих колгоспно-радгоспних управлінь, що діяли раніше, було організовано районні виробничі управління сільського господарства. Управління сільського господарства Волинського облвиконкому відало земельним фондом і керувало роботою з розвитку сільського господарства та заготівлі сільськогосподарських продуктів. У районах були створені районні виробничі управління сільського господарства [62, с. 120–121].

Прикладом постійних змін в системі управління та розростанню бюрократичного апарату можна навести такий факт на виконання постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 17 січня 1967 р. № 39 «Про деякі зміни у підпорядкуванні радгоспів та додаткову організацію обласних трестів радгоспів», де вказувалось, що з метою поліпшення керівництва і ліквідації існуючої в деяких областях надмірної розпорошеності радгоспів, створюється Волинський спеціалізований трест м'ясо-молочних радгоспів, який підпорядковується Головному управлінню радгоспів Міністерства сільського господарства УРСР, однак з 1969 р. він переходить під юрисдикцію Міністерства радгоспів УРСР [62, с. 123].

У кінці 60-х років відбулася друга кодифікація радянського законодавства. Її особливістю у галузі регулюванні земельних відносин було посилення союзних начал. Правовою формою централізації правової регламентації цих відносин стали Основи земельного законодавства СРСР і союзних республік, прийняті Верховною Радою СРСР 13 грудня 1968 р., які були введені у дію 1 липня 1969 року. Основи склалися з 50 статей, об'єднаних у 11 розділів. Для Основ був характерний високий рівень

узагальнення нормативно-правового матеріалу. Поєднувані в них правові приписи вимагали подальшої конкретизації і деталізації. Як і попередні Загальні засади, Основи земельного законодавства були концептуальним, програмним актом, у відповідності і на основі якого повинні були прийматися подальші союзні і республіканські закони.

Основи земельного законодавства 1968 року закріплювали право власності на землю за СРСР хоча у ст. 3 даного акту було вказано, що «земля є надбанням народів, які проживають на даній території». Таке формулювання права власності на землю було невизначеним, не пояснювало поняття території і її співвідношення з територією союзних республік. З нього неясно, народів якої території в складі СРСР земля була надбанням – союзної республіки, області, району, населеного пункту, і як народу цієї невизначеної території, на якій вони проживали могли визначити свою правосуб'єктність, розпорядитися своїм «надбанням».

Згідно ст. 4 Основ усі землі єдиного державного земельного фонду поділялися на 6 категорій: землі сільськогосподарського призначення, землі населених пунктів (міст, селищ міського типу і сільських населених пунктів), землі промисловості, транспорту, курортів, заповідників та іншого несільськогосподарського призначення, землі державного лісового фонду, землі державного водного фонду і землі державного запасу.

Був зафіксований принцип пріоритету союзного земельного законодавства над земельним законодавством союзних республік. Згідно зі ст. 6 Основ 1968 р. віданню союзної республіки в сфері земельних відносин підлягали розпорядження в межах республіки єдиним державним земельним фондом і встановлення перспективних планів його використання, встановлення порядку користування землею та організації землеустрою, встановлення планів з меліорації земель, боротьбі з ерозією та підвищення родючості ґрунтів, а також регулювання земельних відносин з інших питань, якщо вони не віднесені до відання СРСР.

Згідно ст. 15 до компетенції держави в галузі регулювання земельних

відносин належало встановлення основних засад у цій галузі, розробка і вдосконалювання земельного законодавства СРСР, а також разом із союзними й автономними республіками вирішення питань про надання земель для загальносоюзних і міжреспубліканських потреб.

Компетенція союзних республік у галузі регулювання земельних відносин визначалась у ст. 14, де було вказано, що віданню союзних республік у галузі регулювання земельних відносин підлягало розпорядження землями в межах союзних республік у загальносоюзних, міжреспубліканських і республіканських цілях за погодженням з місцевими Радами, а також землекористувачами [291, с. 25–26]. Згідно з зазначеними статтями союзна республіка могла самостійно розпоряджатися лише землями для республіканських цілей, що складали незначну частину земельних фондів. Слід зазначити, що більшість промислових підприємств і навіть колгоспи та радгоспи знаходились у віданні СРСР. Тобто, компетенція УРСР поширювалася лише на незначну частину земельних фондів та підприємств республіканського значення. Згідно ст. 50 заборонялися купівля-продаж, застава, дарування, оренда й інші угоди, які у прямій чи прихованій формах порушували право державної власності на землю, Основи більш чітко закріпили розподіл земель на категорії, який був введений Загальними засадами, підтвердили заборону оренди землі, введену в 1930 р., урегулювали питання ведення земельного кадастру. Також були закріплені тимчасове і вторинне землекористування, положення щодо охорони земель, що стосувалися нового земельноправового порядку відповідальності, а також принцип безкоштовності користування землею [239, с. 7].

На базі й у розвиток Основ 8 липня 1970 р. приймається новий Земельний кодекс УРСР. Він був введений у дію 1 січня 1971 р. Земельний кодекс 1970 р. складався з 173 статей, об'єднаних у 28 глав і 11 розділів. Земельний кодекс УРСР 1970 р. у питаннях землекористування не відійшов від союзних Основ. Земля, зазначено в ст. 3 цього Кодексу, є державною власністю, тобто всенародним добром. Наступний абзац підсилює попередній: «Земля є

виключною власністю держави і надається тільки у користування. Дії, які в прямій чи прихованій формі порушують право державної власності на землю, забороняються». Як і Основи 1968 р., Земельний кодекс УРСР 1970 р. закріплював заборону на укладення цивільних правочинів щодо землі (стаття 169) та отримання громадянами й юридичними особами земельних ділянок лише на праві користування за рішенням органів державної влади.

Отже, Конституція СРСР 1977 р. і Конституція УРСР 1978 р. ще раз підтвердила, що основу економічної системи УРСР складає соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) власності та колгоспно-кооперативної власності. При цьому в ч. 1 ст. 11 Основного Закону УРСР проголошувалось, що державна власність – спільне надбання всього радянського народу, основна норма соціалістичної власності.

Висновки до розділу 3

1. Після вступу на територію Волині Червоної армії розпочався процес відновлення радянського устрою. На відміну від інших українських регіонів, на західноукраїнських землях, які лише напередодні Другої світової війни ввійшли до складу УРСР процес відновлення радянського тоталітарного режиму мав свої особливості. Вони полягали, насамперед, у тому, що ці території не вдалось повністю радянізувати протягом 1939 – 1941 рр. і тепер перед сталінським режимом стояло завдання завершити цей процес. Особливо це стосувалось земельних правовідносин. Якщо ліквідація приватної власності на землю та колективізація сільського господарства була проведена в УРСР ще в кінці 30-х років, то тим часом у західних областях суцільна колективізація до початку війни ще не була завершена. Якщо власний політичний устрій і систему управління радянській владі в цілому вдалось накинати на Волинь ще до війни, то остаточну ліквідацію інституту приватноправових відносин,

зокрема ліквідацію ринкових відносин і встановлення державної власності на землю через проведення колективізації, необхідно було ще провести.

Завдання здійснити розпочатий у 1939 – 1941 рр. перехід до соціалістичного ладу в усіх галузях суспільного життя покладалося на партійні організації та органи радянської влади. Однак необхідно було брати до уваги особливості цього регіону, що полягали не тільки в економічному укладі, але й ментальності населення, строкатому національному складу, наслідках війни. За період 1941 – 1944 рр., коли на території Волині проходили військові дії сільське господарство зазнало серйозних втрат як людських – значна частина населення була вивезена до Німеччини, мобілізована в Червону армію чи воювала в загонах УПА, так і матеріальних – спалено чимало сіл, знищено значну кількість селянських господарств і посівів. Процес радянзації Волині ускладнювався ще й браком кадрів. Так, на Волині, на відміну від Галичини прихильників комунізму було більше, проте їх було недостатньо, щоб розв'язати кадрове питання наповнення органів місцевого управління, з одного боку, а з іншого – радянська влада не довіряла «місцевим». Усе це відбувалося на тлі воєнного протистояння та відчайдушного опору розгалуженої мережі ОУН і відділів УПА та польської Армії Крайової.

Більшість сільського населення прохолодно відносились до ідеї колективізації. Вона була протиприродною для людей, ментальність яких формувалась у європейському просторі, де приватна власність, і в першу на землю, була споконвічною основою економічного та політичного устрою. Додатковою «антирекламою» була колективізація в УРСР 30-х років з Голодомором, про які волинські селяни не лише були добре проінформовані через пресу і «східняків», яким вдалося нелегально перейти кордон, але навіть збирали харчі для допомоги українцям Сходу, від якої Радянський Союз відмовився, заявляючи, що ніякого голоду немає та післявоєнний голод 1946 – 1947 рр., який панував на території колективізованої УРСР. Як один з чинників слід зазначити і діяльність ОУН та УПА, які в цей період досить активно діяли.

Ці чинники жодним чином не завадили сталінському режиму відмовитися

від радянської Західної України, й у тому числі Волині, але вони стали причиною повільнішого та обережнішого впровадження колективізації в перші післявоєнні роки. Тому в зазначений період впровадження колективних форм господарювання та ліквідація приватної власності на землю радянська влада проводить дуже обережно, ще не ставлячи завдання негайного відновлення довоєнних колгоспів і створення нових. У цей період більша частина земель залишалась в руках одноосібників. У перші післявоєнні роки встановлення радянської моделі земельного устрою відбувалося поступово і не носило радикального характеру. Зміна соціально-політичного, економічного та культурного устрою вимагала часу, матеріальних і людських ресурсів. У цей період відбувається налагодження партійного, державного та господарського управління на Волині. Розгорнути суцільну колективізацію в перші повоєнні роки на Волині не вдалося через протидію з боку селянства, за яким стояв український самостійницький рух і його бойова сила УПА. Однак радянська влада вже взяла курс на обмеження міцних селянських господарств середняків та активно проводила «розкуркулення» з конфіскацією майна та насильницьким виселенням населення. Підготовка до насадження соціалістичної моделі господарювання на селі в 1945 – 1947 рр. була спрямована на обмеження землекористування та запровадження непосильних податків і торкнулася не лише нечисельної заможної частини селянства, але й основної маси мешканців села, які були дрібними землекористувачами. Посилювався економічний тиск на селянина-одноосібника через план хлібозаготівель, який фактично став інструментом відчуження селян від виробленої ними сільськогосподарської продукції. Підвищення податків ускладнювали, або робили економічно не вигідним ведення індивідуального селянського господарства. Як і в передвоєнний час, відбувався процес «відрізання» землі, що виходила поза встановленою нормою. Більшість «відрізаної» землі передавали державному земельному фонду та колгоспам. Подібний розподіл чітко свідчить про пріоритети радянського уряду в аграрній політиці – максимальне одержавлення землі. З метою регламентації, контролю

та закріплення обмеженого індивідуального селянського землекористування вводились земельні книги реєстрації трудового селянського землекористування. Кожному селянському господарству видавався один випис із земельної книги, в якому зазначалися всі землі, якими було наділено селян на підставі відповідних постанов радянської влади. Сталінський режим застосував тактику поєднання соціально привабливих акцій через підтримку найбільш вразливих верств, популістських обіцянок, ідеологічної обробки населення і репресивно-каральних акцій через насильницькі депортації неояльних до радянської влади. На Волині протидія ОУН та УПА заходам радянської влади, що позначилася в цілому спектрі проявів – від активної ідеологічної пропаганди, знищення державних господарських об'єктів, збройних сутичок, до фізичної ліквідації управлінців та активістів створювало атмосферу протесту проти радянських нововведень у тому числі й у сфері земельних відносин і суттєво гальмували їх «радянізацію» в перші повоєнні роки. Тому першочерговим завданням Москви на даному етапі було придушити український національно-визвольний рух. На це було кинуте величезні військові сили та розгорнутий махових репресій проти тих, хто його підтримував у будь-якій формі.

У період 1945 – 1947 рр. радянська влада шукала методи, тактичні прийоми та форми репресивно-каральних акцій та ідеологічної діяльності, які б ефективно спрацювали для повної інтеграції новоприєднаного регіону в соціально-політичну, економічну та культурну сфери СРСР. Такий шлях був знайдений через подолання збройного опору ОУН та УПА, а для місцевого населення більшість якого були селяни – обмеження прав на землю через встановлення норм землекористування та обов'язкові державні поставки з врожаю, збільшення податків для одноосібників, що робили нерентабельним господарство та насильницькі депортації з конфіскацією майна. На етапі утвердження тоталітарної системи та уніфікації суспільно-економічного устрою, радянська влада шукала методи і набирала сил для остаточного переходу до колективізації. Тому акцент на зміну земельного устрою, а саме – перехід від індивідуального землекористування до колективного в 1945 –

1947 рр. ще не набув домінуючого характеру, хоча певні кроки були зроблені. Перехідним етапом стали земельні громади – форма найпростішої виробничої кооперації для організації раціонального використання земельних громадських угідь, впорядкування сіл та ін. Одним із напрямів їх діяльності була організація супряжної праці – форма колективного господарювання, коли земля, залишаючись у приватній власності селян, оброблялася спільними силами, сільськогосподарським реманентом і тяглом. Їм надавалася значна допомога з боку радянської держави. Земельні громади мали стати одним із способів пропаганди переваг колективного господарювання.

2. Другий етап 1948 – 1953 рр. розпочався з натиску на селянство з метою остаточної ліквідації одноосібного селянського землекористування. Перехід до суцільної колективізації на Волині відбувався насильницькими методами із застосуванням органами радянської влади як економічного, фізичного, так і морального примусу. Колективізація супроводжувалася примусовим обмеженням прав власності громадян на землю через її усуспільнення, а також позбавлення прав власності на засоби виробництва та експропріацією майна селянських господарств, збільшення плану хлібозаготівель, податковим тиском. Усі ці заходи проводилися із застосуванням брутальних, насильницьких дій, властивих радянській командно-адміністративній системі. Правовідносини між місцевим населенням і владою регулювалися здебільшого з використанням позасудових і силових методів управління. За таких умов істотно зростало значення норм адміністративного та кримінального права при врегулюванні майнових правовідносин. Організація колгоспів проводилася з масовими порушеннями Статуту сільськогосподарської артілі та принципу добровільності і носила характер зтяжної і запеклої боротьби з місцевим населенням. Процес колективізації проходив з великими труднощами, зустрічаючи опір з боку селянства та УПА. На що радянський уряд реагував каральними акціями терору проти українського національно-визвольного руху та депортаційно-пересельницькими акціями, залякуванням, шантажем, провокаціями щодо селян. Примусове обмеження прав власності на рухоме і нерухоме майно

відбувалося через кампанію ліквідації та зселення хуторів, що було порушення конституційних прав людини на місце проживання. Також через механізм звинувачення в «бандопосбництві» відбувалась конфіскація землі, майна та примусове виселення з хуторів у східні області УРСР і Сибір.

Правовий режим інституту права власності в зазначений період був спрямований на остаточне встановлення державної форми власності на землю. Відбувається форсований перехід до державної директивної економіки, в основі якої лежало скасування ринкових механізмів у регулюванні земельних відносин, ліквідації права приватної власності та запровадження монопольної державної власності на землю. Правовідносини в земельній галузі регулювалися не тільки нормами всесоюзного законодавства та Української РСР (Земельного кодексу УСРР 1922 р., Загальних засад землекористування і землевпорядкування тощо), а й введенням законодавчих новел шляхом прийняття політико-правових актів, що затверджувались спільно ЦК ВКП(б) та КП(б)У і Радою Міністрів СРСР та УРСР. Ліквідація індивідуального селянського господарювання та одержавлення землі отримало правове закріплення в низці нормативно-правових актів, що зобов'язували обласні управління і районні відділи протягом 1950 – 1951 рр. провести землевпорядні роботи та визначити і закріпити межі кожного колгоспу, а також видати колгоспам державні акти на безстрокове (вічне) користування землею. Постановою встановлювався порядок затвердження міжколгоспного землевпорядкування, встановлення зовнішніх меж колгоспів, процедуру вручення колгоспам актів на безстрокове (вічне) користування землею, фінансове та організаційне забезпечення. Протягом 1948 – 1953 рр. на Волині відбувся завершальний етап процесу суцільної колективізації, внаслідок чого було остаточно ліквідовано індивідуальне селянське господарство на Волині та перехід до державно-кооперативної власності на землю. Єдиним суб'єктом права власності на землю ставала держава. Колгоспна земля розглядалася як загальнонародна державна власність, закріплена за артілью в безстрокове користування. Типом працівника на землі став найманий працівник суспільного

господарства. Селянам надавалася в користування присадибна ділянка, розмір якої регламентувався державою.

3. Станом на 1953 р. волинське село було повністю колективізоване. Відбулася повна уніфікація земельних відносин, з усіма рисами, характерними для суспільно-політичного та економічного ладу СРСР – закріплення права власності за державою та остаточне позбавлення селян юридично забезпеченого права бути власником землі. Право власності на землю було повністю монополізоване державою і тільки вона мала всі три правомочності власника – володіння, користування та розпорядження. Ліквідовано будь-які інші форми землеволодіння крім колгоспно-державної, що означало повне відчуження селянина не тільки від землі, але й через виконання державного плану хлібозаготівель і від виробленої ним продукції. Було ліквідовано не тільки право приватної власності, але й суттєво обмежене право на користування землею. У користуванні селянина залишилась тільки присадибна ділянка, розмір якої був чітко регламентований. Однак через високе оподаткування землекористувач не мав повноцінної можливості розпоряджатися на власний розсуд виробленою продукцією і задовольняти свої матеріальні потреби та реалізовувати інші інтереси. Як і в попередній, так і в розглядуваний період правове регулювання земельних відносин здійснювалося за допомогою примусу з боку радянського державного апарату. Колгоспи хоч і володіли правомочностями користування та розпорядження землею, не були самостійними. Право користування та розпорядження були обмежені радянськими нормами права, де діяв принцип, згідно якого головна мета колгоспів виконувати зобов'язання перед державою в наданні їй сільськогосподарської продукції. При чому якої саме продукції і в якій кількості визначала через свої органи управління держава, а не колгосп. Як бачимо, колгоспи у здійсненні своїх правомочностей не виступали самостійними суб'єктами права колгоспно-кооперативної власності. З остаточною колективізацією волинського села, як і Західної України в цілому, закріплюється статус селянина як особи, яка працює на колгоспній чи

радгоспній землі та землекористувача присадибної ділянки. Ще однією особливістю було те, що якщо раніше для села була характерна певна диференціація землевласників за кількістю землі, то тепер разом зі статусом землевласника зникло і поняття «малоземельний», «безземельний», «середняк» і т. д. Усі мали однакові ділянки землі в користуванні, що після сплати всіх податків дозволяло задовільнити свої потреби в харчуванні. Через високе оподаткування та регламентування не тільки землекористування, але навіть наявності худоби, птиці, фруктових-ягідних дерев у господарстві, селянин не мав можливості шляхом товарообміну задовільнити свої матеріальні потреби та реалізовувати інші інтереси. У 60-х роках правовий статус селянина значно покращується, зростає і матеріальний добробут. На межі 50 – 60-х років ХХ ст. відбувався активний процес наступу на особисте присадибне господарство з метою його обмеження, в той же час збільшилась оплата праці колгоспників. Зміна в податковій системі призвела до того, що сільськогосподарський податок фактично перетворювався на поземельний податок з сільського населення і перестав бути державним інструментом викачування грошей з села.

Наприкінці 60-х років ХХ ст. відбулася друга кодифікація радянського законодавства. Правовою формою централізації правової регламентації цих відносин стали Основи земельного законодавства СРСР і союзних республік, прийняті Верховною Радою СРСР 13 грудня 1968 р. Основи земельного законодавства 1968 р. закріплювали право власності на землю за СРСР. Був зафіксований принцип пріоритету союзного земельного законодавства над земельним законодавством союзних республік. Згідно ст. 50 заборонялися купівля-продаж, застава, дарування, оренда й інші угоди, які у прямій чи прихованій формі порушували право державної власності на землю. Основи більш чітко закріпили розподіл земель на категорії. Також були закріплені тимчасове і вторинне землекористування, положення щодо охорони земель, які стосувалися нового земельноправового порядку відповідальності, а також принцип безкоштовності користування землею. На базі й у розвиток Основ 8 липня 1970 р. приймається новий Земельний кодекс УРСР. Земельний кодекс

УРСР 1970 р. у питаннях землекористування не відійшов від союзних Основ. Земля, зазначено у ст. 3 цього Кодексу, є державною власністю, тобто всенародним добром. Дії, які в прямій чи прихованій формі порушують право державної власності на землю, забороняються». Як і Основи 1968 р., Земельний кодекс УРСР 1970 р. закріплював заборону на укладення цивільних правочинів щодо землі (ст. 169) та отримання громадянами і юридичними особами земельних ділянок лише на праві користування за рішенням органів державної влади. Земельний кодекс 1970 р. не передбачав вільного вибору форми господарювання – землі для ведення товарного сільськогосподарського виробництва надавалася лише колгоспам і радгоспам. Конституція СРСР 1977 р. та Конституція УРСР 1978 р. ще раз підтвердила, що основу економічної системи УРСР складає соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) власності та колгоспно-кооперативної власності. При цьому в ч. 1 ст. 11 Основного Закону УРСР було закріплено, що державна власність – спільне надбання всього радянського народу, основна норма соціалістичної власності.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено історико-теоретичне узагальнення та нове вирішення наукового завдання, що полягає розробці концепції еволюції правового регулювання земельних відносин на Волині протягом 1939 – 1960-х років. За результатами дослідження сформульовано такі висновки:

1. Опрацювання історіографічної бази та сукупності правових актів засвідчило, що з урахуванням достатньої кількості наукових досліджень як загального, так і спеціального характеру, є усі підстави вважати, що ґрунтовних наукових розробок, які б надавали цілісне уявлення про еволюцію правового регулювання земельних відносин на Волині в межах зазначеного хронологічного періоду немає. Проаналізована джерельна база наукового пошуку, що складається з архівних неопублікованих і виданих матеріалів, дає достатні підстави для розв'язання цієї наукової проблеми та представлена багатьма різновидами матеріалів і документів. У науковий обіг було введено низку архівних документів, що раніше не використовувалися.

Методологічна база дослідження забезпечила повноту, достовірність, належну якість і практичну значущість дисертаційного дослідження. Сукупність систематизованих і апробованих принципів наукового пізнання (науковість, плюралізм, об'єктивність, єдність історичного та логічного, комплексність), дослідницьких підходів (системний, діяльнісний) і наукових методів (діалектичний, герменевтичний; історичний, структурний, функціональний; історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-юридичний, статистичний, аналітичного групування) дозволила ґрунтовно пізнати та всебічно розкрити історико-правові аспекти еволюції правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках.

2. Трансформація правового опосередкування земельного питання на Волині тісно пов'язана з належністю цієї території в досліджуваний період до

різних держав з докорінно відмінними економічними й правовими системами. Протягом 1920 – 30-х років польський уряд проводив аграрну реформу з метою розв'язання економічної та політичної кризи на окупованій частині України, суть якої на Волині зводилась до парцеляції (подрібнення землі на невеликі ділянки – парцели), комасації (об'єднання розкиданих земель одного власника в одну ділянку), меліорації та ліквідації сервітутів, заохочення українських селян до еміграції, а також колонізації західноукраїнських земель, і в першу чергу волинських, польськими військовими та цивільними осадниками. Завдання реформи – ліквідувати селянське малоземелля і перетворити фермерське селянське господарство на основний компонент сільськогосподарського сектору польської економіки виконати не вдалося. Зміна власників землі – від великих до середніх – не набула масового характеру й серйозного впливу на розвиток економіки та сільського господарства не спричинила, селянське малоземелля ліквідувати також не вдалося. Однак реформа закріпила інститут приватної власності на землю у волинському селі та сприяла піднесенню загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва та розвитку товарно-грошових відносин. Особливість проведення польської аграрної реформи на Волині полягала ще й у польській осадницькій колонізації, котра спричинила загострення соціально-економічних і національних протиріч в краї, які з новою силою проявилися під час Другої світової війни.

3. Із встановленням наприкінці 1939 р. радянської влади на Волині правовий режим земельних відносин кардинально змінюється. Якщо раніше вони ґрунтувалися на засадах приватної власності та ринкових відносин в економіці, то тепер відбувається ліквідація приватної власності на землю через конфіскацію та її перехід у державну власність. Декларація Народних Зборів Західної України від 27 жовтня 1939 р., що оголосила про конфіскацію земель поміщиків, монастирів і великих урядових чиновників, реалізовувалась через принцип націоналізації землі, тобто примусового безоплатного відчуження землі у власність держави, та принцип муніципалізації землі, тобто примусового її вилучення у приватних осіб з подальшим переданням у

розпорядження органів місцевої влади без викупу. За своїм характером націоналізація землі була насильницькою та примусовою. З цього часу не лише великі, але й середні та дрібні землевласники позбавлялися права на земельні ділянки та перетворювалися із землевласників на землекористувачів. Норми землекористування також визначалися радянською державою, а «надлишки землі» (зазвичай найцінніші – орні, а на півночі Волині – сінокісні землі) вилучалися у власника без викупу. Механізм вилучення надлишків землі часто відбувався з грубими порушеннями. Незважаючи на те, що в радянських нормативно-правових актах було закріплено, що при «відрізанні» потрібно враховувати кількість осіб у селянському господарстві, досить часто цей принцип нехтувався або реалізовувався вибірково. Більшість конфіскованої землі великих землевласників і церкви перейшла в державний земельний фонд і ставала основою для створення колгоспів. З метою посилення соціальної напруги на селі та забезпечення політичної підтримки радянської влади, конфісковані «надлишки» середняків зазвичай передавалися біднякам. Через обмеження господарської діяльності шляхом лімітування кількості землі та позбавлення політичних свобод через паспортизацію та відсутністю представників великих і середніх селянських господарств у місцевих органах влади відбувався економічний і політичний тиск на волинське селянство з метою його схилення до вступу в колгоспи. Однак цей процес залишився незавершеним через початок німецько-радянської війни.

4. У період нацистської окупації на Волині сформувалися певні особливості земельних правовідносин, що не були характерними для інших округів, які входили до складу Райхскомісаріату «Україна». Якщо на більшості території Райхскомісаріату «Україна» основною формою господарювання на селі залишились радянські колгоспи, перетворені у громадські, а пізніше – в землеробські господарства, то особливістю Волині було те, що тут практично не було колгоспів, основною формою господарювання залишалось індивідуальне одноосібне земельне користування. Незважаючи на те, що третій етап німецької земельної реформи передбачав впровадження приватної

власності на землю, він не був реалізований. У приватну власність були передані присадибні ділянки, що звільнялись від податків. Окрім того, якщо в інших округах Райхскомісаріату «Україна» селяни змушені були далі працювати в колективних господарствах, що лише змінили назви, і вся вироблена продукція йшла на користь Третього Райху, то селяни Волині працювали на своїх індивідуальних земельних ділянках, що знаходились у їх користуванні, але були обкладені значною кількістю податків і ставали суб'єктами постачання сільськогосподарської продукції для потреб Німеччини.

5. У післявоєнний період з остаточним утвердженням радянської влади на Волині відбулась ліквідація інституту приватноправових відносин і встановлення державної власності на землю через проведення колективізації. Цей процес був розтягнутий у часі у зв'язку з наслідками війни, історичними умовами краю та діяльністю на Волині ОУН та УПА. Головною метою політичного руху ОУН та УПА була реалізація на основі права народів на самовизначення ідеї створення незалежної Української держави. Спроба її здійснення відбувалась в умовах нацистської окупації Волині, коли відмовившись від співпраці з німцями, український націоналістичний рух перейшов до збройного опору. У ході реалізації державотворчої програми підпільні структури ОУН і збройні формуваннями УПА застосовують на Волині тактику відвоювання окремих районів і створення там власної адміністрації. На визволених територіях українськими націоналістичними силами була зроблена спроба розв'язати земельне питання на основі власної державної концепції. У зоні свого контролю УПА скасовувала колгоспну систему та впроваджували приватну або колективну власність на землю на вибір селян. Ще один метод боротьби з німецькою окупацією – обмеження експлуатації німцями сільськогосподарського потенціалу Волині – здійснюючи збройний опір та акції саботажу вони не дозволяли німцям вивозити врожай і збирати сільськогосподарський натуральний податок з селян. У післявоєнний період на Волині діяльність ОУН та УПА, яка проявилась у активній антирадянській ідеологічній пропаганді, знищенні державних господарських

об'єктів, збройних сутичках, ліквідації радянських управлінців та активістів, створювала атмосферу страху та невизначеності щодо радянських нововведень і суттєво гальмувала «радянізацію» краю в тому числі й у сфері земельних правовідносин. Радянській владі, використовуючи регулярну армію та карально-репресивні органи, вдалося зламати опір українського національного підпілля й лише після цього відбулась остаточна колективізація та встановлення державної монополії на землю.

6. У період 1945 – 1947 рр. посилювався економічний тиск на селянина через обмеження землекористування, запровадження непосильних податків, що ускладнювали або робили економічно не вигідним ведення індивідуального селянського господарства, впровадження плану хлібозаготівель, який фактично став інструментом відчуження селян від виробленої ними сільськогосподарської продукції. У цей період перехідним етапом до колективізації землі стали земельні громади. Підтримувані радянською державою, вони мали стати одним із способів пропаганди переваг колективного господарювання. Другий етап остаточної «радянізації» земельних правовідносин відбувався протягом 1948 – 1953 рр. Правовий режим інституту права власності в цей період був спрямований на остаточне встановлення державної форми власності на землю. Відбувається форсований перехід до державної директивної економіки, в основі якої лежало скасування ринкових механізмів у регулюванні земельних відносин, ліквідації права приватної власності й запровадження монопольної державної власності на землю. Земельні відносини регулювалися не лише нормами всесоюзного законодавства та Української РСР (Земельного кодексу УСРР 1922 р., Загальних засад землекористування і землевпорядкування тощо), а й введенням законодавчих новел шляхом прийняття політико-правових актів, що затверджувались спільно ЦК ВКП(б) та КП(б)У і Радою Міністрів СРСР та УРСР. Колективізація супроводжувалася примусовим обмеженням прав власності громадян на землю через її усуспільнення, а також позбавлення прав власності на засоби виробництва та експропріацією майна селянських господарств. Усі ці заходи

проводилися із застосуванням брутальних, насильницьких дій, властивих радянській командно-адміністративній системі. Правовідносини між місцевим населенням і владою визначалися здебільшого з використанням позасудових і силових методів управління. Організація колгоспів проводилась із масовими порушеннями Статуту сільськогосподарської артілі та принципу добровільності й носила характер зтяжної й запеклої боротьби з місцевим населенням. Примусове обмеження прав власності на рухоме та нерухоме майно також здійснювалося через кампанію ліквідації хуторів, що було порушенням конституційних прав людини на місце проживання. Використовуючи механізм звинувачення в «бандпособництві», відбувались конфіскація землі, майна та примусове виселення хуторян у східні області УРСР і Сибір та Казахстан. Правовідносини між місцевим населенням та окупаційними режимами регулювалися переважно із застосуванням позасудових і силових методів управління. За таких умов різко зростало значення норм адміністративного та кримінального права при врегулюванні майнових відносин.

7. Станом на 1953 р. волинське село було повністю колективізоване. Відбулася повна уніфікація земельних відносин з усіма рисами, характерними для суспільно-політичного та економічного ладу СРСР – закріплення права власності за державою та остаточне позбавлення селян юридично забезпеченого права бути власником землі. Право власності на землю було повністю монополізоване державою і тільки вона мала всі три правомочності власника – володіння, користування та розпорядження. Наприкінці 60-х років ХХ ст. відбулася друга кодифікація радянського земельного законодавства. Правовою формою регламентації цих відносин стали «Основи земельного законодавства СРСР і союзних республік» (1968 р.), що закріплювали право власності на землю за державою і стали основними законодавчими актами регулювання земельних відносин до кінця існування Радянського Союзу. Така докорінна зміна форми права власності на землю призвела до деградації правового менталітету українського селянина, появи відчуття безперспективності боротьби за свої права, нерозуміння європейського ставлення щодо вирішення

питань у сфері реалізації права власності на землю, як одного з основних і системоутворюючих чинників вітчизняного праводержавотворення. Відбулася руйнація ментальності українських селян у розумінні свого громадянського та національного правового статусу та змінилися пріоритети цінностей суспільної і виробничої життєдіяльності. Унаслідок цього, а також недосконалості законодавства, нині існують умови, коли насильницькі засади вирішення суперечностей, зокрема в аграрній сфері, превалюють над цивілізованими, екологічними, гуманістичними та правовими. Під час проведення земельної реформи в сучасній Україні вивчення особливостей і недоліків аграрних перетворень і досвід формування правових засад у галузі землеволодіння й землекористування має істотне практичне значення. Воно впливає як із сфери політико-правової діяльності держави, так і психологічної, ментальної – повернення впевненості селянинові в цінності законного володіння й користування первинною основою, предметом праці й національним надбанням – землею. У перспективі додаткового ґрунтового дослідження потребують зміни, що відбулися у правосвідомості населення внаслідок ліквідації приватної власності на землю. Це дасть можливість комплексно розкрити особливості праворозуміння учасників сучасних земельних правовідносин в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамович С. В. Аграрне питання в соціальній політиці ОУН–УПА в 40–50 рр. ХХ ст. *Соціальна політика в теорії і практиці українського націоналізму: історія і сьогодення*: матеріали VII всеукр. наук. конф., присвяченої 75-й річниці УПА (м. Івано-Франківськ, 19–20 трав. 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 7–14.
2. Азарх І. Деякі аспекти побутування сільського населення на окупаційній німцями території. *Сторінки воєнної історії України*. 2012. Вип. 15. С. 51–60.
3. Аксененок Г. А. Право государственной собственности на землю в СССР. Москва : Госюриздат, 1950. 307 с.
4. Арутюнян Ю. В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. Москва, 1970. 184 с.
5. Баран В. К. Україна 1950–1960-х років: еволюція тоталітарної системи. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 448 с.
6. Баран В. К. Україна : Новітня історія (1945–1991). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003, 670 с.
7. Баран В. К., Токарський В. В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Луцьк : Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2014. 456 с.
8. Беркгоф К. Жнива розпачу : Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ : Критика, 2011. 455 с.
9. Белоусов С. М. Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. Київ : Вид-во Акад. наук УРСР, 1951. 165 с.

10. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ : Либідь; Військо України, 1994. Кн. 2. 688 с.
11. Богодист І. П. З приводу ролі земельних громад у соціалістичній перебудові західноукраїнського села. *Український історичний журнал*. 1962. №3. С. 113–116.
12. Боєчко В. Ф. Вирішення аграрного питання в Польщі (1918–1926 рр.). *Український селянин*. 2018. Вип. 20. С. 5–9.
13. Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.): навч. посіб. Київ: Атіка, 2013. 348 с.
14. Боляновський А. Український повстанський рух і німецькі окупаційні інстанції на Волині на початку 1944 року : між протистоянням і нейтралітетом. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21. С. 181–210.
15. Брийовська І. Б. Правове регулювання інституту власності в західних областях Української РСР (1939–1945 рр.) : автореф. дис. ... на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2015. 23 с.
16. Брийовська І. Б. Правове регулювання інституту власності в західних областях Української РСР (1939–1945 рр.) : дис. ...канд. юрид. наук : Львів, 2015, 211 с.
17. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Львів : Поклик сумління, 1993. 166 с.
18. Бурдін М. Ю. Земельні відносини в Україні : історико-правовий дискурс. Харків : У справі, 2016. 406 с.
19. Бурдін М. Ю. Земельна власність як правова основа земельних відносин в історії української хліборобської цивілізації. *Право та юстиція*. 2018. № 1. С. 79–90.
20. Бурдін М. Ю. Регулювання земельних відносин в Україні (друга половина ХVІІ–ХХ ст.) : історико-правовий та інституційний виміри : автореф. дис. ... док. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2017. 42 с.

21. Бурдін М. Ю. Реформування земельних відносин періоду непу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2015. Вип. 33-2. Т. 1. С. 15–20.
22. Бурлуцький Д. М. Визвольний похід Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію (вересень 1939 р.). *Український історичний журнал*. 1979. № 5. С. 17–25.
23. Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938-1940 годы. Москва: Государственное издательство колхозной и совхозной литературы, 1940. 448 с.
24. Варецький В. Л. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР в довоєнний період. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 321 с.
25. Васюта І. К. Революційно-визвольна боротьба селянства Західної України в 1918–1939 рр. *Український історичний журнал*. 1975. № 11. С. 44–54.
26. Васюта І. К. Селянський рух на Західній Україні в 1918-1939 рр. Львів: Вид-во Львівського університету, 1971. 220 с.
27. Васюта І. К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918-1939). Львів: Вища школа, 1978. 192 с.
28. Великі перетворення в західноукраїнському. *Вільна Україна*. 1948. 17 вересня. С. 2.
29. Величківський М. Ліквідація селянського присадибного господарства за комуністичної системи. *Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник*. Лондон, 1958. Кн. 7. С. 723–731.
30. Виздрик В. Зміни у структурі селянського землеволодіння Галичини в міжвоєнний період. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2017. Вип. 29. С. 424–431.
31. Виздрик В. С. Польська аграрна реформа та її реалізація у 20-х рр. ХХ ст. на західноукраїнських землях. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2013. № 752. С. 150–155.
32. Виконання поставок – обов'язок селянина. *Волинь*. 1942. 5 березня. № 18 (46). С. 1, 2.

33. Відновлення колгоспу. *Радянська Волинь*. 1945. 11 квітня. № 72. С.1.
34. Вісин В. В. Радянський режим у Волинській області (вересень 1939 – червень 1941 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 1997. 21 с.
35. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. 1938-1945. Москва : Госполитиздат, 1946. Т.1. 424 с.
36. Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі (1939-1949 рр.): збірник документів і матеріалів. Київ, 1949. 288 с.
37. Волинська область за роки радянської влади (1940-1960 рр.) : статистичний збірник. Львів: Каменяр, 1969. 314 с.
38. Волошин Н. П. Право личной собственности колхозного двора : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 1960. 19 с.
39. Воля народам! Воля людині! Смерть тиранії! Слово українських повстанців : матеріали про інформаційно-пропагандистську діяльність УПА в повоєнний період. Луцьк : Надстир'я, 1996. 106 с.
40. Вояк бореться зброєю – селянин плугом. *Вісті для українських селян*. 1942. 21 червня. С. 2.
41. Вронська Т. Етнодемографічна катастрофа в Західній Україні : жовтень 1947 р. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2009. № 11. С. 238–255.
42. Вронська Т. В., Кульчицький С. В. (43) Паспортизація населення [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pasportyzatsiia_na_selennia
43. Вронська Т. В., Кульчицький С. В. Радянська паспортна система. *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 33–43.
44. Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1963 рр.). Київ: Темпора, 2013. 624 с.
45. Гаврилюк О. Н. Радянізація економічного і духовного життя західноукраїнського села другої половини 40-х–50-х років (на матеріалах Волинської, Рівненської та Львівської областей) : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 1997. 178 с.

46. Гай-Нижник П. П. Від «націократії» до «нового ладу»: соціальногосподарчий лад майбутньої української держави у політичній концепції ОУН(б) під час II світової війни (1940–1945 рр.). *Соціальна політика в теорії і практиці українського націоналізму: історія і сьогодення*: матеріали VII всеукр. наук. конф., присвяченої 75-й річниці УПА. (ІваноФранківськ, 19–20 травня. 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 40–53.

47. Гай–Нижник П. П. Концепція основних засад сільськогосподарської (аграрної) політики Майбутньої Української Держави в соціально–економічній моделі ОУН(б). *Гілея*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 105 (2). С. 45–53.

48. Галуха В. Л. З історії аграрної реформи на Волині: комасація земельних угідь у 20–30-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. 2001. Вип. 5. С. 144–148.

49. Гергізова І. Л., Лубко І. М. Законодавче забезпечення податкової політики радянської держави на селі (50-ті рр. ХХ ст.). *Право і суспільство*. 2014. № 3. С. 9–15.

50. Гетьман А. П. Генеза науки про земельне право (1920-1970 рр.): Правова доктрина України: у 5 т. Харків: Право, 2013. Т.4: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права. С. 25–48.

51. Гика В. Волинь в період німецької окупації. *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)*: матер. міжнар. наук. конф. Київ, 2011. С. 370–376.

52. Глушенок Н. М. Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 рр.: автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2005. 16 с.

53. Гончаренко О. Правова природа органів місцевого управління цивільної адміністрації рейхскомісаріату „Україна”: юридична теорія та окупаційна практика (1941–1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України*. 2009. Вип. 12. С. 151–160.

54. Гончаренко О. Система управління окупованими територіями України. *Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси*. Київ : Наукова думка, 2010. С. 321–368.

55. Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» : Управлінсько-розпорядчі та організаційно правові аспекти (1941–1944 рр.). Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 600 с.

56. Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління на території райхкомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. Київ, 2014. 151 с.

57. Готуйтеся до весняного посіву! *Волинь*. 1942. 29 березня. № 25 (53). С. 3.

58. Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків: Акта, 2018, 480 с.

59. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століть. Львів : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2006. 448 с.

60. Гуменюк О. В. Радянізація західноукраїнських земель у 1939–1941 рр. : методи і напрями реалізації та сприйняття місцевим населенням : автореф. дис. ...канд. істор. наук : 07.00.01. Чернівці, 2009. 20 с.

61. Гуменюк Т. І. Західноукраїнські землі в 1939–1941 рр. : історіографічний аналіз : автореф. дис. ...канд. істор. наук : 07.00.01. Львів, 2007. 20 с.

62. Гусак Д. Г. Розвиток економіки Волинської області в другій половині 60-х – першій половині 80-х років XX століття : дис. ...канд. істор. наук : 07.00.01. Луцьк, 2015. 256 с.

63. Гусарєв С. Д. Структура діяльності як критерій порівняльно-правових досліджень. *Порівняльне правознавство : сучасний стан і перспективи розвитку*. 2012. С. 99–101.

64. Гуша К. О. Юридична відповідальність за земельні правопорушення, що посягають на право власності в Радянській Україні (1922–1991 рр.) : історико-правові аспекти : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01. Дніпро, 2017, 197 с.

65. Даниленко В. М., Новохатько Л. М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965). Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 2. С. 413–496.

66. Даниленко В. М., Романюк І. М. Українське село в добу реформ М. Хрущова. Історія українського селянства : Нариси в 2-х томах. Київ : Наукова думка, 2006. Том 2. С.411–478.

67. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 1. Накази та розпорядження обласної управи про організацію влади на місцях та залізничнодорожньої служби. 18.07.1941–01.09.1941. 95 арк.

68. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2, Оп. 1, Спр. 10. Розпорядження окружного комісара та міської управи. Переписка з окружними комісаріатами про податки, постачання сільськогосподарської продукції та ін. 80 арк.

69. Державний архів Волинської області. Ф. Р-6. Оп. 1, Од. зб. 9. Організація колгоспів. Відомість наявності земель в організованих колгоспах на території області. (1940). 30 арк.

70. Державний архів Волинської області. Ф. Р-32. Оп.1, Од. зб. 3. Сведения о совхозах, имеющих на территории Рівненской области на 1941 год. 3 арк.

71. Державний архів Волинської області. Ф. 46, Оп. 1, Спр. 639. Звіт воєводи про господарська, політичне і культурне становище Волинського воєводства за 1930 р. 77 арк.

72. Державний архів Волинської області. Фонд 46. Оп. 4. Спр. 329. Звіт про діяльність окружного земельного управління. 14 арк.

73. Державний архів Волинської області. Фонд 46. Оп. 4. Спр. 369. Звіти про роботу повітової інспекції по земельних питаннях. 68 арк.

74. Державний архів Житомирської області. Ф. Р-1162. Оп. 1. Спр. 2. Оголошення та відомості про видачу зарплати, службовцям Звягельської редакції Житомирської області за 1941–1943 рр. 82 арк.

75. Державний архів Львівської області. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 140. Листування облвиконкому з сільськими комітетами сіл по питаннях розподілу рухомого і нерухомого майна. 428 арк.

76. Державний архів Львівської області. Ф. 51. Оп. 6. Спр. 27. Інформації, довідки, повідомлення, звіти райкомів партії про політичне, організаційно-господарське укріплення колгоспів, колективізацію сільського господарства, виконання сільськогосподарських робіт, плану хлібопоставки державі, переселення колгоспників і одноосібних господарств у східні області. 26 арк.

77. Державний архів Львівської області. Ф. Р-300. Оп.1, Спр. 42. Накази виконавчого комітету. Списки, довідки, схеми по виборах депутатів до Народних Зборів Західної України. 210 арк.

78. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-22. Оп. 1. Спр. 3. Відомчий вісник гебітскомісаріату м. Ровно. 1941-1944. 01.04.1942–13.11.1942. 23 арк.

79. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-22. Оп. 1. Спр. 4. Урядовий вісник гебітскомісара у Рівному. 1.04.1942–15.10.1943. 72 арк.

80. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-22. Оп. 1. Спр. 7. Проект організації управління на Україні. 4.08.1941. 25 арк.

81. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-22. Оп. 1. Спр. 15. Звернення до населення, розпорядження. 1941–1943. 6 арк.

82. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-22. Оп. 1. Спр. 16. Заклик до української молоді про вступ на сільськогосподарські курси. 21.07.1941–10.12.1941, 9 арк.

83. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-40. Оп. 1. Спр. 1. Відношення про збори селян і партизан. 22.09.1941–2.12.1943, 3 арк.

84. Державний архів Рівненської області. Ф. 543 Оп. 1, Спр. 4. Документи про заподіяння німецько-фашистських загарбників ні Рівненщині. 259 арк.
85. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-635, оп. 3, Спр. 24. Інформація про кількість осадників в Ровенській області. 9 акр.
86. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-635 Оп. 3. Спр. 25. Інформація про земельний фонд, що залишився в Рівненській області після відїзду польських громадян з УРСР в Польщу. Інофрмація про націоналізацію колишніх нетрудових земель в 1939 р. по Рівненській області. 3 арк.
87. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-635, Оп. 3, Спр. 37. Організація колгоспів. Відомість наявності земель в організованих колгоспах на території області. (1940). 39 акр.
88. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-635, Оп. 3, Спр. 38. Інформація про радгоспи на території Ровенської області на 1941 рік. 1 арк.
89. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-635, оп. 3, Спр. 50. Матеріали по землекористуванню в Сарненському районі. Відомості про німецьких колоністів в Сарненському районі і про кількість землі в колишніх нетрудових господарствах. 19 акр.
90. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-635. Оп. 3, Спр. 51. Матеріали по землекористуванню в колгоспі ім. Кірова с. Колки, Сарненського району. 6 акр.
91. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-635. Оп. 1. Спр. 63. Відомості про хід організації колгоспів, про кількість колгоспів в Мізочському, Межирічському, Млинівському, Морочновському, Острожському районах 62 арк.
92. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-635. Оп. 1. Спр. 95. Протоколи и постанови сільських рад Рівненской области з питань перерозподілу землі між селяськими господарствами, що маю площу, яка перевищух вищевстановлені норми, безземельним і малоземельним. 87 арк.

93. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-635. Оп. 3, Спр. 102. Порівняльна структура господарств за розмірами землекористувачів (Рівненської області) в порівнянні з 1941 роком. 4 арк.

94. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-635, оп. 3, Спр. 103. Справка про кількість і розподіл колишніх нетрудових земель і про міроприємства, пов'язані з відновленням порушеного окупантами землекористування. 14 арк.

95. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-635. Оп. 1. Спр. 104. Відомості перерозподілу земель в Острожському районі Рівненської області між селянськими господарствами, що мають площу більше встановлених норм, безземельним и малоземельним. 3 арк.

96. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-635 Оп. 1. Спр. 106. Відомості перерозподілу земель в Рафалівському районі Рівненської області між селянськими господарствами, що мають площу більше встановлених норм, безземельним и малоземельним. 3 арк.

97. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-635 Оп. 1. Спр. 107. Протоколи постанови сільських рад і відомості перерозподілу земель в Рівненському районі Рівненської області між селянськими господарствами, що мають площу більше встановлених норм, безземельним и малоземельним. 18 арк.

98. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-635. Оп. 1. Спр. 109. Відомості перерозподілу земель в Сарненському районі Рівненської області між селянськими господарствами, що мають площу більше встановлених норм, безземельним и малоземельним. 8 арк.

99. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-635. Оп.1. Спр. 115. Справка про землекористування на території Рівненської області в 1939-1941 і 44 роках. 7 арк.

100. Державний архів Рівненської області. ДАРО Ф. Р-635. Оп. 1. Спр.137. Накази та інструкції по Народному Комісаріату Земельних справ

УРСР. Пояснювальна записка і порівняльні відомості разових звітів 1941 і 1945 рр. по Рівненській обл. 25 арк.

101. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-635. Оп. 1. Спр. 275. Справки о кількості хуторів з визначенням на групи по кількості дворів і віддаленості від сіл в розрізі районів і області. 8 арк.

102. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-635 Оп. 1, Спр. 426. Інформація про хід зселення по Рівненській області в колгоспні села з хутірських господарств колгоспників, а також хуторських господарств одноосібників та інших нечленів колгоспів. 5 арк.

103. Державний архів Рівненської області. Ф Р-635 Оп. 3 Од. зб. 28. Відомості опр валовий збір врожаю на Рівненщині за 1937. Порівняльна таблиця земфонда по Рівненській області станом на 17 вересні 1939 і 1 січня 1941. 3 арк.

104. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-635, Оп. 3, Спр. 106. Відомості про передачу надлишків відрізаних земель поза норми по Рівненській області. 3 арк.

105. Державний архів Тернопільської області. Ф. Р-188. Оп. 1. Спр. 1. Розпорядження про введення земельного податку і податку на забій худоби. 23 серпня 1943 р. – 9 вересня 1943 р. 2 арк.

106. Депортації : Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. : Документи, матеріали, спогади : у 3 т. Львів, 1996. Т. 1. 1939–1945 рр. 751 с.

107. Дмитренко И. А. Охрана имущественных прав колхозов. Киев : МВД УССР, 1970. 112 с.

108. Докаш О. Радянська електоральна політична практика як складова нової моделі політичної соціалізації населення Західної України (1939–1940 рр). *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2014. № 1. С. 79– 84.

109. Докаш О. Українські Народні Збори 1939 р. як політико-правовий інструмент легітимізації входження Західної України до складу УРСР :

нормативно-процедурні аспекти. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2013. Т. 25–26. С. 37–41.

110. Домашенко М. В., Рубаник В. Є. Власність і право власності. Нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні. Харків : Факт, 2002, 550 с.

111. Допомога селянським господарствам західних областей. *Радянська Україна*. 1945. 14, 23, 31 березня. С. 2.

112. Дубик М. Відображення економічної політики окупантів часів Другої світової війни в українській енциклопедистиці. *Сторінки воєнної історії України*. 2018. Вип. 20. С. 73–82.

113. Дукальский Б. В. Пределы права личной собственности в СССР : автореф. дис. ...докт. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 1971. 39 с.

114. Егоров И. Д. Типы, виды, формы собственности и права собственности в СССР. Советское государство и право. 1985. № 5. С. 60–67.

115. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР : збірник документів і матеріалів / упоряд: Х. І. Горожанкіна та ін. Київ : Наукова думка, 1976. 509 с.

116. За щастя основленої землі : Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979. / відп. ред. М. К. Івасюта. Київ : Наукова думка, 1979. 210 с.

117. Заболотна Т. Місцеві окупаційні органи влади в Україні періоду Другої світової війни у вітчизняних енциклопедичних ресурсах. *Сторінки воєнної історії України*. 2018. Вип. 20. С. 83–101.

118. Завдання кожного селянина. *Волинь*. 1942. 25 грудня. № 101. С. 4.

119. Загорулько М., Юденков А. Крах плану «Ольденбург». Москва : Экономика, 1980. 376 с.

120. Захарченко П. П. Розвиток права власності на землю в Україні (середина ХІХ – перша чверть ХХ ст.). Київ : Атіка, 2008. 296 с.

121. Захарченко П. П. Право власності на землю в Україні: правове забезпечення та особливості реалізації (середина ХІХ – початок ХХ ст.). Київ : Атіка, 2010. 328 с.
122. Західна Україна під большевиками ІХ. 1939. – VI. 1941 : збір. спогадів. Нью-Йорк, 1958. 494 с.
123. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі : від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002, 752 с.
124. Збереження врожаю. Волинь. 1943. 24 черв. № 48 (178). С. 4.
125. Збірник найважливіших законів, указів Президії Верховної Ради та постанов і розпоряджень уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Київ : Українське видавництво політичної літератури літератури, 1946. 260 с.
126. Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР. Київ : Держполітвидав УРСР, 1940. № 12–14. 248 с.
127. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. Київ : Держполітвидав УРСР, 1947. № 17. 183 с.
128. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. Київ : Держполітвидав УРСР, 1961. № 3. 183 с.
129. Зміна земельного ладу. *Волинь*. 1942. 8 березня. Ч. 19 (47). С. 2.
130. История колхозного права. Сборник законодательных материалов СССР и РСФСР 1917–1958 гг. Москва : Государственное издательство литературы, 1959. 517 с.
131. История Украинской ССР : в 10 томах. Київ : Наукова думка, 1984. Т. 8. 640 с.
132. Іванов С. Волинське село у 1941–1944 рр. : соціально-економічний аспект. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія : Історія. 2013. Вип. 2. Ч. 1. С. 80–96.
133. Іванов С. С. Становище населення Волині в період німецької окупації (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Острог, 2017. 242 с.

134. Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва у західних областях Української РСР. Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. 316 с.
135. Івасюта М. Становище селянства західних областей Української РСР під час тимчасової німецько-фашистської окупації і його боротьба із загарбниками і їх наймитами (червень 1941 – жовтень 1944 року). *З історії західноукраїнських земель*. Київ : Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. С. 168–186.
136. Івасюта М. К., Сливка Ю. Ю., Стеблій Ф. І. В сім'ї вольній, новій. (До 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною). Київ : Т-во «Знання», 1979. 46 с.
137. Із криниці печалі : зб. спогадів та документів. Рівне : Азалія, 1996. Вип. 3. 104 с.
138. Історія держави і права Української РСР : (1917–1960) / редкол. : Корецький В. М. та ін. Київ : Вид. Акад. наук УРСР, 1961. 365 с.
139. Історія держави та права України : підручник : у 2 т. / редкол. : В. Я. Тація, Д. І. Гончаренка. Київ, 2003. Том 2. 580 с.
140. Історія застерігає : Трофейні документи про злочин німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. Київ, 1986. 209 с.
141. Історія Української РСР. Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) : у 8 т. (141) Київ : Наукова думка, 1977. Т. 6. 543 с.
142. Історія українського селянства : Нариси в 2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2006. Т.2. 653 с.
143. Казанцев Н. Д. Право колхозной собственности. Москва : Госюриздат, 1948. 272 с.
144. Кентій А. Нариси боротьби ОУН-УПА в 1946–1956 рр. Київ : Інститут історії України НАНУ, 1999. 110 с.
145. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. Київ : Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 1999. 219 с.

146. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття : ідеологія та практика. Львів: Добра справа, 2003. 464 с.
147. Ковалев Б. Н. Повседневная жизнь населения России в период нацистской оккупации. Москва : Молодая гвардия, 2011. 656 с.
148. Коваль В. С. Возз'єднання західноукраїнських земель та міжнародні відносини 1939–1941 рр. Київ : Наукова думка, 1979. 272 с.
149. Ковальчак Г. І., Сливка Ю. Ю., Чугайов В. П. Подія великого історичного значення. Київ : Наукова думка, 1979. 220 с.
150. Ковалюк В. Р. До питання про скликання Народних Зборів Західної України. *Вісник Львівського університету. Серія суспільних наук.* 1992. Вип. 30. С. 74–85.
151. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 р. – червень 1941 р.). *Український історичний журнал*, 1993. № 2–3. С. 3–16.
152. Ковалюк В. Нові архівні документи про Народні Збори Західної України. *Архіви України*. 1991. № 5–6. С. 88–95.
153. Кожному роботящому селянинові – своя земля. *Волинь*. 1942. 1 берез. № 17 (45). С. 1, 2.
154. Комар В. Роль польського війська в національній політиці на Волині у другій половині 30-х рр. ХХ ст. *У пошуках правди* : збір. матеріалів міжнарод. конф. «Україно-польський конфлікт на Волині у роки Другої світової війни: Генезис, характер, перебіг і наслідки». (Луцьк, 20-23 травня. 2003 р.). Луцьк, 2003. С. 60–62.
155. Комаров Б. К. Две формы социалистической собственности и основные категории юридических лиц по советскому праву. Москва : Госюриздат, 1957. 22 с.
156. Комасація ґрунтів. *Воля народна*. 1926. Ч. 281. С. 2.
157. Кондартюк О. Аграрні програмні засади Організації українських націоналістів (1929–1939 рр.). *Розбудова держави*. 1997. № 3. С. 58–60.

158. Коріненко П. С. Українське село в 1941–1945 рр. : економічне та соціальне становище. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 361–364.

159. Коріненко П. С. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.). Порівняльний аналіз. Тернопіль : Богдан, 2015. 496 с.

160. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж ; Нью-Йорк, Львів, 1993. 657 с.

161. Костик П. С. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР (1939–1975 рр.). Львів : Держ. ун-т ім. І. Франка, 1980. 165 с.

162. Котенко О. А. (162А) Правове регулювання в контексті дії права та його основоположних принципів. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 199–202.

163. Кравчук Л. В. Соціалістична трансформація сільського господарства Тернопільщини (вересень 1939 – червень 1941 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія : Історія. 2017. Вип. 1. Ч. 1. С. 102–108.

164. Кравчук Л. В. Суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації на Тернопільщині (вересень 1939 – червень 1941 рр.) : автореф. дис. ... док. істор. наук : Львів, 2020. 37 с.

165. Крамар Ю. Реалізація земельної реформи у Волинському воєводстві адміністрацією Г. Юзефського (1928–1938 рр.). *Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції*. Луцьк : Надстир'я, 1998. С. 253–256.

166. Крамар Ю. В. Українсько-польські взаємовідносини на Волині у міжвоєнний період. *Архіви України*. 2013. № 3. С. 115–126.

167. Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941–1944 рр. : спогади, документи, факти / ред.-уклад. Ситай С. Рівне : О. Зень, 2013. 160 с.

168. Кривицький Ю. В. Механізм правового регулювання в сучасній теорії права. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 4. С. 74–79.

169. Кривицький Ю. Теоретико-методологічні основи розуміння механізму правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 10. С. 22–25.

170. Кримінальний кодекс України. Кодекс введено в дію з 1 квітня 1961 року Законом Української РСР від 28 грудня 1960 року. URL: http://yuristonline.org/laws/codes/ex/crime1960/kriminalnij_kodeks_ukrajini_1960.pdf.

171. Кузнецов Н. Н. Право собственности и управление народным хозяйством в СССР. Москва : ВЮрЗИ, 1984. 73 с.

172. Кульчицький В. С. Історія держави і права України. Київ : Ін Юре, 2008. 624 с.

173. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України. Київ : Атіка, 2001. 320 с.

174. Куницький М. Адміністративні покарання населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): цілі, види, регіональні особливості. *Мандрівець*. 2013. № 5. С. 43–47.

175. Куницький М. П. Національна політика СРСР на західноукраїнських землях напередодні Великої Вітчизняної війни (1939–1941). *Науковий вісник Волинського державного університету*. 2007. № 3. С. 300–304.

176. Куницький М. Натуральні податки в системі економічної експлуатації місцевого населення на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Гілея*, 2019. Вип. 141. С. 84–89.

177. Куницький М. Реалізація мети та завдань гітлерівської окупаційної політики у контексті функціонування владних інституцій Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Гілея*. 2013. Вип. 79. С. 55–59.

178. Курас Д. До питання про основи колоніальної політики Третього Райху на території України під час Другої світової війни. *Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості мета історичній пам'яті :*

збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (Київ, 29 квітня 2015 р.). Київ, 2015. С. 241–243.

179. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.) : за матеріалами україномовної легальної преси : Львів, 2010. 328 с.

180. Кучерепа М., Вісин В. Радянський режим на Волині (1939–1941 рр.). *1939 рік в історичній долі України і українців* : матеріали міжнарод. наук. конф. (Львів, 23–24 вересня, 1999 р.). Львів, 2001. С.160–170.

181. Лавлешко А. Радянський режим проти українського національно-визвольного руху західної України. *Розбудова держави*. 1999. № 1/6. С. 75–82.

182. Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. Київ, 1965. С.122–123.

183. Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. С. 154–155.

184. Лесько І. Б. Вплив радянського та гітлерівського окупаційних режимів на право власності: синхронні аспекти. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку*. 2012. С. 341–345.

185. Лесько І. Б. Гітлерівський окупаційний режим в Україні та право. *Формування правової держави в Україні : проблеми і перспективи* : матеріали наук. конф. (Тернопіль, 8 березня, 2012 р.). Тернопіль, 2012. С. 61–63.

186. Лесько І. Особливості права власності на західноукраїнських землях в радянський період. *Проблеми державотворення та правотворення в Україні : тези доповідей учасників Всеукр. наук.-практ. конф.* (Львів, 17 лют. 2012 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2012. С.292–294.

187. Лесько І. Б. Право власності за гітлерівського окупаційного режиму на Україні. *Проблеми державотворення та правотворення в Україні* : матеріали II Регіонального круглого столу. (Львів, 29 квітня, 2011). Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2011. С. 200–203.

188. Лесько І. Б. Суб'єкти права власності за законодавством УРСР у воєнний період 1941–1945 рр. *Науковий вісник Львівського Державного Університету Внутрішніх Справ*. 2012. Номер 2 (1). С. 143–154.

189. Лисенко О. Є. Подолання «міфу війни», або Від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики (з приводу 70-річчя перемоги над нацизмом і фашизмом). *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 4–24.

190. Лисенко О. Є., Пастушенко Т. В. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій "Українського історичного журналу" останнього десятиліття. *Український історичний журнал*. 2017. № 6. С. 140–162.

191. Лисенков С. Правовий вплив і правове регулювання як форми прояву дії права на суспільні відносини: співвідношення та порівняння. *Порівняльно-правові дослідження*. 2006. №1. С. 28–35.

192. Литвинюк В. Вплив аграрної політики польського уряду на розвиток сільського господарства Волині (1921–1939 рр.). *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. Серія : «Історія». 1996. Вип. 1. С. 78–81.

193. Літопис нескореної України : документи, матеріали, спогади / редкол. : Лялька Я. та ін. Львів : Просвіта, 1993. Т. 1. 796 с.

194. Лубко І. М. Вплив політики ціноутворення на зміст аграрних перетворень (50-ті рр. ХХ ст.). *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 274–277.

195. Львович М. Український хліб українському народові. *Вільна Україна*. 1942. №8. С. 3.

196. Макарчук В. С. Государственно-территориальный статус западно-украинских земель в период Второй мировой войны : историко-правовое исследование. Москва : Фонд "Историческая память, 2010. 518 с.

197. Макарчук В. С. До питання про легітимність Народних Зборів Західної України. *Вісник Львівського інституту внутрішніх справ*. 2004. Вип. 1. С. 298–309.

198. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов : Вища школа, 1983. 256 с.

199. Маланчук В. Ю. Торжество ленінської національної політики Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР. Львів : Книжково-журнальне вид-во, 1963. 696 с.

200. Малюга О., Костенко Ю. Антифашистський рух на території Волині в роки Другої світової війни. *Матеріали XXX Всеукр. наук.-практ. історико-краєзнавчої конф.* (Луцьк, 24-25 березня, 2009 р.). Луцьк, 2009. С. 239–241.

201. Малярчук О. М. Аграрна політика партійно-радянської влади (1944–1964 рр., західні землі України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2005. 20 с.

202. Малярчук О. Протистояння селянства, ОУН, УПА насильницькій колективізації західноукраїнського села. *Галичина*. 2013. Ч. 24. С. 203–211.

203. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 228 с.

204. Малярчук О., Гусак Р., Коростіль Н. Міжвоєнне село Західної України : соціум, господарство, духовність. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2014. 308 с.

205. Мамонтов І. О. Адміністративно-правові аспекти управління територіями, підконтрольними УПА. *Держава в умовах надзвичайного, воєнного станута/чи військової окупації : історія і сучасність (правові аспекти)* : матеріали Четвертої Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції. Вип. 4. Львів: Ліга-Прес, 2015. С. 26–29.

206. Мамонтов І. О. Український націоналістичний рух у протистоянні антидемократичним режимам у 1920-х–1950-х рр. : історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. 16 с.

207. Мартин А. Г., Прядка Т. М. Історичні аспекти формування земельних відносин і землеустрою в Україні. Київ : Центр учбової літератури, 2020. 194 с.

208. Махаринець М. Є. Регулювання земельних відносин на Волині періоду німецької окупації. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. Том 112 (№3). С. 52–58.

209. Махаринець М. Є. Польське осадництво на Волині (1921-1939 рр.) Україна–Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат: збірник наукових праць II міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 14–15 травн. 2020 р.). Київ, 2020. С.50–51.

210. Махаринець М. Є. Правове регулювання земельних відносин у програмних засадах ОУН та їх реалізація на Волині в роки радянсько-німецької війни. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2020. Вип. 1. С. 3–5.

211. Махаринець М. Є. Суб'єкти правового регулювання земельних відносин на Волині у 20–30-ті рр. ХХ ст. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 3 (13). С. 163–171.

212. Мірчук П. Історія УПА. Львів : Просвіта, 1991. 196 с.

213. Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. Київ : Дух і літера, 2013. 360 с.

214. Мюллер Н. Вермахт и оккупация: о роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. [пер. с нем.] Москва, 1974. 285 с.

215. На фронтах УПА. *До зброї*. 1943. № 3. С. 2.

216. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінсько-го тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.). Луцьк : Вежа, 2008. 258 с.

217. Наказ у справах виборів місцевих адміністрацій, земельних комісій та введення загального навчання молоді. *Літопис УПА*. Київ-Торонто, 1999. Т. 2. 310 с.

218. Народне господарство Української РСР: стат. зб. Київ : Держстатвидав, 1957. 535 с.

219. Никитюк Т. Л. Державний сільськогосподарський банк у системі фінансування аграрної реформи у Волинському воєводстві у 1920–1930 рр. *Збірник наукових праць ВДУ*. 2001. Вип. VII. № 4. С. 82–88.

220. Никитюк Т. Л., Баула О. В. Господарський досвід проведення аграрних перетворень (зцілення земель) у Волинському регіоні у 1919–1939 роках. *Економічні науки*. Серія «Економічна теорія та економічна історія». 2014. Вип. 11 (44). С.122–131.

221. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. док. і матер. / упоряд. : А. А. Батюк та ін. Київ : Держ. видав. політ. л-ри УРСР, 1963. 485 с.

222. Новий земельний лад для областей колишнього Союзного Союзу, що їх уже перебрала цивільна влада. *Волинь*, 1942, 5 березня, Ч. 18 (46). С. 2.

223. О едином государственном учете земельного фонда СССР. Постановление Совмина СССР от 10.09.1959 г. № 1053. [Електронний ресурс]. URL: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_346/doc346a332x924.htm/

224. Оголошення! До всіх селян! *Костопільські вісті*. 1942. 31 травня. С. 1.

225. Олійник Ю. В., Завальнюк О. М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.). Хмельницький : Поліграфіст, 2012. 320 с.

226. Оніщенко Н. М. Правове регулювання та правовий вплив : поняття, взаємообумовленість та відмінність. *Держава і право*. 2004. Вип. 25. С. 3–8.

227. Організація Українських націоналістів і Українська Повстанська Армія : історичні нариси. / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Наукова думка, 2005. 495 с.

228. Орел Я. Зарубцювалось у пам'яті моїй... Рівне : Волинські обереги, 2005. 124 с.

229. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби (1929–1955 рр.) : збірка документів. Нью-Йорк, 1955. Ч. 1. 372 с.

230. Павлов И. В., Баховкина Л. Н. Право колхозной собственности в СССР. Москва : АН СССР, 1957. 184 с.

231. Панишко Г. Т. Велике землеволодіння на Волині: 20–30-ті роки ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 1998. 17 с.

232. Панишко Г. Т. Польське законодавство про парцеляцію великої земельної власності й ліквідацію сервітутів на Волині у 20–30-х рр. ХХ ст. *Українсько-польські відносини*. 2007. № 1. С. 91–96.

233. Панченко В. Економічна стратегія ОУН 1920–1950-ті рр. : розробка та реалізація. Київ, 2011. 80 с.

234. Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Аграрна історія України : навч. посіб. Київ : ВЦ «Просвіта», 2007. 523 с.

235. Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...» : Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів : Часопис, 2012. 592 с.

236. Патриляк І. К. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 90.

237. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни : спроба нового концептуального погляду. Ніжин : Лисенко М. М., 2010. 590 с.

238. Партийно-политическая работа в боевой обстановке. Сборник документов во время освободительного похода в Западную Украину и Западную Белоруссию. Москва : Государственное военное издательство Наркомата обороны Союза ССР, 1940. 182 с.

239. Пащенко О. М. Розвиток і кодифікація земельного законодавства України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2001. 16 с.

240. Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Київ : Інститут історії України, 2010. 150 с.

241. Перехрест О. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. 668 с.
242. Півоварчук В. М. Соціально-економічні процеси у західних областях України (вересень 1939 – червень 1941 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Львів, 2000. 23 с.
243. Побільшення присадибної землі дає наслідки. *Українська Думка*. 1943. 11 вересня. С.2.
244. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Харків : Право, 2008. 240 с.
245. Подворняк М. Вітер з Волині. Рівне : ПП ДМ, 2009. 248 с.
246. Політична історія України ХХ століття. / редкол. : І. Ф. Курас. Київ : Генеза, 2003. Т. 4 : Україна у Другій світовій війні (1939–1945). 584 с.
247. Польське подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг. : в 2 т. Варшава, Москва, 2001. 1436 с.
248. Постанова XV Пленуму ЦК КП(б)У. *Вільна Україна*, 1947. № 59. 19 березня. С. 1.
249. Постанови Великого Збору Організації Українських Націоналістів. *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р.* Б. м. : Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. 372 с.
250. Постановление Верховного Совета УССР. *Советская Украина*. 1939. 9 декабря. С.1.
251. Право землепользования в СССР и его виды. / отв. ред. : Г. А. Аксененок, Н. И. Краснов. Москва : Юридическая литература, 1964. 548 с.
252. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии в войне против СССР : Документы и материалы. Москва : Госполитиздат, 1968. 207 с.
253. Приданникова Ю. Є. Можливості статистичних методів для дослідження взаємозв'язків суспільно-економічних явищ і процесів. *Науковий*

вісник Національної академії статистики, обліку та аудиту. 2017. № 3. С. 16–25.

254. Реабілітовані історією : у 27 т. (256) Волинська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова), О. П. Реєнт (заст. голови), С. А. Кокін та ін. Луцьк : Волин. обл. друк., 2008. Кн.1. 976 с.

255. Реабілітовані історією : у 27 т. Рівненська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. Рівне : Рівнен. друк., 2009. Кн. 2. 578 с.

256. Рекотов П. В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. (Історико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 1997. 19 с.

257. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал.* 1997. № 3. С. 90–91.

258. Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967 : у 2 т. Київ : Наук. думка, 1967. Т. 2 : Завершення будівництва соціалізму і перехід до комунізму (1938–1967). 499 с.

259. Розпорядження про новий лад. *Волинь.* 1942. 1 березня. Ч. 17 (45). С. 2.

260. Романишин Н. Земельна реформа в Другій Речі Посполитій : шляхи реалізації та наслідки. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.* Серія : Історія, 2020. Вип. 3/45. С. 87–100.

261. Романишин Н. Політика польського уряду щодо українців Галичини напередодні Другої світової війни. *Україна – Європа – Світ.* Серія : Історія, міжнародні відносини. 2012. № 10. С. 222–229.

262. Романишин Н. Причини та наслідки аграрної реформи у міжвоєнній Польщі. *Україна–Польща : стратегічне партнерство в системі геополітичних координат* : зб. наукових праць II міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 14–15 травня 2020 р.). Київ : «Міленіум», 2020, С. 57–58.

263. Романишин Ю. О. Видавнича та публіцистична діяльність ОУН і УПА на західноукраїнських землях (40–50-і роки ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Львів, 2004. 20 с.

264. Романів О., Федущак І. «Перші совети»: Західна Україна під большевиками (1939–1941 рр.). Західноукраїнська трагедія 1941. Львів, Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка. Українознавча бібліотека НТШ, 1958. 430 с.

265. Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року: історико-правове дослідження. Харків: Легас, 2002. 352 с.

266. Саблук П. Т. Розвиток земельних відносин в Україні. Київ: ННЦ ІАЕ, 2006. 396 с.

267. Савчук П., Мельничук П. Проблема несумісності життєвих традицій українського селянства початку 30-х років ХХ ст. зі сталінською стратегією соціалістичної перебудови СРСР. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2008. Вип. 13. С. 66–70.

268. Сальман І. Ю. Методи правового регулювання відносин власності і користування землею. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. Серія «Юридические науки». 2009. Том 22 (61). № 2. С. 231–235.

269. Самчук У. На білому коні. На коні вороному: Спомини і враження. Отсрөг; Луцьк: Вид-во НаУОА, ПВД «Твердиня». 2007. 424 с.

270. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июнь 1944 г. Москва: Госиздат, 1944. 435 с.

271. Свинчук А. В. Аграрна політика польського уряду щодо Волині у 20–30-ті роки ХХ століття. *Історичні науки*. 2000. № 1. С. 100–105.

272. Свідерська Н. Ю. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938 – вересень 1939 рр.): автореф. дисер. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Львів, 2001. 20 с.

273. Селіванов В., Діденко Н. Правова природа регулювання суспільних відносин. *Право України*. 2000. № 10. С. 10–21.

274. Селяни! Готуйте плуги до весняного посіву! *Волинь*. 1942. 15 березня. № 21 (49). С. 3.

275. Селяни за нового земельного ладу. *Волинь*. 1942. 5 квітня. Ч. 26 (54). С. 7.

276. Селяни! Листівка ОУН-УПА. *Слово українських повстанців: Матеріали про інформаційно-пропагандистську діяльність УПА в повоєнний період*. Луцьк : Надстир'я, 1996. 106 с.

277. Семчик В. И. Правовая охрана колхозной собственности. Киев : Вища школа, 1978. 61 с.

278. Сеньків М. В. Колективізація західноукраїнського села 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... докт. істор. наук : 07.00.01. Донецьк, 2009. 37 с.

279. Сеньків М. Західноукраїнське село : насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. Львів : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2002. 292 с.

280. Сеньків М. Західноукраїнське село : насильницька колективізація 40-х років. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2000. Вип. 7. С.488–496.

281. Сеньків М. Радянські форми та методи колективізації західноукраїнського села (1944–1952 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. ХХІІІ. С. 148–155.

282. Сергійчук В. Правда про «золотий» вересень 1939-го. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2014. 208 с.

283. Сільське господарство України – від минулого до сьогодення : у 4 т. (283, 284) / М. В. Зубець, В. І. Власов, І. М. Годунов та ін. Київ : Аграрна наука, 2005. Т. II : Від становлення земельних відносин до комплексної механізації виробництва. 280 с.

284. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. Київ : Аларта, 2012. 524 с.

285. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії. Київ : Наукова думка, 1985. 272 с.

286. Сливка Ю. Ю., Сеньків М. В. Селянський опір радянзації західних областей. Історія українського селянства : нариси в 2-х т. Київ : Наукова думка, 2006. Т. 2. С. 390–404.

287. Сливка Ю. Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 1997. Вип. 3–4. С. 3–31.

288. Снайдер Т. Криваві земля : Європа між Гітлером і Сталіним. Київ : Laipus, 2018. 492 с.

289. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950-ті рр.). Київ : Київський ун-т, 2007. 275 с.

290. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979 : зб. док. і матер. / упоряд. : Х. І. Горожанкіна та ін. Київ : Наукова думка, 1980. 545 с.

291. Становлення і розвиток земельного законодавства України у ХХ – на початку ХХІ століття: науково-практичний посібник для суддів та кандидатів на посаду судді / за ред. П. Кулинича. Київ : Вид-во ФОП Клименко Ю. Я., 2018. 142 с.

292. Старка В. Аграрні трансформації в умовах тоталітарних режимів 1930–1940-х рр. у документальній спадщині українського національно-визвольного руху Східної Галичини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія : Історія. 2017. Вип. 2(2). С. 33–38.

293. Старка В. Відображення повсякденного життя західноукраїнського селянства в умовах суспільно-політичних трансформацій 1939–1941 рр. в документальній спадщині Греко-католицької церкви. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія : Історія. 2015. Вип. 1(2). С. 117–120.

294. Старка В. В. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах суспільних трансформацій 1939–1953 рр. Тернопіль : Осадца Ю. В., 2019. 549 с.
295. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля. Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. 462 с.
296. Стасюк О. Роль місцевих рад у політичних та економічних трансформаціях західних областей УРСР повоєнного періоду. *Український історичний журнал*. Число 4. 2020. С. 97–109.
297. Стасюк О. Роль рад депутатів трудящих у процесі радянзації західних областей УРСР (1939–1941). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2018. Вип. 31. С. 26–37.
298. Стасюк О. Український визвольний рух середини ХХ століття в контексті українського державотворення. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2014. Вип. 24. С. 3–16.
299. Стефанюк Г. Соціальна парадигма діяльності ОУН(Б) у роки Другої світової війни. *Галичина*. 2013. Ч. 24. С. 84–89.
300. Сушик В. І. Волинь повоєнна: соціально-економічні та культурні процеси 40–50 рр. ХХ ст. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 276 с.
301. Тарахонич Т. І. Механізм правового регулювання: теоретико-правові аспекти. *Правова держава*. 2002. Вип. 13. С. 102–103.
302. Терлюк І. Я. Держава і право в Україні: сторінки історії. Львів : Сполом, 2008. 354 с.
303. Терлюк І. Я. Окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. і проблеми творення української національної державності: історія держави і права. Львів : Каменяр, 2009. 126 с.
304. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. (305) Документы: в 2 т. / под ред. А. Н. Артизова. Москва : РОССПЭН, 2012. Т. 1 : 1939–1943. 878 с.; Т. 2 : 1944–1945. 1167 с.
305. Україна в Другій світовій війні у документах : зб. нім. арх. матер. / упоряд. В. М. Косик. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. Т. 1. 384 с.

306. Україна : політична історія. XX – початок XXI ст. (308) / ред. рада : В. М. Литвин та ін. Київ : Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.
307. Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси: у 2 т. / ред. О. Є. Лисенко. Київ : Наукова думка, 2011. Т. 1. 734 с.
308. У світле майбутнє. *Вільне життя*. 1940. 30 грудня. С. 1.
309. Утвердження ленінських ідей про державу і право на Україні. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1972. 430 с.
310. Хліборобська спілка *Нове Українське Слово*. 1942. 25 березня. С. 2.
311. Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть : Воспоминания: в 4 кн. Москва : ИИК «Московские Новости», 1999. Кн. 1. 846 с.
312. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 182. Директиви Розенберга і Даргеля рейхскомісару України Коху, нарада в останнього, газетні статті та ін. матеріали про політику німців на Україні і планів Німеччини щодо України. 1942–1943. 161 арк.
313. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 299. Вказівки Імперського міністерства для управління зайнятими східними областями про напрямки роботи в генеральних округах Україна, Литва, Латвія та Естонія в галузі пропаганди, встановлення нового порядку у сільському господарстві, розвитку ремесел. 1941 р. 106 арк.
314. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. КМФ-8 Оп. 2. Спр. 485. Доповідь про політичне та господарське становище в рейхскомісаріаті «Україна»; огляд діяльності генерал-комісара для Волині Поділля (Луцьк); звіт гебітскомісара Барановичі. 1943–1944. 78 арк.
315. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 2077. Оп. 1. Спр. 4. Генерал-комісар Волині і Поділля. Загальний відділ. Вказівки та циркуляр генерал-комісара Волині і Поділля про організацію націоналістичного «Українського комітету допомоги», про заборону ловлі риби в ріках та ін., про посіви тютюну. 1941–1942. 7 арк.

316. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 74. Переписка з редакцією альманаху «Український голос» та статті для нього. 1941–1942. 101 арк.

317. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3206. Оп. 2. Спр. 118. Загальні господарсько-політичні вказівки по організацію сільського господарства на Сході. 1941 р. 45 арк.

318. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3206. Оп. 2. Спр. 232. Адміністративний поділ генеральних округів рейхскомісаріату України за 1941–1942 рр. 21 арк.

319. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 5. Акт про відновлення Української Держави. 3 арк.

320. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 15. Організаційні звіти про створення адміністративних національних установ в Західних і деяких східних областях України. 22 липня – 1 вересня 1941 р. 95 арк.

321. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 63. Огляди суспільно-політичного, господарського та культурного життя на західно-українських землях за період грудень 1942 – березень 1946 р. 145 арк.

322. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3838, Оп. 1 Спр. 110. Списки та анкети кандидатів для наділу землі в с. Бережках, Сарненської округи згідно з наказом головного командира УПА. 90 арк.

323. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 279. Доповідні записки, відомості, переписка про виконання сільськогосподарських робіт, про роботу МТС, організацію колгоспів в Західних областях. 163 арк.

324. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 78. Доповідні записки, справки працівників відділу секретаріату

ЦК КП(б)У про стан всередині парторганізацій, господарської політичної роботи, про боротьбу з порушниками радянської законності в Західних областях. 68 арк.

325. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, Оп. 75. Спр. 118. Проекти постанов та доповідні записки ЦК КП(б)У і ВКП(б) на ім'я тов. Сталіна про ситуацію в Західних областях УРСР і ході боротьби з українсько-німецькими націоналістами. 261 арк.

326. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 119. Матеріали відділу ЦК КП(б)У по Західним областям про хід боротьби з оунівським підпіллям за 1945-1946 рр. 298 арк.

327. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 76. Спр. 157. Постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, справка про кількість куркульських господарств по Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській, Тернопільській областях УРСР. 1947 р. 197 арк.

328. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 145. Спр. 1154. Постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП України. 1952 р. 159 арк.

329. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 141. Звіт рейхскомісару України Коху про організацію, роботу окупаційної влади та політико-економічне становище в Україні з початку німецько-фашистської окупації до грудня 1941р. 145 арк.

330. Черниш Й. Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939–1958 рр.). Львів : Вид. Львівського ун-ту, 1963. 265 с.

331. Чернявский Ф. Ф. По пути социализма : деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных областях Украинской ССР (1939–1950 гг.). Львов : Высшая школа, 1978. 239 с.

332. Шабала Я. Аграрні реформи на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст. : передумови, перебіг та наслідки. Луцьк : Волин. мистецька агенція «Терен», 2012. 360 с.

333. Шабала Я. Волинське село в першій третині 20-го ст. : історичний досвід аграрних реформ. *Історико–політичні проблеми сучасного світу*. 2011. Т. 23–24. С. 165–170.

334. Шабала Я. Зміни у структурі селянських господарств Волинського овоєводства у 1921–1939 рр. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. 2001. № 5. С. 164–168.

335. Шабала Я. Розвиток сільськогосподарської кооперації на Волині у складі Польщі (1921–1939 рр.). Кооперативний союз «Гурт». *Україна – Польща: історія і сучасність* : збірн. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). Київ, 2003. Ч. I. С. 425–434.

336. Шаповал Ю. І. Мороз перед «відлигою». *Історія України. Нове бачення*: у 2 т. Київ : Україна, 1995. Т. 2. С. 329–362.

337. Шеремет А. П. Земельне право України: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 632 с.

338. Шкуратенко О. В., Єрмак В. В. Польська аграрна реформа на західноукраїнських землях у 20-х рр. ХХ ст. *Україна–Польща : стратегічне партнерство в системі геополітичних координат* : зб. наукових праць II міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 14–15 травня 2020 р.). Київ : «Міленіум», 2020. С. 74–75.

339. Шкуратенко О. В. Правові засади зовнішньополітичної діяльності Української РСР як члена ООН (40-і – початок 60-х років ХХ століття) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2007. 225 с.

340. Що таке хліборобська спілка. *Український хлібороб*. 1942. № 16. С. 2.

341. Янковська О., Швидкий В. Новації системи соціального забезпечення. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба*. / О. Г. Бажан та ін. ; ред.-упоряд. Н. О. Лаас ; відп. ред. В. М. Даниленко. Київ : Ін-т історії України, 2014. С. 196–235.

342. Ярмиш О. Н. Етнонаціональні особливості правосвідомості українського народу: історичний вимір. *Етнонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва*: матеріали XII міжнародної історико-правової конф. (м. Бахчисарай, 10–13 верес. 2004 р.). Сімферополь: ДіАйПі, 2005. С. 3–8.
343. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки XX ст. (історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстир'я, 1995. 176 с.
344. Ajnenkiel A. Ustawodawstwo agrarne. *Historia państwa i prawa Polski 1918–1939*. / pod red. F. Ryszki, pod ogólną red. J. Bardacha. Warszawa, cz. 1, 1962. cz. 1. S. 366–368.
345. Armstrong John A. Ukrainian Nationalism 1939–1945. Colorado, 1980. 356 p.
346. Arnold K. J. Die Wehrmacht und die Besatzungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. *Kriegsführung und Radikalisierung im «Unternehmen Barbarossa»*. Berlin: Duncker & Humblot, 2005. 579 p.
347. Bonusiak W. Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSSR na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939-1941: («Zachodnia Ukraina» i «Zachodnia Białoruś»). Rzeszów: Wydaw. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2006. 474 s.
348. Bonusiak W. Sowietyzacja gospodarki Lwowa (IX 1939 – VI 1941). *Львів: місто-суспільство-культура*. Львів, 1999. Т. 3. С. 562–573.
349. Campbell Patrick E. Jr. What Would Be the Harm?: Soviet Rule in Eastern Poland, 1939–1941. 2007. 92 p.
350. Cepil M., Figlus T. Parcelacja wsi w okresie międzywojennym i jej reperkusje osadnicze na przykładzie folwarków Orzeszków, Wielenin i Zieleń. *Biuletyn uniejowski*. 2018. Tom 7. S. 29–45.
351. Corni G., Gies H. Brot – Butter – Kanonen. Die Ernährungswirtschaft in Deutschland unter der Diktatur Hitlers. Berlin: Akademie Verlag, 1997. 644 p.

352. Dallin A. The German Occupation of the USSR in Word War II. A Bibliography. New-York, 1955. 129 p.

353. Dallin A. German Rule in Russia. London, 1957. 289 p.

354. Drozdowski M. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej. *Polska odrodzona. 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura.* Warszawa : Wiedza Powszechna, 1982. S. 408–462.

355. Gerhard G. Food and Genocide. Nazi Agrarian Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union. *Contemporary European History.* 2009. P. 45–65.

356. Gross Jan T. Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. Princeton, New Jersey, 1988, 408 p.

357. Grunberg K. Sprengel B. Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukrainie w X-XX wieku. Warszawa : Wiedza Powszechna, 2005. 393 s.

358. Jabłonowski M. Z dziejów gospodarczych Polski lat 1918–1939. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1992. 237 s.

359. Jastrzębski R. Reforma rolna po drugiej wojnie światowej. Ustawodawstwo państwa polskiego. *Czasopismo prawnohistoryczne.* 2018. Tom LXX. Zeszyt 1. S. 111–151.

360. Jastrzębski R. Zagadnienia prawne reform agrarnych na ziemiach polskich w XX wieku. *Kwestia agrarna. Zagadnienia prawne i ekonomiczne.* 2016. s. 19–20.

361. Jezerski A., Leszczyńska C. Historia gospodarcza Polski. Warszawa : Wydawnictwo Key Text, 1999. 560 s.

362. Kaliński J. Gospodarka Polski w XX wieku. Warszawa : Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2003. 409 s.

363. Landau Z., Tomaszewski J. Zarys historii gospodarczej Polski 1918-1939. Warszawa : Wydawnictwo Książka i Wiedza, 2004. 352 s.

364. Łapa M. Polityka rolna rządu Józefa Piłsudskiego (2 X 1926–12 VI 1928). *Zeszyty Wiejskie.* 2017. № 23. S. 89–110.

365. Łapa M. Problemy przebudowy strukturalnej rolnictwa polskiego w latach 1926-1930. Program agrarny Witolda Staniewicza. *Acta universitatis Lodzensis. Folia historica.* 1999. № 66. S. 119–140.

366. Madajczyk Cz. Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939–1945. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1965. 281 s.

367. Madajczyk Cz. Komisariat Rzeszy Ukrajna (Reichskommissariat Ukraine). *Problemy historii i archiwistyki*. 1986. № 83. S. 139–152.

368. Makharynets M. Legal regulation of land relations in Volhyn in 1939 – 1941 as a means of economic derogation of individual peasants' farmsteads. KELM (Knowledge, Education, Law, Management). Lublin. 2020. № 3 (31). P. 278–283.

369. Mały Rocznik Statystyczny. Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1939. 424 s.

370. Mały rocznik statystyczny Polski. Wrzesień 1939 – czerwiec 1941. Warszawa : ZWS, 1990. 160 s.

371. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921 – 1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1988. 202 s.

372. Michlic J. The Soviet Occupation of Poland 1939–41, and the Stereotype of the Anti-Polish and Pro-Soviet Jew. *Jewish Social Studies: History, Culture, Society*. 2007. № 3 (Spring/Summer). P. 135–176.

373. Mieszczankowski M. Struktura agrarna Polski międzywojennej. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1960. 337 s.

374. Musiał W. Modernizacja Polski. Polityki rządowe w latach 1918–2004. Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013. 335 s.

375. Nowak M. Państwowy Bank Rolny w Drugiej Rzeczypospolitej. Kraków: Secesja, 1988, 122 s.

376. Pierwszy powszechny spis ludności z dnia 30 września 1921 r. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe*. Warszawa, 1926. T. XXIII. 262 s.

377. Rocznik Ziemi Wschodnich. Warszawa : B.w., 1939. 253 s.

378. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1 lutego 1927 r. o zniesieniu służebności w województwie wołyńskim, poleskim, nowogródzkim, wileńskim i we wschodniej części województwa białostockiego. *Dziennik Ustaw*

Rzeczypospolitej Polskiej, nr 10, poz. 75. [Електронний ресурс]. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19270100075>

379. Timm C. R. Die Wehrmacht und der Partisanenkrieg in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. *Die Wehrmacht: Mythos und Realität. Sonderausgabe.* 2012. P. 837–857.

380. Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów. Warszawa : Czytelnik, 1985, 288 s.

381. Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, nr 4 (18), poz. 40–41. [Електронний ресурс]. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19210040018>

382. Ustawa z dn. 6 lipca 1920 r. o organizacji urzędów ziemskich. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, nr 70, poz. 1222–1229. [Електронний ресурс]. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19200700461>.

383. Wołoszynowski J. Województwo Wołyńskie w świetle liczb i faktów. Łuck: Czcionkami Pomorskiej Drukarni Rolniczej S.A. w Toruniu, 1939. 248 s.

384. Wołyń w liczbach. Łuck: Druk. Ł. Mejlachowich, Grodno, 1939. 65 s.

385. Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1973. 434 s.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Акти впровадження результатів дисертаційної роботи

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник, Голова комісії з ліквідації
Головного управління
Держгеокадастру у Рівненській
області

Оксана ОВДІЧУК

« _____ » 2021 року

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження аспіранта кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ Махаринця Михайла Євгеновича на тему: «Еволюція правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках» у практичну діяльність Головного управління Держгеокадастру у Рівненській області

Комісія у складі: заступника начальника Головного управління Держгеокадастру у Рівненській області – Самчук І.Б., заступника начальника - начальника Управління з контролю за використанням та охороною земель Головного управління Держгеокадастру у Рівненській області – Корзуна Р.В., склала даний акт про те, що результати дисертаційного дослідження Махаринця М.Є. за темою: «Еволюція правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках» на здобуття наукового ступеня доктора філософії (спеціальність 081 – Право) використовуються у практичній діяльності Головного управління Держгеокадастру у Рівненській області, зокрема в сфері земельних відносин, розроблення пропозицій щодо забезпечення формування державної політики у сфері земельних відносин та нормотворчої діяльності, з урахуванням матеріалів та висновків історико-правового дослідження розвитку земельних правовідносин в Україні (на прикладі Рівненської та Волинської областей).

Матеріали, надані Махаринцем М.Є. для впровадження у практичну діяльність:

- Махаринець М. Є. Регулювання земельних відносин на Волині періоду німецької окупації. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2019. № 3 (112). С. 52–58.

- Махаринець Є. М. Правове регулювання земельних відносин у програмних засадах ОУН та їх реалізація на Волині в роки радянсько-німецької війни. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2020. Вип. 1. С. 3–5.
- Махаринець Є. М. Суб'єкти правового регулювання земельних відносин на Волині у 20 – 30-х роках ХХ століття. Вісник пенітенціарної асоціації України. 2020. № 3 (13). С. 163–171.
- Махаринець М. Є. Земельне питання в політиці ОУН в роки Другої світової війни. Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: зб. матеріалів наук.-практ. конф. Національного університету оборони України імені Івана Черняховського. Київ, 2019. С. 90.
- Махаринець М. Є. Польське осадництво на Волині (1921 – 1939 рр.). Україна-Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат: зб. наук. праць II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 14–15 трав. 2020 р.). Київ: Міленіум, 2020. С. 50–51.
- Махаринець М. Є. До сучасної історіографії земельних правовідносин на Волині періоду німецько-радянської війни. Актуальні проблеми юридичної науки та практики в ХХІ столітті: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 16–17 жовт. 2020 р.). Рівне, 2020. С. 35–37.

Здійснений аналіз історико-правового досвіду в сфері правового регулювання земельних відносин на теренах Волині виявив правові передумови скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення, становлення вільного ринку землі та формуванням нового земельно-ресурсного та економічного потенціалу України, що базується на різноманітності форм власності.

Зокрема, матеріали дослідження обґрунтовують законодавчо встановлені обмеження юридичним особам в концентрації земель та надання громадянам України права вирішувати питання щодо допуску іноземців до купівлі землі на території України шляхом проведення всеукраїнського референдуму.

Використання дослідженого в роботі правового досвіду становлення земельних відносин в Україні може сприяти підвищенню ефективності сучасної земельної реформи, додержання прав і свобод людини та громадянина під час розроблення пропозицій щодо забезпечення формування державної політики в сфері земельних правовідносин та в процесі реалізації земельної реформи.

Члени комісії дійшли спільного висновку, що представлені Махаринцем М.Є. матеріали дослідження, ґрунтуються на значному обсязі опрацьованого автором теоретичного і емпіричного матеріалу щодо історико-правових передумов реалізації в Україні права приватної власності усіма суб'єктами земельних відносин, забезпечення рівного захисту прав та рівного доступу до ринку землі для всіх власників землі та землекористувачів.

Досліджені Махаринцем М.Є. історико-правові аспекти з питань землекористування та еволюції правового регулювання земельних відносин на Волині можуть знайти своє безпосереднє втілення в практичній діяльності, зокрема в ході внесення на розгляд Голові Держгеокадастру пропозицій щодо вдосконалення законодавчих актів та адаптації національного законодавства до

законодавства Європейського Союзу, забезпечення формування державної політики у сфері земельних відносин.

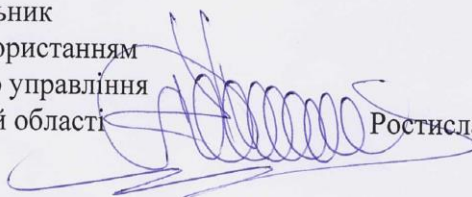
Члени комісії:

Заступник начальника
Головного управління
Держгеокадастру у Рівненській області

Іванна САМЧУК

Заступник начальника – начальник
Управління з контролю за використанням
та охороною земель Головного управління
Держгеокадастру у Рівненській області

Ростислав КОРЗУН

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Перший проректор Національної
 академії внутрішніх справ,
 доктор юридичних наук, професор
Станіслав ГУСАРЄВ
 2020 року

АКТ
про впровадження результатів дисертації
здобувача наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 08
«Право» за спеціальністю 081 «Право»
Національної академії внутрішніх справ
Махаринця Михайла Євгеновича
на тему «Еволюція правового регулювання земельних відносин на
Волині в 1939 – 1960-х роках» в освітній процес Національної академії
внутрішніх справ

Комісія в складі: начальника навчально-методичного відділу, підполковника поліції, Колодейчак Станіслави Іванівни (голова комісії); завідувача кафедри конституційного права та прав людини, доктора юридичних наук, професора Калиновського Богдана Валерійовича; директора музею МВС України, кандидата юридичних наук, доцента Довбня Володимира Анатолійовича склала цей акт про те, що результати дисертації здобувача наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право» Національної академії внутрішніх справ Махаринця Михайла Євгеновича на тему «Еволюція правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках» впроваджено в освітній процес академії, зокрема:

1. Матеріали дисертації здобувача застосовуються в освітньому процесі під час підготовки та проведення лекцій, семінарських і практичних занять зі здобувачами вищої освіти з навчальних дисциплін: «Історія держави та права», «Історія держави та права України», «Актуальні проблеми історії держави і права України», «Актуальні питання українського права та державотворення».

2. Результати дисертаційного дослідження Махаринця Михайла Євгеновича відображені в наукових статтях і науково-практичних конференціях для здобувачів вищої освіти, де в якості джерел для підготовки навчальних матеріалів рекомендовано такі публікації:

Махаринець М.Є. «Партизанська боротьба УПА та ОУН у західних областях УРСР (травень 1945-1946 рр). *«Українське військо: сучасність та історична ретроспектива»*. Збір матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції. К.: НУОУ, 2018. С.169 – 172;

Махаринець М.Є. Регулювання земельних відносин на Волині періоду німецької окупації. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 3 (112). С. 52 – 58.

Махаринець М.Є. Земельне питання в політиці ОУН в роки Другої світової війни. *«Українське військо: сучасність та історична ретроспектива»*. Збірник матеріалів науково-практичної конференції Національного університету оборони України імені Івана Черняховського. Київ, 2019. С. 90.

Махаринець М.Є. Правове регулювання земельних відносин у програмних засадах ОУН та їх реалізація на Волині в роки радянсько-німецької війни. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. Випуск 1. 2020. С. 3 – 5.

Махаринець М.Є. Польське осадництво на волині (1921-1939 рр.) *Україна-Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат*: Зб. наукових праць II міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 14–15 травня 2020 р. К.: «Міленіум», 2020. С. 50 – 51.

Махаринець М.Є. До сучасної історіографії земельних правовідносин на Волині періоду Німецько-радянської війни. Міжнародна науково-практична конференція *«Актуальні проблеми юридичної науки та практики в XXI столітті»*. м. Рівне, 16–17 жовтня 2020 р. С. 35 – 37.

Махаринець М.Є. Суб'єкти правового регулювання земельних відносин на Волині у 20 – 30- х роках ХХ століття. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 3 (13). С. 163 – 170.

Історія держави та права України (схеми та таблиці): навчальний посібник / О.В. Шкуратенко та ін.; Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 174 с.

3. Зазначені праці підтверджують належний навчально-методичний рівень, актуальність обраної тематики, фахову підготовку дисертації здобувача наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право» Національної академії внутрішніх справ Махаринця Михайла Євгеновича на тему «Еволюція правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках», а також практичну значущість роботи й можливість використання результатів дослідження під час викладання зазначених вище навчальних дисциплін.

Голова комісії

 Станіслава КОЛОДЕЙЧАК

Члени комісії:

 Богдан КАЛИНОВСЬКИЙ

 Володимир ДОВБНЯ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор Національної академії
внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор

Сергій ЧЕРНЯВСЬКИЙ

2020 р.

А К Т

**про впровадження результатів дисертації
здобувача наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 08
«Право» за спеціальністю 081 «Право»
Національної академії внутрішніх справ
Махаринця Михайла Євгеновича
на тему «Еволюція правового регулювання земельних відносин на
Волині в 1939 – 1960-х роках»
у науково-дослідну роботу
Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: начальника відділу організації наукової діяльності та захисту права інтелектуальної власності, доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Никифорчука Дмитра Йосиповича (голова комісії); завідувача кафедри конституційного права та прав людини, доктора юридичних наук, професора Калиновського Богдана Валерійовича; кандидата юридичних наук, доцента, підполковника поліції Лукашенко Альони Анатоліївни, склала цей акт про те що результати дисертації здобувача наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право» Національної академії внутрішніх справ Махаринця Михайла Євгеновича на тему «Еволюція правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках», мають необхідний теоретичний, методологічний рівень і практичну значимість та використовуються у науково-дослідній роботі відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності, кафедр історії держави та права, теорії держави та права, конституційного права та прав людини, цивільно-правових дисциплін Національної академії внутрішніх справ під час проведення загальнотеоретичних та галузевих досліджень з питань удосконалення та еволюції правового регулювання земельних відносин в Україні.

Використання результатів дисертації сприятиме активізації та підвищенню ефективності наукової діяльності працівників, викладачів, докторантів та ад'юнктів кафедр історії держави та права, теорії держави та права, конституційного права та прав людини, цивільно-правових дисциплін та відділу організації наукової діяльності та захисту права інтелектуальної власності Національної академії внутрішніх справ, а саме:

Махаринець М.Є. «Партизанська боротьба УПА та ОУН у західних областях УРСР (травень 1945-1946 рр). *«Українське військо: сучасність та історична ретроспектива»*. Збір матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції. К.: НУОУ, 2018. С.169 – 172;

Махаринець М.Є. Регулювання земельних відносин на Волині періоду німецької окупації. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 3 (112). С. 52 – 58.

Махаринець М.Є. Земельне питання в політиці ОУН в роки Другої світової війни. *«Українське військо: сучасність та історична ретроспектива»*. Збірник матеріалів науково-практичної конференції Національного університету оборони України імені Івана Черняховського. Київ, 2019. С. 90.

Махаринець М.Є. Правове регулювання земельних відносин у програмних засадах ОУН та їх реалізація на Волині в роки радянсько-німецької війни. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. Випуск 1. 2020. С. 3 – 5.

Махаринець М.Є. Польське осадництво на волині (1921-1939 рр.) *Україна-Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат*: Зб. наукових праць II міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 14–15 травня 2020 р. К.: «Міленіум», 2020. С. 50 – 51.

Махаринець М.Є. До сучасної історіографії земельних правовідносин на Волині періоду Німецько-радянської війни. Міжнародна науково-практична конференція *«Актуальні проблеми юридичної науки та практики в XXI столітті»*. м. Рівне, 16 –17 жовтня 2020 р. С. 35 – 37.

Махаринець М.Є. Суб'єкти правового регулювання земельних відносин на Волині у 20 – 30- х роках XX століття. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 3 (13). С. 163 – 170.

Історія держави та права України (схеми та таблиці): навчальний посібник / О.В. Шкуратенко та ін.; Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 174 с.

ВИСНОВОК

Матеріали дисертації здобувача наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право» Національної академії внутрішніх справ Махаринця Михайла Євгеновича на тему «Еволюція правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках» вважати впровадженими в науково-дослідну роботу Національної академії внутрішніх справ під час проведення загальнотеоретичних і галузевих досліджень з питань удосконалення та еволюції правового регулювання земельних відносин в Україні.

Голова комісії:

Дмитро НИКИФОРЧУК

Члени комісії:

Богдан КАЛИНОВСЬКИЙ

Альона ЛУКАШЕНКО

Додаток 2

Список публікацій здобувача за темою дисертації,
в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Махаринець М. Є. Регулювання земельних відносин на Волині періоду німецької окупації. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 3 (112). С. 52–58.
2. Махаринець М. Є. Правове регулювання земельних відносин у програмних засадах ОУН та їх реалізація на Волині в роки радянсько-німецької війни. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2020. Вип. 1. С. 3–5.
3. Махаринець М. Є. Суб'єкти правового регулювання земельних відносин на Волині у 20 – 30-х роках ХХ століття. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 3 (13). С. 163–171.
4. Makharynets M. Legal regulation of land relations in Volhyn in 1939 – 1941 as a means of economic derogation of individual peasants' farmsteads. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management) Nauka. Oswiata. Prawo. Zarzadzanie*. Lublin. 2020. № 3 (31). P. 278–283.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Махаринець М. Є. Партизанська боротьба УПА та ОУН у західних областях УРСР (травень 1945 – 1946 рр.). *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива* : зб. матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 30 лист. 2018 р.). Київ : НУОУ, 2018. С. 169–172.
2. Махаринець М. Є. Земельне питання в політиці ОУН в роки Другої світової війни. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 29 лист. 2019 р.). Київ : НУОУ, 2019. С. 90.
3. Махаринець М. Є. Польське осадництво на Волині (1921 – 1939 рр.). *Україна-Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат* : зб. наук. праць II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 14–15 трав.

2020 р.). Київ : Міленіум, 2020. С. 50–51.

4. Махаринець М. Є. До сучасної історіографії земельних правовідносин на Волині періоду німецько-радянської війни. *Актуальні проблеми юридичної науки та практики в ХХІ столітті* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 16–17 жовт. 2020 р). Ч. I. Рівне : Гельветика, 2020. С. 46–49.

5. Махаринець М. Є. Правове регулювання земельних відносин в контексті сучасного реформування земельного права. *Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15–16 січ. 2021 р.). Дніпро : Правовий світ, 2021. С. 10–12.